

**ERMENİ KATOGİKOSU MIGIRDIÇ KIRIMYAN VE
ERMENİ MESELESİNDEKİ ROLÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Fikrettin YAVUZ

- 145927 -

Enstitü Ana Bilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN

Aralık 2004

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERMENİ KATOGİKOSU MIGIRDIÇ KIRIMYAN VE
ERMENİ MESELESİNDEKİ ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Fikrettin YAVUZ

Enstitü Ana Bilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

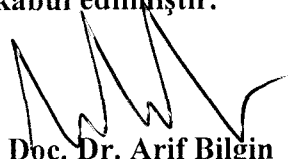
Bu tez 07/01/2005 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Alpargu

Jüri Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Enis Şahin

Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Arif Bilgin

Jüri Üyesi

ÖNSÖZ

Türkiye ve dünya gündemini yüz yılı aşkın bir süredir meşgul eden Ermeni meselesi, tarihi süreç içerisinde çeşitli merhaleler kat ederek bu günkü şeklini almıştır. Meselenin ortaya çıkışı, dünya gündemine taşınması ve giderek Türkiye için bir sorun haline gelmesinde çok çeşitli unsurların rolü vardır. Ermeni kilisesi ve mensupları bu unsurların en başında gelmektedir. Bu mesele ele alındığında incelenmesi gereken önemli unsurlardan biri kilise mensuplarının faaliyetleridir. Zira meselenin uluslararası bir sorun haline gelmesinde en önemli rolü bu kişiler oynamıştır. Ermeni meselesinin daha iyi anlaşılabilmesi için kilise mensupları üzerine yapılacak çalışmaların çoğalması bir zaruret teşkil etmektedir. Türkiye’de yapılan çalışmalarda bu konuyla ilgili görülen eksiklikler, bu çalışmanın hazırlanmasındaki etkenlerden birisi olmuştur.

Çalışma konusu olarak İstanbul Ermeni Patrikliği ve Eçmiyazın Katogikosluğu görevlerini yapmış olan Mıgırdıç Kırımıyan seçilmiştir. Ermeni kilisesi içerisinde hemen her görevde bulunmuş, meselenin başlaması ve her evresinde faaliyetleriyle Ermeni cemaatini yönlendirmiş olan Mıgırdıç Kırımıyan’ın tez konusu olarak seçilmesi, bu süreç zarfında Ermeni cemaati için en önemli rollerden birini oynamasından ileri gelmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, görüş öneri ve yönlendirmeleriyle hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen sayın Bölüm Başkanım Prof. Dr. Mehmet ALPARGU hocama teşekkürü bir borç bilirim. Yorum, değerlendirme, metodoloji ve kaynak konusunda yardımlarından dolayı değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ’ye şükranlarımı sunarım.

Hayatım boyunca bana daima destek olan sevgili aileme ve eşime ayrıca her konuda tükenmeyen desteklerinden dolayı mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Zeynep Cumhuri ve Arş. Gör. Serkan Yazıcı’ya teşekkürü bir borç bilirim.

Çok kıymetli tez danışmanın ve çalışmanın her aşamasında her türlü konuda bana destek olan, kaynak konusundaki eşsiz yardımlarından dolayı minnettar olduğum, Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN hocama, anlayışı, yardımı ve yönlendirmelerinden dolayı sonsuz teşekkür ederim.

Fikrettin YAVUZ
Sakarya-Aralık 2004

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
ÖZET	vii
SUMMARY	viii
GİRİŞ	1
1. KIRIMYAN'IN İLK YILLARI VE KİLİSEYE İNTİSABI	4
1.1. Ailesi, Doğumu, Eğitimi ve Evliliği	4
1.2. Van'dan Ayrılması ve İlk Çalışmaları	7
1.2.1. İstanbul'a Gidişi ve Öğretmenliği	8
1.2.2. Kudüs'e Gidişi	8
1.2.3. Sis'e (Kilikya) Gidişi ve Ser Teşkilatı	9
1.3. Van'a Dönüşü ve Kiliseye İntisabı	10
1.4. İstanbul'a Gidişi ve Van Kartalı Gazetesini Çıkarması	12
1.5. Tekrar Van'a Dönüşü ve Varak Manastırındaki Faaliyetleri	14
1.6. Muş'a Tayin Edilmesi ve Buradaki Çalışmaları	20
1.6.1. Muş Kartalcığı Dergisini Çıkarması	20
1.6.2. Muş Ermenileri'nin Kırımyan'a Yönelik Farklı Bakış Açıları	22
1.6.2.1. "Hayrik (Babacık)" Unvanının Verilmesi	22
1.6.2.2. Suikast Girişimleri	23
1.6.3. Terfi Etmesi ve Episkoposluğu	24
2. KIRIMYAN'IN İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ DÖNEMİ	26
1869 – 1873	
2.1. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ve Ermeniler	26
2.2. Kırımyan'ın Patrikliği ve Çalışmaları	29
2.2.1. Patrik Seçilmesi	29
2.2.2. Bu Dönemdeki Amaçları ve Çalışmaları	31

2.2.3. Ermeni Milleti İçin Talepleri.....	33
2.2.4. Ermeni Milli Meclisi'ndeki Veda Konuşması.....	39
2.3. Patriklikten İstifası.....	46
3. KIRIMYAN VE ULUSLARARASI BİR MESELE: "ERMENİLER".....	48
3.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Önce Ermenilerle İlgili Gelişmeler.....	48
3.1.1. Osmanlı Devleti ve Ermeniler.....	48
3.1.2. Kırımın ve Ermenilerin Değişen Tavrı.....	52
3.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrasında Ermeni Faaliyetleri.....	53
3.2.1. Ermenilerin Edirne'de Ruslarla Görüşmeleri.....	55
3.2.2. Ayastefanos Antlaşması ve Ermeniler.....	56
3.3. Berlin Kongresi ve Ermeniler.....	61
3.3.1. Kongre Öncesi Kırımın Heyeti'nin Avrupa'daki Faaliyetleri.....	61
3.3.1.1. İtalya'daki Faaliyetleri.....	62
3.3.1.2. Fransa'daki Faaliyetleri.....	69
3.3.1.3. İngiltere'deki Faaliyetleri.....	72
3.3.2. Kongre Sırasında Kırımın Heyeti'nin Çalışmaları.....	77
3.3.2.1. Heyetin Berlin'deki Kulis Faaliyetleri.....	78
3.3.2.2. Heyetin Kongreye Sunduğu "Türk Ermenistanı" Projesi.....	85
3.3.2.3. Ermenilerin Kongre Gündemine Dahil Edilmeleri.....	91
3.3.3. Berlin Kongresi Kararları Karşısında Ermeni Cemaati ve Kırımın.....	97
3.3.3.1. Ermeni Cemaatinin Tepkileri.....	97
3.3.3.2. Kırımın Tepkisi ve Ermenilere Nihai Çağrısı: "Demir Kepçe".....	100
4. KIRIMYAN'IN VAN PİSKOPOSLUĞU DÖNEMİ.....	105
1879 – 1885	
4.1. Kırımın Büyük Devletlere Müracaatı.....	105

4.1.1. Rus Çarı'na Gönderdiği Mektup.....	105
4.1.2. İngiltere Kraliçesi'ne Gönderdiği Mektup.....	107
4.2. Kırımyan'ın Van'daki Diğer Faaliyetleri.....	115
4.3. Kırımyan'ın Katogikosluğa Aday Gösterilmesi.....	121
4.4. İstanbul'a Gidişi ve Buradaki Faaliyetleri.....	123
4.5. Kırımyan'ın İstanbul'dan Uzaklaştırılması.....	127
5. KIRIMYAN'IN EÇMİYAZIN KATOGİKOSLUĞU DÖNEMİ.....	130
1892 – 1907	
5.1. Kırımyan'ın Eçmiyazın Katogikosu Seçilmesi.....	130
5.1.1. Katogikosluk Seçimi.....	130
5.1.2. Katogikosluğunun Onaylanması ve Bununla İlgili Bazı Gelişmeler.....	132
5.2. Kırımyan'ın Eçmiyazın'e Gidişi ve Katogikosluğu.....	134
5.2.1. Kırımyan'ın Avrupa Üzerinden Eçmiyazın'e Gelişi.....	135
5.2.2. Katogikosluk Görevine Başlaması ve İlk Faaliyetleri.....	141
5.3. Eçmiyazın Katogikosu Kırımyan'ın Petersburg Ziyareti.....	147
5.3.1. Rostof'a Gidişi.....	150
5.3.2. Petersburg'a Varışı ve Çar II. Nikola ile Görüşmesi.....	151
5.3.3. Petersburg'daki Ermeni Kilisesinde Verdiği Vaaz.....	152
5.3.4. Çar ile Yaptığı Görüşmenin Yankıları.....	155
5.4. Ermenilere Yönelik “Ruslaştırma” Çalışmaları ve Kırımyan'ın Buna Tepkisi.....	159
6. KIRIMYAN'IN ÖLÜMÜ VE ESERLERİ.....	164
6.1. Kırımyan'ın Son Günleri ve Ölümü.....	164
6.2 Kırımyan'ın Eserleri.....	165
6.2.1. Eserleri.....	165
6.2.2. Eserlerinden Örnekler.....	166
6.2.2.1. “Dede ve Torun” Adlı Eserinden Bir Bölüm.....	166
6.2.2.2. Amerika'ya Gönderdiği Kontak'ın Metni.....	169
6.2.2.3. İki Adet Şiiri.....	175

SONUÇ ve ÖNERİLER.....	179
KAYNAKÇA.....	183
EKLER.....	201
ÖZGEÇMİŞ.....	216

KISALTMALAR

A.MKT.MHM.:	Saderet Mektubî Mühimme
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DBİA	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DH. İ-UM.	: İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti
DH. KMS.	: Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
ed	: Edited
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
İ.HR.	: İrade Hariciye
Md.	: Madde
M.V.	: Meclis-i Vükela
Nşr.	: Neşreden
OBE.	: Osmanlı Belgelerinde Ermeniler
s.	: sayfa
Terc.	: Tercüme
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri, ve devamı
Y. A. Hus.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Mârûzat Evrakı
Y. A. Res.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Mârûzat Evrakı
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Mârûzat Evrakı
Y.PRK. A.	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı
Y. PRK. ASK.:	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Mârûzat
Y. PRK. AZJ.:	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller
Y.PRK. AZN.:	Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Mârûzâtı
Y PRK. BŞK.:	Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Mârûzâtı

- Y. PRK. EŞA. :** Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
- Y. PRK. HR. :** Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Mârûzâtı
- Y. PRK. KOM. :** Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzâtı
- Y. PRK. MF. :** Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Mârûzâtı
- Y. PRK. TKM.:**Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
- Y. PRK. UM. :** Yıldız Perakende Evrakı Umumi Vilayetler Tahriratı
- Y. PRK. ZB. :** Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Analitik Envanteri
- yy. :** Yüzyıl

ÖZET

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, Mıgırdıç Kırımıyan, Patrik, Katogikos.

Uluslararası ilişkilerde Türkiye'nin önüne engeller çıkaran Ermeni meselesi, yaklaşık 150 yıllık bir tarihe sahiptir. Bu meselenin ortaya çıkması ve uluslararası bir sorun haline gelmesinde rolü olan birçok sima vardır. Ancak bu şahsiyetler arasında, faaliyetleri ve fikirleriyle ön plana çıkmış olan Mıgırdıç Kırımıyan'ın Ermeni dünyasında ayrı bir yeri vardır.

“Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü” adlı bu çalışmada Kırımıyan'ın hayatı ele alınarak, Ermeni meselesinin tarihi gelişimindeki rolü verilmeye çalışılmıştır. Kırımıyan 1820 yılında Van'da doğmuş, 1854 yılında kiliseye intisab etmiş, Van ve Muş'ta piskoposluk yapmıştır. Ardından 1869'da İstanbul Ermeni Patrikliği'ne atanmış ve dört yıl sonra bu görevden istifa etmiştir. Berlin Kongresi'nde Ermeni isteklerini büyük devletlere sunan heyetin başkanlığını yapmış, 1892 yılında ise Katogikos seçilerek ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür.

Yaklaşık elli yıllık kilise mensubiyeti sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı menfi bir tutum sergileyen Mıgırdıç Kırımıyan'ın hayatı bir anlamda Ermeni meselesinin tarihi sürecini teşkil etmektedir. Ermeni meselesinde böyle önemli bir yere sahip olan Kırımıyan'ın hayatı, arşiv belgeleri, yerli-yabancı yazarlara ait eserler ve makaleler ışığında irdelenmektedir.

SUMMARY

“The Armenian Catholicos Mkrtych Khrimian and His Role in the Armenian Question”

Key Words: Armenian Question, Mkrtych Khrimian, Patriarch, Catholicos.

Armenian question, which created difficulties for Turkey in her international relations, has 150 years of history. So many faces have played very important roles for the emergence and being an international issue of this problem. However, to be in the lead with his ideas and activities, Mkrtych Khrimian became a distinctive figure among the others for the Armenians.

In this study, entitled “The Armenian Catholicos Mkrtych Khrimian and His Role in the Armenian Question”, it is tried to be pointed out his role in the development of Armenian question. He was born in Van in 1820, became a church member in 1854, served as prelate in Van and Muş. Then, he was appointed to the Patriarchate of İstanbul and four years later in 1873 resigned his office. After that, he led the Armenian delegation, which aimed to present their demands to the Great Powers, in the Congress of Berlin. At last, he was appointed to the throne of Catholicos and served this office till his death.

Mkrtych Khrimian, who showed negative attitudes towards the Ottoman State during his fifty years of evangelical life, formed, in a sense, the historical process of the Armenian question. The biography of Khrimian, which has such an importance in the Armenian question, is scrutinized in the light of archival documents, books and articles belonging to the native and foreign scholars.

GİRİŞ

Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında ve gelişmesinde rol oynayan önemli simalar vardır. Bu kişiler arasında bir tanesi diğerlerine nazaran faaliyetleri ve fikirleriyle Ermenilerin millet kavramına müptela olmaları hususunda ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda Ermenileri isyana teşvik etmiş ve Osmanlıya karşı silahlandırmıştır. Hayatı boyunca Ermeni meselesinin içerisinde olan bu kişi 1820 yılında Van'da doğan Mıgırdıç Kırımıyan¹'dir.

Ermeni tarihinin önemli simalarından biri olan Kırımıyan genç yaşında kiliseye intisab ederek ölümüne kadar kilise ve Ermeni meselesinin merkezinde bulunmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ortaya çıkan Ermeni isyanlarının bir anlamda hazırlayıcılarından birisi olmuştur. Çobanlıkla başlayan hayatı, Ermeni Kilisesi'nin en üst makamı olarak kabul edilen Katogikosluk² rütbesiyle sona ermiştir.

Dini kişiliğinin yanı sıra edebi bir yönü de olan Kırımıyan'ın bir çok kitabı mevcuttur. Daha kilisedeki ilk yıllarında gazetenin önemini kavramış ve İstanbul'da çıkarmaya başladığı gazeteyi Van'a taşıyarak orada yayınlamaya devam etmiştir. Ayrıca çok iyi bir hatip olan Kırımıyan, verdiği vaazlarla Ermeni gençliğini bağımsızlık yolunda ateşlemiş, Ermeni komitelerinin oluşmasında, bu komitelerin fikir babalarını da etkilemiştir.

¹ Türkçe ve özellikle yabancı kaynaklarda Mıgırdıç Kırımıyan'ın ismi farklı şekillerde ifade edilmektedir. İngilizce kaynaklarda Mkrтч Khrimian, Khrimian, Xrimian vb. Türkçe kaynaklarda, Hırimyan, Hirimyan, Hrimyan vb. şekillerde ifade edilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut bir belgede ailesinin Kırımıla ticaret yapmasından dolayı ailenin Kırımıyan soyadını aldığı bilgisi yer almaktadır. Aynı bilgi H.F.B. Lynch'in "*Armenia, Travels and Studies*" adlı kitabında farklı bir şekilde verilmektedir. Bu çalışmada mevcut kaynaklara istinaden Kırımıyan soyadının kullanması tercih edilmiştir.

² Katogikos: "Yunanca Katholikos": "Evrensel" Ermeni, Gürcü ve Nasturi kiliselerinde başpatrikle eş anlamlı kullanılan unvan. Kilise tarihinin ilk dönemlerinde, Doğu'da archimandrites ve eksarkhos gibi yüksek düzeyde din adamları ya da başkeşişler için kullanılırdı. Dolayısıyla Katogikoslar ayrıcalıklı birer başpiskopos olmakla birlikte, belirli bir patriğe şu veya bu biçimde bağlıydılar. Katogikos unvanı sonradan patrik ya da başpatrikle eş anlamlı oldu. Günümüzde Ermeni Apostolik Kilisesi'nde biri Eçmiyazın'deki "Bütün Dünya Ermenileri Katogikosu", öbürü Lübnan'da Antilyas'taki Kilikya Katogikosu olmak üzere iki Katogikosluk vardır. Ermeni Kilisesindeki ruhani dereceler şunlardır: Katogikos, Patrik, Yepiskopos/Episkopos (Arkepiskopos/Piskopos), Vartabet, Papaz bkz. Papken Catholicos Gulesserian, *The Armenian Church*, New York 1970, s. 47-50; Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul 2003, s. 12.

1869-1973 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçilen Kırimyan, İstanbul Ermenilerinden ziyade taşra Ermenilerinin yanında olmaya özen göstermiştir. Patrikliği döneminde Osmanlıya karşı sert bir tavır içerisinde olan Kırimyan, çeşitli nedenlerden dolayı bu görevden istifa etmiştir. Patrikliği esnasında Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne olan memnuniyetsizliklerinin sözcülüğünü yapmıştır.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na katılan Ermeni heyeti içerisinde bulunmuştur. Ardından Berlin'de yapılan kongreye, patrikhane tarafından gönderilen heyetin başkanlığını yapmıştır. Kongreye katılacak devletlerin desteğini alabilmek için Avrupa başkentlerini dolaşarak, muhtar Ermenistan projesi için destek ricasında bulunmuştur. Kongrede istediğini elde edemeyen Kırimyan İstanbul'a dönüşünün ardından Ermenileri silahlı mücadeleye çağıran ünlü "Demir Kepçe" vaazını vermiştir. Daha sonra Van piskoposluğuna tayin olunan Kırimyan burada da zararlı faaliyetlerde bulunmuş olduğundan İstanbul'a çağırılmıştır. Bağımsız Ermenistan için var gücüyle çalışan Kırimyan, İstanbul'da da Osmanlı aleyhine giriştiği faaliyetlerinden dolayı Kudüs'e sürgün edilmiştir.

1892 yılında Rus Çarı'nın onayı ile Katogikos seçilen Kırimyan 1907 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Görevinin başındayken hayata gözlerini yuman Kırimyan, on beş sene süren Katogikosluğu esnasında da Osmanlı Devleti'ne karşı olan menfî tutumunu sürdürmüştür. Mıgırdıç Kırimyan 87 yıl süren hayatının büyük çoğunluğunu bağımsız Ermenistan hayaline adanmış, bu uğurda pek çok masum Türk ve Ermeninin kanının akmasına sebep olacak olan faaliyetleri desteklemekten de geri durmamıştır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın hedefi, önemli bir Ermeni ruhani lideri olan Mıgırdıç Kırimyan'ın hayatını ortaya koyarak Ermeni meselesinin 20. yüzyılın başına kadar geçirdiği süreci anlatmaktır. Ermeni meselesinin merkezinde bulunan Kırimyan gelişmelerde her zaman ön planda bulunmuş olması hasebiyle bir anlamda bu meseleyi yönlendirmiştir. Bu çalışma ile Ermeni meselesi içerisinde Mıgırdıç Kırimyan'ı rolü birinci el kaynaklar ışığında ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma, Türkiye’de Ermeni meselesi üzerine daha önce böyle bir biyografi çalışması olmadığından dolayı önem taşımaktadır. Yapılan çalışma Türkiye’de ilk olması hasebiyle ileride yapılacak çalışmalara da ışık tutacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışma hazırlanırken öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden faydalanılmıştır. Konu ile ilgili arşiv malzemelerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Mıgırdıç Kırımyan kilise mensubu olması, İstanbul Ermeni Patrikliği ve Katogikosluk yapması ve ayrıca Ermeni meselesinin hemen her safhasında yer alması nedeniyle Osmanlı Arşivi’nde onunla ilgili bir çok belge mevcuttur. Hayatının hemen her dönemiyle ilgili özellikle patriklik ve sonrası dönemlerle ilgili önemli miktarda belgeden istifade edilmiştir. Kullanılan yabancı kaynaklar çalışmanın özgünlük kazanmasına vesile olmuştur. Araştırma eserlerinin kullanılması da çalışmaya zenginlik katmıştır.

Tezin içeriği

“Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü” adlı Yüksek Lisans tez çalışması, Ermeni meselesi içerisinde Kırımyan’ın rolünün ne olduğunu, doğumundan ölümüne kadar yaptığı faaliyetleri içermektedir.

1. KIRIMYAN'IN İLK YILLARI VE KİLİSEYE İNTİSABI

1.1. Ailesi, Doğumu, Eğitimi ve Evliliği

Victor Hugo'nun "*Her insanın iki anavatanı vardır, birisi kendi anavatanı diğeri Fransa*" sözüne atfen Katogikos Vazken 1957 yılında "*Her Ermeninin iki babası vardır, biri kendi babası diğeri Kırimyan Hayrik*" demiştir [DerHovanessian, 1987: 45]. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Mıgırdıç Kırimyan Ermeni halkı için sembol haline gelmiş büyük bir simadır. Kilise'ye intisab ettiği 1854 yılından öldüğü tarih olan 1907 yılına kadar kilise merkezli olarak sürekli Ermeni meselesi içerisinde bulunmuş ve gelecek kuşaklara örnek gösterilecek bir ruhanî (kilise mensubu) olarak Ermeni tarihi içerisinde yerini almıştır.

Ermeni tarihinde bu kadar önemli bir yer işgal eden Kırimyan'ın doğum tarihi ile ilgili çeşitli bilgiler mevcuttur. Örneğin Lynch Kırimyan'ın doğum tarihini 5 Nisan 1820 olarak vermektedir [Lynch, 1901: 139]. Bir çok kaynakta da bu tarih tekrarlanmaktadır. Fakat Eçmiyazin'de bulunan mezarının üzerindeki tarih ve Osmanlı arşivindeki belgeler, Kırimyan'ın doğum tarihinin 4 Nisan 1820 olduğunu göstermektedir [OBE., c. XVII, no: 117].

Vaftiz adı "Küçük Mıgırdıç" olan Kırimyan, Van'ın (Aygestan) Bağlar beldesindeki Dere Kilisesi'nin yakınındaki bir evde doğmuştur [BOA, OBE., c. XVII, no: 117; Hocaoglu, 1976: 31]. Doğduğu ve uzun süre yaşadığı bu ev Toprakkale'nin³ alt taraflarında bulunmakta idi. Kırimyan'ın doğduğu bu ev daha sonra kız okulu olarak kullanılmıştır [Nalbandian, 1967: 53].

Kırimyan'ın ailesi ile ilgili verilen bilgilerde çeşitli ihtilaflar vardır. Genellikle Ermeni kaynaklarında kendisinin zengin bir aileden geldiği ifade edilmektedir [Lynch, 1901: 239]. Buna örnek olarak Lynch'in kitabı verilebilir. Fakat, özellikle Osmanlıca belgelerde ve yine arşivde bulunan Ermenice biyografisinde durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde Kırimyan'ın ailesinin çobanlıkla uğraştığını

³ Toprakkale, Van il merkezinin kuzeydoğusunda Zimzim dağları silsilesine bağlı kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusundaki 400 metre uzunluğunda, 60-70 metre genişliğinde ve 200 metre yüksekliğinde kayalıklara oturan kale, Van'a hakim konumdadır (Van Kütüğü, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Ankara 1993, s. 161; <http://www.gidamo.org.tr/van.htm>).

belirten belgeler mevcuttur. Bu belgelerin bir çoğunda Kırimyan'ın bir çoban familyasından tevellüd ettiği ifade edilmektedir [BOA. Y. PRK. TKM. 25/1].

Kırimyan çocukluğu boyunca o dönemde Van'da bulunan okullarda eğitim alamamıştı. Kendisi koyun çobanlığını, bağ ve bahçelerin bekçiliğini, ve aynı zamanda da amcasının yanında çalışarak keten işçiliğini öğrendi. Amcasının yanında çalışırken okuma yazmayı da öğrenmişti, ancak amcası eğitime çok önem veren birisi değildi. Onun amacı Kırimyan'a iyi bir şekilde ketenciliği öğretmekti [Nalbandian, 1967: 53].

Okuma yazma öğrenen Kırimyan gençlik ve delikanlılık dönemlerinde daha ziyade dünyevi işlerle ilgilenmiş ve beş altı yıl boyunca keten işleriyle uğraşmıştır. Hatta ustabaşılığa kadar da yükselmiştir. Kırimyan'ın bir erkek kardeşi vardı babasını da çok genç yaşta kaybetmişti, bu yüzden çocukluğu ve gençliği boyunca onu yetiştiren amcası olmuştur [Lynch, 1901: 239].

1840'lara gelinceye kadar Van'da modern anlamda okullar yoktu. Bu tarihten önce çocuklar temel eğitimlerini evlerinde alırlardı. Ermeniler daha ziyade ticareti öğrenmelerini istediklerinden, çocuklarını dokumacıların yanlarına veriyorlardı. Kırimyan da ilk eğitimini bu şekilde almıştır [Peroomian, 2000: 135].

Kırimyan'ın aldığı eğitimle ilgili ailesinin bir takım endişeleri söz konusu olmuştur. Hatta onun büyümesine rağmen yeterli ve verimli bir eğitim alamamış olması, ailesi için bir utanç kaynağı haline gelmişti. İşte bu nedenle onu dönemin en iyi eğitim veren manastırlarından birine göndermek istediler. Bu dönemde Van'da bir çok manastır bulunmaktaydı. Fakat Kırimyan evlerinin çok yakınında olan ve daha sonra hayatının çok büyük bir bölümünü de geçireceği Varak Manastırı'na gönderildi. Genç Kırimyan birkaç yılını burada geçirmiş ve aldığı eğitimin de etkisiyle ruhani olmaya karar vermişti [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

Kırımyan bu manastırdaki eğitimi boyunca sadece kilise ile ilgili olan ve daha ziyade dini konuları içeren kitaplar okumuş, bu nedenle de *Krapar*⁴ adı verilen eski Ermeniceye olan ilgisi artmıştır. Uzun bir süre, kaleme aldığı eserlerini eski Ermenice ile yazmayı tercih etmiştir [Peroomian, 2000: 136]. Ermeni tarihini, kilisesini ve edebiyatını eski Ermeniceyle incelemesi, bu alanlarda birçok eser vermesine vesile olmuştur.

Manastırda aldığı eğitim, Kırımyan'ın genç yaşına rağmen Ermeni toplumunun yaşayışıyla ilgili pek çok bilgi edinmesine vesile olmuştur. Bunu müteakiben Kırımyan Ermeni tarihine iyi bir şekilde vakıf olduğuna kâni olmuş, bundan sonra yapması gerekenin o günkü Ermeni hayatının ne durumda olduğunu öğrenmek olarak belirlemiştir. Bu bilgiyi elde etmenin en güzel yolunun ise Ermenilerin yaşadığı yerlere seyahat etmek olduğuna karar vermiştir. Bu bölgeleri görerek Ermenilerin durumlarından daha iyi bir şekilde haberdar olabileceğini düşünmüştür [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

Kırımyan'ın hayatının en önemli evrelerinden biri de evliliğidir. Zira, evliliğinden sonraki gelişmelerin ardından hayatına ne şekilde yön vereceğine karar vermiştir. Onun gençlik yıllarında, Ermeni geleneklerine göre gençler erken evlendiriliyordu. Genç Kırımyan hem bu geleneğin etkisi hem de annesinin isteği üzerine 1845 yılında evlendi [Peroomian, 2000: 134]. Hovannes Sevifgen'in kızıyla yaptığı bu evlilikten bir kız çocuğu dünyaya geldi. Kırımyan kızına Takuhi ismini vermişti [BOA, OBE., c. XVII, no: 117]. Kırımyan'ın evlilik hayatı kısa sürmüştü, karısı doğumdan sonra ölmüştü. Kızı ise sadece 5-6 yaşına kadar yaşamıştı [Lynch, 1901: 239]. Bu kısa evlilik hayatı ve en sevdiği iki kişiyi kaybetmesi, Kırımyan için büyük bir yıkım olmuştu. Bu olayın etkisiyle Kırımyan geleceğini şekillendirecekti.

---

⁴ Ermenilerin Krapar dedikleri klasik Ermenice en eski olanıdır ve kendine has bir alfabesi vardır. Klasik edebiyat dili olarak bilinmektedir ve kilise lisanı olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir (Levon Panos Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2003, s. 33).

1.2. Van'dan Ayrılması ve İlk Çalışmaları

Kırımyan'ın evlendiği bu dönemde Van ve çevresinde bir isyan çıkmıştır. 1847 yılında çıkan bu Kürt isyanı, Bedirhan Bey'in önderliğinde gelişmiştir [Hıdırşah, 1997: 20]. İsyanın bastırılması için yetkililer Ermenilerden de bir birlik oluşturulmasını istemişlerdi. Böyle bir birliğin oluşturulması aşamasında muhtemelen Kırımyan da silah altına çağrılacaktı. Bu ihtimali dikkate alan Kırımyan evlendikten bir süre sonra zorunlu askerlik hizmetinden kaçmak için daha önce tasarlamış olduğu uzun bir yolculuğa çıkmaya karar verdi. Talep üzerine İstanbul Ermeni Patrikhanesi isyancılara karşı verilecek mücadeleye katılmak için bir Ermeni birliği oluşturmaya karar verdiğinde, Kırımyan tasarladığı gibi askerlikten kaçmak adına seyahate çıktı [Peroomian, 2000: 134-135]. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Kırımyan daha genç yaşında Osmanlı yetkililerine karşı çıkmaya başlamıştı. Bir ruhani olmak isteyen Kırımyan Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin en üst makamı olan Patrikhane'nin isteğine dahi karşı gelmiş, muhalif bir hayat süreceği sinyallerini daha bu yıllardan vermeye başlamıştı.

Yolculuğuna Van'ı gezmekle başlayan Kırımyan için iki önemli merkez bulunuyordu. Bunlardan biri İsa'nın büyüdüğü yer olan Kudüs, diğeri ise Lusavoriç'in tahtının bulunduğu yer, yani Eçmiyazin⁵ idi. Seyahatinin başlangıcında Van'ın çevresindeki bazı önemli yerleri ziyaret etti. Gittiği yerlerde özellikle manastırları geziyordu. *Medzopa, Lim, Gedoutz, Akdamar ve Varak* Manastırları bunlardandı [Caprielian, 1987: 51].

Kırımyan bunu müteakiben Eçmiyazin'e gitti. Ermenilerin kutsal yerleşim alanlarını ziyaret etti. Uzun süre Eçmiyazin'de kaldıktan sonra İstanbul'a geldi. Kırımyan bu gezileri esnasında büyük zorluklarla karşılaştı. Üstelik bu seyahatler onun için maddi açıdan da zordu. Çünkü yanında birkaç kuruşu dahi olmadan geziyor, köylülerin ve orada yaşayan halkın evinde kalıyor, onlarla beraber yiyip içiyordu [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

⁵ Eçmiyazin, güney Kafkasya'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'a 25 kilometre uzaklıkta meşhur bir Ermeni manastırı ve kiliseler topluluğundan oluşmaktadır. Osmanlı döneminde Eçmiyazin'in Türkçe adı "Üç Kilise" idi (Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, 2000, s. 183).

1.2.1. İstanbul'a Gidişi ve Öğretmenliği

İstanbul'a gelen Kırimyan burada eğitimine devam etmeye karar vermişti. Bu vesile ile İstanbul'daki Ermeni toplumuna daha yakın olacaktı. Ekonomik sıkıntı çeken Kırimyan İstanbul'da iş bulmakta bir takım sorunlar yaşadı. Diğer bir problemi de taşralı olmasından ileri geliyordu. Bu yüzden büyük sıkıntılar çekmişti. Yakın arkadaşlarından birinin anlattığına göre, Kırimyan o yıllarda para kazanabilmek için bir ayakkabıcının yanında bile çalışmıştır [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

İstanbul'a yerleşmesinden sonra hayatını düzene koymaya başladı ve öğretmen olarak bir kız okulunda iş buldu. Kırimyan'ın öğretmenlik yaptığı okul Hasköy'deki kız okulu idi [Seropyan, 1999: 567]. Diğer birçok semt okullarında da öğretmenlik yapan Kırimyan *Vanetsi Varzhapet* (Vanlı öğretmen) olarak isimlendirildi [Peroomian, 2000: 135]. Onun öğretmenliğe başladığı seneler Çuhacıyan'ın patrikliği dönemine (1844-1848) rastlamaktadır. Kargaşalı bir dönemde İstanbul'da bulunan Kırimyan'ın Patrikhane'nin problemlerini yakından görmüş olduğu şüphesizdir [Gürün, 1983a: 82].

1.2.2. Kudüs'e Gidişi

İstanbul'da geçimini sağlamak için bir ayakkabıcının yanında çalışan Kırimyan bir yandan da dini bilgisini arttırmak için kiliseye devam ediyordu. Onun aslı amacı Kudüs'e gidebilmektir. Bu nedenle para biriktirdi ve 1850 yılında amacını gerçekleştirdi [Peroomian, 2000:135]. Uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra gençliğinden beri hayalini kurduğu Kudüs'e ulaşmıştı.

Kırimyan Kudüs'te bulunduğu süre zarfında orada bulunan bütün kutsal yerleri gezmiş ve bu seyahatten de çok etkilenmişti. İstanbul'a dönüşünden sonra Kudüs seyahatini anlattığı "*Hravirag Yergreen Avediatz*" (Kutsal Kente Çağrı) adlı eserini 1852 yılında neşretti. Kırimyan daha önce de 1845 yılında kaleme aldığı ve Eçmiyazin'e yaptığı seyahatini anlatan "*Hravirag Araratian*" (Ağrı'ya Çağrı) adlı eserini de 1850 yılında İstanbul'da yayınlamıştı [Peroomian, 2000: 135; Hayrig, 1987: 21]. Kırimyan'ın İstanbul'da neşrettiği Ermenistan ve Hıristiyanlığa dair olan bu eserleri Ermeni edebiyat çevrelerinde saygın bir yer edinmesine vesile olmuştu. İstanbul'da yavaş

yavaş tanınması Ermeni edebiyat ortamlarında bahsinin geçmesi bu iki eserinin etkisiyle olmuştur.

Kırımyan bu iki eserinde düz yazıyla bir önsöz yazmış uzun şiirlere yer vermiştir. Ağrı'ya Çağrı adlı eserinde Ermenistan sevgisi ve bağımsız bir vatan olma rüyasını yansıtmış, İstanbul'daki aydın Ermeniler üzerinde büyük bir etki yapmıştır [Oshagan, 1997: 152; Peroomian, 2000: 135]. Kutsal Kente Çağrı adlı eserinde ise Hıristiyanlığın merkezi olan Kudüs'ü anlatırken ateşli bir şekilde Hıristiyanlığı da savunmuştur. Bu kitaplar Kırımyan'ın İstanbul'da ününün yayılmasında çok etkili olmuştur. İlk kitabında bağımsız bir Ermenistan rüyasını yansıtan Kırımyan'ın bu tavrı karşısında, Osmanlı yetkililerinin neden bir tedbir almadığı ise düşündürücüdür. Ancak diğer taraftan, Osmanlının durumu, Avrupalı devletlerin baskısı göz önüne alındığında, özellikle azınlıklara haklar verilmesi için yapılan baskılar, bu gibi yayınlara göz yumulmasına neden olmuştur denilebilir.

Yayınladığı bu iki kitap üzerine Ermeniler arasında merak uyandıran bir kişi oldu. Ünü yavaş yavaş yüksek tabakadaki Ermeniler arasında da yayılıyorken, Ermeniler hakkındaki derin sözleri de merakla takip ediliyordu. İşte bu dönemin ardından Kırımyan, özellikle 1852 yılından itibaren İstanbul Ermenileri arasında daha saygın bir yer elde etti [BOA, OBE., c. XVII, no: 117]. Daha sonra İstanbul Ermeni Patriği olacak Kırımyan için bu eserleri, kendisinin Ermeni toplumu içerisinde sivrilmesine, ününe ün katmasına vesile oldu.

1.2.3. Sis'e (Kilikya) Gidişi ve Ser Teşkilatı

Kırımyan İstanbul'da edebiyatla iştigal etmesinin ve öğretmenliğinin yanı sıra patrikhanenin kendisine verdiği bazı görevleri de yerine getiriyordu. 1852 yılının sonuna doğru İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin isteği üzerine, Sis Katogikosluğu ile ilgili bilgi toplayıp araştırmalar yapmak için Kilikya'ya gitti [Seropyan, 1993; 91]. Dönemin çok ünlü bir kültürel ve siyasi merkezi durumunda olan Sis Katogikosluğu'nu ziyaret etti. Kırımyan bu ziyareti esnasında bir süreliğine Katogikosluktaki manastırda öğretmenlik de yaptı [Caprielian, 1987: 51].

Kilikya'ya gönderilen Kırımyan'ın yapacağı araştırmaların yanı sıra, gizli bir görevi de vardı. Kırımyan'a orada *Ser* (Sevgi) adı verilen ve dini bir kurum gibi ifşa edilen yeni bir oluşum meydana getirmek görevi de verilmişti. Daha sonra, İstanbul Ermeni Patriği olacak olan Nerses Varjebeyan⁶ da bu teşkilatı güçlendirmek ve Kilikya'nın bağımsızlığı için mücadele etmek üzere oraya gitmişti. Bu teşkilatın amacı Kilikya'yı bağımsız bir hale getirmek, orayı Osmanlı Devleti'nden ayırmaktı. Kırımyan da bu teşkilatın kurucusu olarak oraya gönderilmişti. Fakat Zeytun ve Haçin'de de kolları bulunan bu teşkilat, kuruluş amacının tersine dinî bir yapı olarak kalmış, kendisinden bekleneni verememiştir [Nalbandian, 1967: 74-75].

İstanbul'a dönüşünün ardından yaptığı seyahatle ilgili hazırlamış olduğu raporunu Ermeni Milli Meclisi'ne sunan Kırımyan, bundan böyle seyahat yapmaktan vazgeçmiş, Ermenistan ile ilgili yeterince bilgi topladığına inanmıştı. Bununla birlikte, Kırımyan Sis'e yaptığı ziyaretten çok etkilenmiş ve hayatının bir çok döneminde özellikle Katogikosluk döneminde Sis Katogikosluğu hakkında daima takdirle ve muhabbetle bahsetmiştir [Caprielian, 1987: 51].

1.3. Van'a Dönüşü ve Kiliseye İntisabı

Kırımyan Kilikya'ya yaptığı ziyaretten sonra İstanbul'a gitmiş, bir süre orada kaldıktan sonra 1853 yılının sonuna doğru memleketi olan Van'a geri dönmüştür. Dönüşünde karısının ve kızının mezarlarını ziyaret etmiştir. Onun olmadığı yedi yıl boyunca ailesi giderek açlık ve yoksulluk içine düşmüştü. Bu çıkmazla karşılaşan Kırımyan bir ruhani lider olarak halkına hizmet etmeye karar vermişti [Peroomian, 2000: 139; Nalbandian, 1967: 53].

Yukarıda belirtildiği üzere, eşini ve kızını kaybetmesi onun üzerinde derin bir üzüntü bırakmıştı. Kırımyan bunu aşmanın tek yolunun dini alanda ilerlemek olduğuna karar

⁶ (28 Ocak 1837-26 Ekim 1884) 72. İstanbul Ermeni Patriği. Asıl adı Bogos'tur. 1858'de Edirne bölgesi ruhani liderinin eliyle din adamı takdis edilerek Nerses adını almıştır. 1861'de Ermeni Patrikliği Ruhani Meclis üyeliğine seçilmiş, 1862'de episkopos takdis edilmiştir. 14 Nisan 1874'te Varjebeyan, Kırımyan'ın istifası üzerine II. Nerses adıyla Ermeni Patrikliğine seçilmiştir. 9 Mayıs 1884'te Eçmiyazin'de yapılan seçimle gıyabında Katogikosluk görevine getirilmiş, fakat 15 Ekim 1884'te sağlığı nedeniyle bu görevden istifa etmiştir. Kısa bir süre sonra da ölmüştür. bkz. Vağarşap Seropyan, DBİA, c. V, s. 369.

verdi [BOA, OBE., c. XVII, no: 117]. Bu kararının ardından 14 Şubat 1854'te Akdamar Kilisesi'nde⁷ Episkopos Kapriel Şiroyan tarafından rahip olarak takdis edildi [Seropyan, 1999: 568]. Böylece Kırmıyan Akdamar Kilisesi'ne *Vartabet*⁸ olarak atanmış oldu. Halkın yoğun olarak yaşadığı Akdamar Kilisesi'ne atanması onun için sevindirici idi. Bu sevicinin nedeni ise halkla iç içe yaşamak istemesinden ileri geliyordu [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

Lynch, Kırmıyan'ın kiliseye *Vartabet* olarak atanmasını hayatının dönüm noktası olarak göstermekte ve bu tarihten itibaren hayatının göze çarpan bölümünün başladığını ifade etmektedir [Lynch, 1901: 240]. Gerçektende Kırmıyan'ın hayatının dönüm noktası ilk önce ruhani olmaya karar vermesi ve daha sonra da kiliseye intisab etmesidir. Zira 1854 yılında kiliseye girmiş ve ölümüne kadar kilise içerisinde bulunmuş ve hayatının büyük bir kısmını bu yolda harcamıştır.

Vartabet olarak atanmasından sonra beklentisi yerine gelmişti ve artık ruhani olmuştu. Faaliyetlerinin rotasını daha önceden çizmişti. Geriye kalan kafasında tasarlamış olduğu programı hayata geçirmeyi. Planlarını uygulayabilmek için ona bir merkez gerekiyordu. Akdamar Kilisesi'ni kendisine merkez olarak seçti. Fakat akli başında Ermeniler onun yapmaya çalıştığı şeylere karşı durdular. En sonunda bir şey elde edemeyeceğini anlayan Kırmıyan tekrar İstanbul'a gitmeye karar verdi. Zira Van'daki meslektaşları arasında onu kıskananlar olduğu gibi, faaliyetlerinden dolayı ona karşı nefret besleyenler de vardı. İşte bu sebeple, Kırmıyan Van'dan ayrılıp, İstanbul'a gitmeye karar vermişti [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

⁷ Van Gölü'ndeki Akdamar adasında bulunan Surp Haç Kilisesi olarak da adlandırılan Akdamar Kilisesi, Vaspurakan kralı Gagik tarafından X. asrın başlarında (915-921) yaptırılmıştır. Mimarı Keşiş Manuel'dir. Dört kollu haç biçiminde bir planı vardır. Taş işçiliği ve duvarlarındaki kabartma figürlerle Ermeni mimarisinin önemli yapıları arasındadır. Daha geniş bilgi için bkz. Hrant D. Andreasyan, *Aktamar Kilisesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart 1966, Cilt: XVI, Sayı: 21, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 77-82; Nairy Hampikian, "The Architectural Heritage of Vaspurakan and the Preservation of Memory Layers", Armenian Van Vaspurakan, s. 87-117.

⁸ Ermeni Kilisesi'nde diğer Hıristiyan kiliselerinin dışında *Vartabet*'lik rütbesi vardır. *Vartabet*ler ayrı bir sınıf teşkil etmekte idiler. Bu rütbe akademik bir kilise unvanıydı ve gerekli eğitimi almış olan bekar papazlara verilmekte idi (Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997, s. 278-279 ; Malachia Ormanian, The Church of Armenia, London, 1955, s. 104).

1.4. İstanbul'a Gidişi ve Van Kartalı Gazetesini Çıkarması

Van'da aradığını bulamayan *vartabet* Kırimyan 1855'te İstanbul'a geldi. Patrikhane tarafından kendisine vaizlik görevi verildi. Kırimyan Üsküdar'a yerleşti ve buradaki kiliselerde vaizlik yapmaya başladı [Seropyan, 1999: 568]. Vaizlik görevi Kırimyan için bulunmaz bir fırsattı. Çünkü o iyi bir hatipti ve güzel söz söylemeyi, hamasi konuşmalar yapmayı çok iyi bir şekilde beceriyordu. Kürsü de onun bu becerisini kullanabilmesine imkan sağlıyordu [Lynch, 1901: 240].

Kırimyan bu fırsatı çok iyi değerlendirdi. Ruhani olmaya karar verdiği 1840'lı yılların başından itibaren halk tabakasını aydınlatma ve isyan ettirme adına yaptığı vaazları daha iyi bir şekilde ve İstanbul'da devam etme şansı bulmuştu. Bir Ermeni olan Topçuyan "*Genç Türkler ve Ermeniler*" adlı eserinde Kırimyan'dan bahsederken şu ifadeler yer vermiştir: "*1840-1850'de ilk defa halk hareketleri görülüyordu. Amaç, büyüklerine karşı halk tabakasını ayaklandırmak, isyan ettirmektir. Hareketlerin ilk aşamalarında dahilden gelmiş gençler de bulunuyordu. Bu gençler arasında özellikle ilk zamanlarda Kırimyan da vardı*" [Uras, 1987: 176]. Görüldüğü üzere Kırimyan ilk halk hareketlerinin başladığı sıralarda bu hareketler içinde bulunmuştu. Vaizlik görevine getirilmesi ise, onun için İstanbul'da Ermeni gençlerine ihtilal tohumları ekme fırsatı anlamına geliyordu.

Kırimyan İstanbul'da olduğu süre zarfında Patrikhane'den kendisine verilen görevleri de yerine getirmiştir. İlk olarak Osmanlı topraklarında Ermenilerin biraz daha yoğun olarak yaşadıkları yerlere seyahat etmiş ve bu bölgeler hakkında çeşitli veriler toplamıştır. Bu seyahatler esnasında taşralı Ermenileri daha iyi tanıma fırsatı bulmuştu. İstanbul'a dönüşünde topladığı bilgileri patrikhaneye sunmuştur. Fakat Kırimyan için asıl mesele İstanbul Ermenilerinin taşra Ermenileri hakkında çok az şey bilmeleri ve onların durumları için bir şey yapmamalarıydı [Peroomian, 2000: 136]. Bu seyahatlerinde Kırimyan'ın kendi propagandasını da yapmış olabileceğini söylemek pek zor olmasa gerektir. Zira ileride patrik seçilmesi ve seçimlerden önce taşra Ermenilerinden çok büyük bir destek alması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Üsküdar'a yerleşen Kırimyan, gazetenin insanları eğitmek için çok önemli bir unsur olduğunu iyi biliyordu. İşte bu yüzden 1855 yılının Haziran ayında, İstanbul'da *Artsvi Vaspurakan* (Van Kartalı) adını verdiği dergiyi yayınlamaya başladı. Bu suretle İstanbul Ermenileri arasında başlayan kültür ve dil alanındaki Rönesans'a ilk katılanlardan ve ön ayak olanlardan birisi oldu [Seropyan, 1993: 91]. Fakat Kırimyan birçok konuda İstanbul edebiyat çevresiyle aynı fikri paylaşmıyor, onların düşüncelerine çoğu zaman karşı çıkıyordu.

Kırimyan bu dergide doğudaki Ermenilerin acı çektiklerini ve bu acılara seyahatleri esnasında şahit olduğunu ifade ederek, İstanbul Ermenilerinin dikkatini taşra Ermenilerine çekmeye çalışıyordu [Nalbandian, 1967: 53]. Çağdaşları, Kırimyan'ın bu dergiyi yayınlamasının temel gayesinin uyuyan ve uyuyan Ermenileri uyandırmak olduğunu ifade etmektedirler [BOA, OBE., c. XVII, no: 117]. Örneğin Lynch, Kırimyan'ın *Artsvi Vaspurakan*'ı yayınlanmasının büyük bir ün elde etmesini sağladığını ve bu derginin Ermeni halkına verilmiş bir silah olduğunu ifade etmektedir [Lynch, 1901: 240].

Kırimyan fikirlerini Ermeni halkına aktarırken, eski Ermeni dili olan *Krapar*'ı kullanmayı tercih etmişti. Kendisi bu dönemlerde ateşli bir şekilde *Krapar*'ı savunuyor ve şiirlerini de eski Ermeniceyle yazıyordu. O dönemde İstanbul'daki Ermeni edebiyat çevrelerinde özellikle dergi ve gazetelerde *Aşğharapar*⁹ (dünyevi lisan) kullanılmasına rağmen, o *Artsvi Vaspurakan*'da *Krapar*'ı kullanma konusunda ısrarcı olmuştur. Bunu seçmesinin en önemli nedeni, basit ve çirkin bulduğu günlük dili sevmemesinden ileri geliyordu. İstanbul'da kullanılan diyalektin, vilayetlerde yaşayan taşralı Ermeniler için uygun olmayacağını, *Krapar*'ın daha uygun olacağını belirtiyor ve gündelik dilin onlar tarafından kabul görmeyeceğine inanıyordu. Kırimyan *Aşğharapar*'ın, sadece Osmanlı Devletinin batısında bulunan şehirli Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayabileceğine inanıyordu [Perroomian, 2000: 136]. İşte tüm bu sebeplerden dolayı Kırimyan dergisinde *Krapar*'ı kullanmayı tercih etmişti.

⁹ Dünyevi lisan ifadesiyle adlandırılan bu lehçe, çeşitli lehçelerin karışımından meydana gelmiş ve iki gruba ayrılmıştır. Birincisi Doğu Ermenicesi (Govgas'a Hayeren), Ermenistan, İran, Hindistan ve Uzakdoğu'da kullanılmaktadır. Ermeniler bunu Kafkas Ermenicesi (Govgas'a Hayaren) olarak da adlandırmışlardır. İkincisi İstanbul Ermenicesi (Bolso-Hayaren), Türkiye, Yakındoğu, Avrupa, Afrika, Batı Amerika ve Avustralya da kullanılmaktadır (Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, s. 33-34).

Artsvi Vaspurakan'da milletin tarihinden, gelecekteki görevlerinden bahsedip yeni kuşağa daima ihtilal tavsiye eden Kırimyan, yaptığı seyahatlere de genişçe yer ayırıyordu [Uras, 1987: 176]. Nitekim O, dergisinde daha önce yaptığı seyahatlerden elde ettiği bilgilerle, bu yerlerin tasvirlerini yapmış, kilise ve manastırları hakkında ayrıntılı kayıtları vermiş, ahlak ve dinle ilgili öğretici makaleler yayınlamıştır. Bunun yanı sıra özellikle Ermeni halkını bağımsızlık için hazırlama adına da yazılar neşretmiştir. Bu dergide Kırimyan'ın yaptığı diğer bir faaliyet ise, *pandukth*¹⁰ diye adlandırdığı insanlar hakkında yazılar yazmaktı. Bir anlamda kendisi de *pandukth* olan Kırimyan, bu insanların büyük sıkıntılar çektiğini dile getirerek, onları korumak için elinden geleni yapmış ve ekonomik olarak zor durumda olan bu kişileri kendilerini koruma bahanesiyle silahlandırmıştır [Peroomian, 2000: 136-137]. Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Kırimyan'ın böylece, zor durumda olan bu kişileri kendi yanına çekmiş olduğunu ve Osmanlı'ya karşı silahlandırarak o dönemde bile Ermenileri silahlı direnişe sevk edebileceğini anlamak zor değildir.

1.5. Tekrar Van'a Dönüşü ve Varak Manastırındaki Faaliyetleri

Mıgırdiç Kırimyan İstanbul'daki *pandukth* hayatına artık dayanamıyordu. Çıkardığı dergi *Artsvi Vaspurakan*'ı bile kendisi gibi bir *pandukth* olarak görüyordu. Aslında, *Artsvi Vaspurakan*'ın alt başlığı bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. "*Van-Tosp Artsuni Tahtından vatansever kanatlarıyla uçtu*" [Peroomian, 2000: 137]. Burada ifade edilen *Artsvi Vaspurakan*'ın Van'dan çok uzakta yayın hayatına başlamış olmasıdır.

1856 yılının sonuna doğru Kırimyan, Van'a dönmesi gerektiğine karar verdi. Uzun ve yorucu bir yolculuğun ardından Van'a gelerek matbaasını Van gölünün kıyısındaki Varak¹¹ Manastırı'na kurdu. Bir buçuk yıllık bir aradan sonra, *Artsvi Vaspurakan*

¹⁰ *Pandukth* Türkçeye garip olarak tercüme edilebilecek bir deyimdir. Vilayetlerdeki hayat şartlarının zorluğundan dolayı büyük şehirlere özellikle İstanbul'a gelip hayatlarını kazanmaya çalışan insanları tabir etmek için kullanılmıştır (Richard Hovannisian, "*Armenian Van/Vaspurakan An Introduction*", Armenian Van Vaspurakan, s. 3).

¹¹ Türkçe'de Yedi Kilise olarak isimlendirilmektedir. Van merkezine yakın Yukarı Bakraçlı köyünde yer alan kilisenin tamamı Varak Wank Manastırı olarak da adlandırılır. Ereğ dağı eteklerine kurulmuş ve 8. yüzyılda inşa edilmiştir (Lynch, Armenia, Travels and Studies II, s. 113-115).

taşrada yayınlanan ilk gazete olarak Ocak 1858'de tekrar yayın hayatına başladı [Peroomian, 2000: 137].

Kırımyan, *Artsvi Vaspurakan* gazetesinde Ermeni ayaklanmalarını sağlama yolunda çok önemli çabalar göstermiştir. İstanbul'da başlattığı ayrılıkçı yayınlarına burada da devam eden Kırımyan gazetede Ermenilerle ilgili sürekli karamsar ifadeler kullanmış ve isyan yönünde Ermenileri cesaretlendirmeye çalışmıştır [Demirel, 2002: 13]. Ermeni milletinin tarihinden, gelecekteki görevlerinden bahsedip yeni kuşağa daima mücadele ve ihtilal tavsiye etmiştir [Uras, 1987: 176].

Bu gazetede çağdaşları tarafından Ermenileri isyana çağıran beyanatlar şu şekilde yer alıyordu: *“Ağlamayı bırakalım, cesur olalım ve savaşalım...Bizler tavuk değiliz, bizler de insanız, ve erkek evladınız ...Silelim göz yaşlarımızı akıtmayalım artık ...Ağlayanlar ağladı gitti. Her şey geçmişte kaldı. Bizler yeniyi takip etmeliyiz”* [Nalbandian, 1967: 74-75]. Bu ifadeler bakıldığı zaman, Ermeni tarihçilerinin Kırımyan için sarf ettikleri, halkını koruyan ve vatansever bir şahsiyet tanımlamasının tam tersine, kendi halkını isyana teşvik eden ve felakete sürükleyen biri olduğunu söylemek pek de zor olmasa gerektir.

Yine bu gazetenin 1862-63 yıllarında yayımlanan başka bir nüshada “Vanlı Yaşlı Bir Kadının Duası” adını taşıyan bir yazıda şu ifadelere yer verilmekteydi:

“Cenneti yaratan Tanrım..., bu günahkarları koru, bağışlayan ve merhametli Tanrım, korkuyu hafızlardan utangaçlığı simalardan al... umutsuzluk içindekilere derman ver ve bize şifa nasip et...Annemiz, İsa'nın Annesi sana haykırıyorum, göç eden gariplerin işlerinde onlara yardım et, ekmek ucuz, su bol yağmur bereketli olsun... Ermeni liderler arasında sevgi ve birliktelik olsun, Ermeni milleti bağımsız olsun. Tanrım sana hamd ederim. Ümidimiz sensin, tanrım...” [Peroomian, 2000: 66]. Yukarıdaki ifadelerde yaşlı bir Ermeni kadının bile bağımsızlıktan bahsediyor olması, Kırımyan'ın, faaliyetlerinde gayet başarılı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Kırımyan kurduğu bu matbaada yukarıda ifade edildiği üzere açıktan açığa yaptığı propagandanın yanı sıra gizli bir şekilde zararlı evraklar bastırıp halka dağıtıyordu. Bunun yanı sıra Van ayaklanması esnasında evini cephanelik olarak da kullanmıştı. Ayrıca 600.000 Osmanlı altını bağış toplayıp, topladığı paralarla silah almış, 200'er lira karşılığında da çeteci Ermeni toplamıştır [Akçora , 1994: 28].

Kırımyan'ın Van'a dönüşü ve Varak Manastırı'nda matbaa kurarak İstanbul'da dergi olarak neşredilen *Artsvi Vaspurakan*'ı Van'da gazete olarak yayınlaması İstanbul Ermeni basınında da yankı buluyordu. *Meghu*¹² (Arı) adlı gazete Kırımyan'ın bu cüretkar cesaretini aşağıdaki şekilde ifade ediyordu: "*Dünya aydınlanmasının meşalesini taşıyan kar ve buzla mücadele eden yeni Gutenberg Van'a ulaştı*". İstanbul basınından aldığı bu övgülere rağmen Kırımyan Van'da çeşitli eleştirilere uğruyordu. Faaliyetlerinin Ermeni halkına zarar vereceğini düşünen aklı başında Ermeniler onu eleştiriyorlardı. Van'lı bir ağa "*O konuşuyor da konuşuyor. Bu söyledikleri nedir? Gazete getirdi ve etrafı çöple doldurdu, gazete gazete diye haykırıyor*". Bunun gibi Van piskoposu, Başpiskopos Gabriel de Kırımyan'ı desteklemeyi reddetmişti. Her ne kadar Kırımyan'a zaman zaman karşı çıkılsa da Varak Manastırı'ndaki faaliyetlerine devam etmesine de izin verilmişti [Peroomian, 2000: 138].

Kırımyan'ın Varak Manastırı'ndaki çalışmaları manastırın hızlı bir şekilde ününün yayılmasına neden oldu. Çeşitli yerlerden gelen insanlar Kırımyan ve manastırı görmek için buraya akın ediyorlardı. Osmanlı Arşivinde tespit edilen bir belgede Varak Manastırı'nı ziyarete gelen bir Ermeninin görüşleri şu şekilde yansıtılmaktadır:

"İnançlı bir kişi bir gün Varaka'yı ziyarete gider, manastıra girmeden önce tarlada çalışan ve pamuk toplayan çiftçileri ve onlara yardımcı olmak için saban tutan temiz yüzlü birini görür, ve ona "Kırımyan manastırda mı? Beni kabul eder mi?" diye sorar. Bir gülümsemeye karşılaşan inanca kişi Kırımyan'ın ta kendisi olduğunu anlar. Kırımyan onu içeri davet eder ve manastırı gezdirir. Basımeyine geldiğinde yine çok şaşırır, çünkü öğlende tarlada çalışırken gördüğü insanlar şimdi de sanki hiç

¹² Türkçe'de arı anlamına gelen "*Megu*" 15 günde bir yayınlanıyordu. "Hagop Paroyan Efendi" tarafından yazılan baş makalelerdeki iğneleyici ifadelerden dolayı zaman zaman kapatılmak zorunda da kalmıştır (Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, s. 368).

yorulmamışlar gibi gazete sayfaları hazırlamaktalar. Ardından okulu ziyarete gider ve sıralarda oturan ve kutsal kitap okuyan kişilerin aynı yüzler olduğunu fark eder, onlar sabah öğrenim gören öğlen de tarlada çalışan akşam ise gazete hazırlayan kişilerdi” [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

Yukarıdaki ifadelere bakıldığı zaman Kırimyan'ın Varak Manastırı'nda gerçekten başarılı bir sistem kurduğunu kabul etmek gerekir. Zira aynı kişiler hem tarlada çalışıyor, hem okulda eğitim görüyor ve hem de gazete hazırlanmasına yardım ediyorlardı. Bu sistem içerisinde Varak Manastırı'nda yetişecek olan birçok öğrenci ileride meydana gelecek olan isyanlarda fiili bir şekilde yer alacaktı. Bu kişilerin yetişmesinde diğer önemli bir husus ise, Kırimyan'ın Varak Manastırı dahilinde kurduğu okuldur.

Varak Manastırı'nda kurduğu matbaanın yanı sıra Kırimyan istediği özelliklere haiz öğrenciler yetiştirmek üzere *Zharangavorats* adını verdiği bir teoloji okulu kurmuştur. Kırimyan kurduğu bu okulu modern bir eğitim merkezi haline getirmek için uğraş vermiş ve Van'daki okul sayısını artırma hususunda burayı merkez olarak seçmiştir. Bu okul ve Van'daki diğer okullardan yetişen öğrenciler kurulan gizli örgütlerin öncüleri olmuşlardır. Bu kişiler arasında ihtilalci hareketlerin ünlü liderleri olacak olan, Khoren Khrimian, Mesrop Papazian, Panos Terlemezian, Poghos Natanian ve Mkrtich Avetisian gibi şahıslar vardı [Peroomian, 2000: 139].

Eğitime bu derece önem veren Kırimyan için kız öğrencilerin de eğitim alması büyük bir gereklilikti. Lynch Kırimyan'ın parolasının, “eğitelim, eğitelim- kızları da en az erkekler kadar eğitelim” şeklinde olduğunu ifade etmektedir [Lynch, 1901: 86].

Zharangavorats ve *Artsvi Vaspurakan* gibi okullar, Kırimyan'ın mücadelesinde birbirlerinin tamamlayıcısı durumundaydılar. Ayrıca *Artsvi Vaspurakan* taşradaki Ermenilerin durumunu İstanbul'daki Ermeni cemaatine aktarması açısından ilk araç durumundaydı.

Nalbandian eserinde Mıgırdıç Kırımyan'ın eğitim anlayışı ile ilgili olarak şunları yazmıştır: “*Kırımyan, yeni savaş ruhunun temsilcisi idi. O, Ermenilerin Bossuet'i, IX. Pius ve Garibaldi ve onların bir kişide toplanmış haliydi. O, özgürlük için milli mücadeleye katılmak isteyen genç nesilleri eğitmeye çalışan kişiydi, bu da en nihayetinde isyanlara ve siyasi partilerin oluşmasına yol açtı.*” [Nalbandian, 1967: 54].

Kırımyan'ın bu okuldan yetiştirdiği öğrencileri, Ermenileri isyana teşvik eden yazılar yazmaktan geri durmuyorlardı. 1862 yılında meydana gelen Zeytun isyanının, takip edilmesi gereken bir örnek olduğunu ve Zeytunluların cesaretlerini öven, “hadi tekrar işimize başlayalım (*Mer gords noren sksenk*)” başlığıyla uzun bir makale kaleme alan Garegin Srvandztiants¹³, insanlara sebat etmelerini ve gözyaşlarını durdurmalarını tavsiye ediyordu. Kırımyan'ın hem öğrencisi hem de uzun süre kader arkadaşı olan Srvandztiants, bu husus hakkında şu görüşlere yer vermekte idi: “*Milletiniz için hadi her şeyimizi feda edelim ve milletimiz sonsuza dek bizden memnun kalsın*”. Aynı makalede Srvandztiants Ermenileri verdikleri mücadeleden vazgeçmemeleri için cesaretlendirmekte, “*Darbe vurup darbe alacaksınız. Düşerseniz ayağa kalkın. Emin olun kendi yolunuzu elde edersiniz, ölürseniz kazanırsınız, çünkü sizler samimisiniz*” demekte idi [Peroomian, 2000: 139-140].

Srvandztiants'ın görüşlerine bakıldığı zaman Kırımyan tarafından iyi bir şekilde yetiştirildiği anlaşılmaktadır. O halkı başkaldırıya ve isyana sürükleyen Kırımyan'ın, uzun yıllar sağ kolu gibi çalışmış, verdiği görevleri yerine getirmiş Ermeni halkını ihtilale teşvik etmekten hiçbir zaman geri durmamıştır.

Kurduğu bu okulda ihtilalci Ermeniler yetiştiren Kırımyan'ı Ermeni tarihçileri Ermenilerin babası ve hakiki milliyetçilik ve ihtilallerin yazarı olarak tanımlamaktadırlar. Bununla birlikte yegane amacını Ermeni anavatanının yeniden teşkil edilerek Ermeni milletinin canlanması olduğunu, haklı bir gaye uğruna mücadele ettiğini fakat başarılı olamadığını belirtmektedirler [Koushagian, 1987: 47].

¹³ Kırımyan'ın en yakın arkadaşı olan Srvandztiants 1840-1892 tarihleri arasında yaşamış, daima Kırımyan'ın yanında olmuş edebi çalışmaları bulunan bir papazdır. “Sasunlu David” adlı eseri Ermeni edebiyatının en önemli çalışmalarından biri olarak kabul edilmektedir (Van Vaspurakan, s. 146-51).

Ermeni tarihçilerinden Ara Baliozian, Kırımın bağımsızlık uğruna güçlülerin karşısında ağlayabileceğini ya da onlara yalvarabileceğini ifade etmektedir. Ancak Ermenilere tavsiyelerinde gayet kindar olduğu şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “*Ne zamana kadar bir koyun gibi vahşi ve cahil Kürtler tarafından boğazlanmaya devam edeceksiniz? Sizler erkeksiniz. Sizin de iki eliniz var. Bağımsızlığınızı kan akıtmadan kazanacağınızı mı zannediyorsunuz? Bağımsızlık size bir hediye olarak verilmez*” [Selvi, 2004: 31; Baliozian, 1987: 27].

Kırımın yukarıdaki görüşlerine bakıldığı zaman öğrencilerinin ileride meydana gelecek olan isyanlarda baş rolleri oynamaları şaşılacak bir şey olmasa gerektir. Zira daha sonra görüleceği üzere yetiştirdiği papazları memleketin her tarafına göndermiş, giden bu papazlar da, Ermeni halkını isyana ve başkaldırıya teşvik etmekten geri durmamışlardır [Hocaoğlu, 1976: 31].

Kırımın isteği üzerine *Zharangavorats*'daki en ateşli öğretmenlerden biri ve aynı zamanda Kırımın kuzeni olan Khoren Kırımın üç ciltlik bir *Armenology* hazırladı. Bu kitapla Van'daki Ermeni kültürü ve edebiyatı ilk kez okul müfredatına girmiş oldu. Diğer yandan, Varak *Zharangavorats* okulunda, Kırımın ileride komitelerde görev alacak kişilerin yanı sıra edebi çalışmalarıyla Ermeni milliyetçiliğini uyandıracak şahsiyetler de yetiştirmiştir. Tigran Amirjanian, Ghevond Pirghalemian, Eremia kardeşler, Aristakes, Setrak Ter-Sargisians (Tevkants) ve Arsen Tokhmakhian bu faaliyetler içine girmiş öğrencilerden bazılarıdır. Eğitim aldıkları dönemde Kırımın önderliğinde, Van'ın her tarafına gitmişler, her köyü ziyaret etmişler, kültürle ilgili veriler toplamışlar, bölgenin topografik ve demografik özelliklerini kaydetmişler detaylı raporlar ve istatistikler hazırlamışlar daha sonra bunları *Artsvi Vaspurakan*'da yayınlamışlardır [Peroomian, 2000: 145-146].

Kırımın yaptığı seyahatlerdeki ifade ve faaliyetlerine bakıldığında, Ermenileri isyana teşvik ettiğini söylemek çok zor değildir. Örneğin bir Ermeni kaynağında, Kırımın 1860 yılında Kafkasya'ya bir seyahate çıkmış olduğu belirtilmekte, seyahatin amacının kurduğu okul için yardım toplamak olduğu ifade edilmektedir [Seropyan, 1993: 91]. Fakat Kırımın görüşleri dikkate alındığında, yaptığı bu

seyahatin masum bir şekilde sürdürülmüş olduğunu söylemek zordur. Zira diğer bir Ermeni kaynağında bu seyahatin sebebi, Kafkasya'daki Ermeni topluluklarını ziyaret etmek olarak açıklanmaktadır [Hayrig, 1987: 17]. Görüldüğü üzere verilen bilgilerde tutarlılık bulunmamaktadır. Bu da doğal olarak yapılan seyahatin başka amaçlarla gerçekleştirildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Yukarıda bahsedilen faaliyetler içerisinde olan Kırimyan 1861 yılına geldiğinde İstanbul Ermeni Patrikhane'since Muş'a atanacaktır.

1.6. Muş'a Tayin Edilmesi ve Buradaki Çalışmaları

1861 yılına kadar Varak Manastırı'ndaki görevine devam eden Kırimyan bu tarihte İstanbul Ermeni Patrikhane'since Muş'taki Surp Garabet Manastırı'na¹⁴ tayin edilmiştir. Kırimyan kısa bir süre zarfında bu manastırı da, Varak manastırı gibi bir yer haline getirmeyi başarmıştır. Zira, manastırı ziyarete giden kişiler adeta Varak Manastırı'nın buraya taşındığına şahit olmuşlardır [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

17 ve 18. yüzyıllarda büyük bir ün elde eden ve ileride patrik olacak Hovannis Golod ve Grigor Shghtayakir'in de yetiştiği bu manastır, Garegin Srvandztiants ve Kırimyan'ın liderliğinde 1860'lardan itibaren yeni gelişmelere sahne olmaya başlamıştır [Maranci, 2001: 122]. Van'da gerçekleştirdiklerini Muş'ta da yapmaya kararlı olan Kırimyan'ın ilk işi manastır dahilinde bir gazete neşretmek olmuştur.

1.6.1. Muş Kartalcığı Dergisini Çıkarması

Muş'a atanarak çalışmalarına başlayan Kırimyan gelişinin ardından yoğun çaba ve faaliyetlerinin sonucunda Surp Garabet Manastırı dahilinde *Artstvik Tarono* (Muş Kartalcığı) adını verdiği bir dergi yayınlamaya başlamıştır. Bu dergide de aynı *Artsvi Vaspurakan*'da olduğu gibi Anadolu'nun doğusundaki Ermeni halkının problemler

¹⁴ Türkçe'de Çengelli Kilise olarak bilinen bu kiliseye Ermeniler "Müjdeci Aziz John" (Saint John the Precursor), Glak Vank, Innaknean Vank diye de adlandırmaktadırlar. Çan kullanmasına izin verildiği için Çengelli Kilise olarak adlandırılmıştır. Kurucusunun aydınlatıcı Krikor olduğu rivayetleri olmasına rağmen yaygın kanağe göre 940'larda Bagratuni döneminde inşa edilmiştir (Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, ed. Richard G. Hovannisian, California 2001, s.122-23 ; Lynch, Armenia Travels and Studies Vol. II., s. 176-80).

içinde kıvrıldığı temasını işlemeye devam etmiştir [Gürün, 1983a: 82]. Varak Manastırı'nda başladığı Ermeni halkının milliyetçilik ruhunu arttırma amaçlı vaazlarının ve yazılarının etkisi, Van'da olduğu gibi buradaki Ermeniler arasında da büyük bir yankı bulmuştur. O, Ermenileri gelecekteki olaylara hazırlama misyonunu burada da sürdürmüş, kendi tabiriyle gelenek ve göreneklerini unutmuş Ermenileri uyandırma yolunda hareket etmek için çaba göstermiştir [Villari, 1906: 245-246]. Kırımyan bu amaçları doğrultusunda *Artstvik Tarono*'yu bir araç olarak kullanmış ve istediklerine bir ölçüde de olsa kavuşmuştur.

Muş'a giderken ona refakat eden Garegin Srvandztians iki ayda bir yayınlanan bu derginin editörlüğünü yapıyordu. Srvandztians, tıpkı Van'da olduğu gibi bölgenin kültürüyle alakalı bilgiler toplayıp dergide neşrediyordu. *Artstvik Tarono* zaman zaman sansüre de uğruyordu [Peroomian, 2000, s. 138]. Sansüre uğraması derginin sadece Ermeni kültürüyle ilgili yayınlar yapmadığını, aynı zamanda Ermeni cemaatini kışkırtıcı faaliyetler içerisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Diğer yandan Kırımyan'ın başka bir hedefi de bu manastırı da Van'daki gibi kendince eğitim merkezi haline getirmektir. Bu amaçla manastır dahilinde Van'daki gibi bir okul açmıştı. Kırımyan ve Srvandztians bu okulda hararetle eğitim vermiş, yetiştirdikleri ateşli Ermeni papazları ve gençlerine de aynı okulda Ermeni kültürüyle ilgili dersler verdirmişlerdir [Süslü, 1990: 36]. Hem kurduğu okul ve hem de neşrettiği gazete ile Kırımyan üstlendiği misyonu gerçekleştirmek için büyük bir çaba göstermiştir. Bu bağlamda *Arstvik Tarona* 1863'ten 1865'e kadar *Artsvi Vaspurakan*'ın üstlendiği görevleri üstlenmiş Ermeni halkını bağımsızlık fikirleriyle doldurmaya devam etmiştir [Peroomian, 2000: 139].

Kırımyan Muş'taki görevini sürdürürken İstanbul'daki Ser Locasıyla ilişkisi olan Hakobik Noradoungian adlı bir Ermeniden mektup almıştı. 21 Ekim 1863 tarihli ve Roma'dan yazılan bu mektupta Noradoungian, Ermenistan diye tabir ettiği bölgenin bağımsızlığı için mücadele etmek adına Kırımyan'a bir teklifte bulunuyordu. Noradoungian, Kırımyan'a Ermeni milletinin dış işlerine yön vermekten sorumlu olacak 3-5 kişilik bir komite oluşturmasına öncülük etmesi için ısrar etmişti.

Komitenin temel amacını “Ermenistan’ın” zincirlerinin kırılması şeklinde ifade eden Noradougian, mektupta diğer milletlerin bağımsızlıklarını nasıl kazandığını anlatmıştır. Her ne kadar aynı amaç doğrultusunda hareket ediyor olsalar da Kırımyan’ın fikirleri Noradougian’ınkiler ile uygunluk göstermiyordu. Bu sebeple Kırımyan teklifi geri çevirmiş ve kendi planları doğrultusunda hareket etmiştir [Nalbandian, 1967: 77-78].

1.6.2. Muş Ermenilerinin Kırımyan’a Yönelik Farklı Bakış Açıları

Muş Ermenileri Kırımyan’a karşı burada bulunduğu süreçte farklı tavırlar sergilemişlerdir. Ermenilerden bazıları Kırımyan’a karşı büyük saygı ve sevgi gösteriyor, onun yaptığı her şeyi övgüye layık görüyorlardı. Öte yandan Ermeni cemaatinin bir kısmı ise Kırımyan’ın faaliyetlerini tasvip etmiyor, yaptığı ve yaptırdığı bütün faaliyetleri eleştiriyordu. Bu durum Ermeniler arasında anlaşmazlıklara neden oluyordu. Muş Ermenileri bu yüzden ikiye bölünmüş durumdaydı. Onu sevenler ve sevmeyenler. Bu durum Kırımyan’la ilgili yeni gelişmelerin olmasına vesile olmuş, bir yandan sevilmesinin karşılığını alırken, öte yandan ona karşı olanlar bir süre sonra daha sert tavırlar sergilemişlerdir.

1.6.2.1. “Hayrik (Babacık)” Unvanının Verilmesi

Kırımyan’ın Muş’a ruhani önder olmasının ardından, Muş Ermenileri ona bir lakap takmış, Kırımyan da hayatının sonuna kadar bu lakabı kullanmıştır. Daha sonraki dönemlerde Ermeni toplumu arasında daha yaygın bir şekilde kullanılacak olan bu lakap neredeyse ismiyle özdeşleşmiş durumdadır. Lakabın verilmesiyle ilgili gelişmeler şu şekilde idi.

Ermeni vatandaşlarından toplanan bir verginin adil olmadığını ve bu yüzden kaldırılması gerektiğini savunan Kırımyan, bu uygulamanın iptal edilmesi için bölgedeki yetkililere başvurmuştur. Ardından durumu İstanbul’a Ermeni Patrikhanesi’ne yazmış, Erzurum Valisi’ne bu verginin adil olmadığı hususunda şikayette bulunmuştur.

Daha sonra yanına aldığı önde gelen birkaç Ermeni ile kışın ortasında Erzurum'a gitmiş ve durumu valiye iletmıştır. Sonuç olarak vergi iptal edilmiştir. Kırimyan Muş'a geri döndüğünde büyük bir Ermeni kalabalığı tarafından karşılanmış, gelen insanlar Kırimyan'a olan sevgilerini göstermek için ona *Hayrik* (babacık) lakabını vermişlerdir. Durumdan büyük memnuniyet duyan Kırimyan bu lakabı kabul etmiş ve ömrünün sonuna kadar da taşımıştır [<http://www.vasbouragan.org/khirmian/khirmian.htm>. 08.08.2003].

Her ne kadar Ermeni kaynakları Kırimyan'ın Muş'ta çok sevildiğini belirtiyor olsalar da, buradaki Ermeni cemaati arasında ona karşı olanlar, yaptıklarını onaylamayanlar vardı. Bu nedenle Kırimyan zaman zaman tehlikelerle karşılaşmış hayatına bile kast edenler olmuştur.

1.6.2.2. Suikast Girişimleri

Ermeni yazarları Kırimyan'ın Van'da ve Muş'ta yaptığı faaliyetleri yenilikçi çalışmalar olarak adlandırılmaktadır. Fakat Kırimyan'ın faaliyetleri, Ermeni yazarların tutucu olarak tarif ettikleri, yani geleceklerini Osmanlı Devleti'nde gören akli başında Ermeniler tarafından hoş karşılanmıyordu. Bu sebeple açıktan açığa Kırimyan'a düşman olan kişiler vardı. Hatta birkaç kez suikasta uğrayan Kırimyan, hepsinden yara almadan kurtulmayı başarmıştır [Seropyan, 1999: 568].

Ermenice bir biyografisinde Kırimyan'ın başından geçen suikast olaylarından biri detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Kendisini öldürmek için tuzak kuran bir kişi ile başından geçenlerin anlatıldığı bu olay, Ermeni tarihçileri tarafından genellikle abartılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Hatta bu hadise vasıtasıyla Kırimyan'ın gerçek bir ruhani olduğunu göstermek için de adeta mucizevi bir hadise gibi aktarılmıştır. Söz konusu olay aşağıdaki şekilde tasvir edilmiştir:

"Fakat her iyi şeyde olduğu gibi Kırimyan'ın da düşmanları vardı. Nasıl olmasın? Tanrı'nın oğlu ve masumiyet timsali İsa Mesih'i de çarmıha onlar germemiş miydi? Çevresindeki arkadaşları ve diğer ruhaniler dahi ona düşman olmuş, yaptığı işlere engel olmaya çalışıyorlardı. Bu düşmanlık sadece işlerine konan engellerle sınırlı

kalmıyor onun canını da hedef alıyordu. Onu öldürme girişimlerinin bazıları kişisel bazıları ise haydutlar eliyle yapılmıştı. Fakat tanrının koruduğu kuzuyu kurt yiyememişti.

Öylesine mucizeler yaşıyordu ki düşmanlarının yüzüne şöyle konuşuyordu. "Eğer kötü düşünürseniz Tanrı sizi cezalandırır. Çünkü o bizimle." Bunlardan en bilinenini anlatalım. Kırimyan bir gün elinde asasıyla korkusuz bir şekilde dolaşırken ki onun korkacak zaten bir şeyi yoktu, ne gümüşleri, ne altınları, ne de değerli giysileri vardı. Aniden karşısına çıkan haydut silahını çeker ona karşı. Yüz ifadesi dahi değişmeyen Kırimyan'ın karşısında, adam pişman olur ve gözyaşlarını tutamayarak onun ayaklarına kapanır. Kırimyan onu elinden tutarak ayağa kaldırır ve niçin ağladığını ve kendisini niçin öldürmediğini sorar: "Sizin temiz yüzünüzü görünce elim dondu ve yerinden kalkmadı" der adam. Kırimyan herşeyi anlamıştır. Hıristiyanlığın sonsuz affetme gücüyle onu affeder ve yolcular"[BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

Kırimyan'ı yücelten bu ifadelerin, onu kendi taraftarlarının gözünde daha da büyütmek için söylendiği aşikardır. Öyle ki, suikasttan kurtuluşu doğüstü bir şekilde tasvir edilmekte, mucizevi güçlere haiz birisiymiş gibi anlatılmaktadır.

Kırimyan'ın başından geçen yukarıdaki olayı Lynch bir takım farklılıklarla aktarmaktadır. Onun mucizevi bir şekilde kendisine doğrultulan silahtan kurtulduğunu, silahı tutanın kollarının dermansız kaldığını, tıpkı felce uğramış bir hal aldığını ve bu yüzden kendisini öldürmek isteyen kişinin onun ayaklarına kapandığını ifade etmektedir [Lynch, 1901: 238]. Bu bilgilerin Kırimyan'ı kendi yandaşlarının gözünde yüceltmekten başka bir şey ifade etmediği ortadadır.

1.6.3. Terfi Etmesi ve Episkoposluğu

Hayrik lakabını aldığı Muş'ta faaliyetlerine devam eden Kırimyan kurduğu okulda öğrenci yetiştirip *Arstvik Tarona*'da yayın faaliyetlerine devam ediyordu. 1868 yılına gelindiğinde Kırimyan Eçmiyazin'e gitti. O dönemde Eçmiyazin Katogikosu olan (İstanbullu) IV. Kevork tarafından Muş bölgesine episkopos olarak atandı [Seropyan, 1993: 91]. Ardından Muş'a geri döndü. Buradaki faaliyetlerine yoğun bir şekilde

devam ediyorken kendisine muhalif olanlar da ona karşı mücadelelerini sürdürüyorlardı. Mesela Surp Garabet Manastırı'nın lideri olmasına rağmen manastıra girmesine izin verilmemiş ve yaptığı zararlı faaliyetlerinden dolayı öğrencileri ve yandaşları çeşitli yerlere sürülmüşlerdi [BOA, OBE., c. XVII, no: 117].

Kırımyan'ın Muş'taki durumu bu şekildeyken İstanbul'da da sular bulanık halde idi. Ermeni cemaati arasındaki anlaşmazlıklardan dolayı İstanbul Ermeni Patriği olan (Bursalı) II. Bogos Taktakyan istifa etmişti [Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 38]. Bu gelişmelerin ardında Kırımyan 1869 Ağustosunda toplanan genel meclis tarafından Türkiye Ermenilerinin 71. Patriği seçilmiştir [Seropyan, 1999: 568]. Patrik seçilişinin, Ermeni Kilisesi'nin davasını iyi bilmesi ve çıkış yolu istikametinde çalışmaya başlaması ile ilgisi bulunduğunu kabul etmek ve ayrıca bu seçimde daha önce İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış olan ve muhtemelen Kırımyan'ı destekleyen Katogikos IV. Kevork Keresteciyan'ın nüfuzunu kullanmış olabileceğini düşünmek zor olmasa gerektir [Gürün, 1983a: 82].

Kırımyan'ın Muş'tan İstanbul Patrikliğine getirilmesi ile Ermeni sorunu da İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya yayılmak üzere kendisiyle birlikte gelmiş oluyordu. Patrik olarak seçilmesinin ardından Milli Ermeni Meclisi şikayetlerin başvurma yeri, gazeteler ve dergiler de, bu şikayetlerin yayıncısı haline gelmiş olacaktı. Muş'taki yandaşlarınca "Bizi unutma!" nidalarıyla uğurlanan Kırımyan'ın Ermeni Patrikliğine seçilmesi üzerine, Ermenilerin isteklerinin yanı sıra şikayetleri de millet meclisine ulaşılarak yoğun bir şekilde orada tartışılmaya başlanacaktı [Uras, 1987: 176].

2. KIRIMYAN'IN İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ DÖNEMİ 1869 – 1873

1854 yılında kiliseye intisab eden Kırimyan çok hızlı bir şekilde başarı merdivenlerini tırmanmış ve en sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin en üst makamı olan "İstanbul Ermeni Patrikliği" makamına ulaşmıştır. Taşrada hayli ünlü olan Kırimyan, İstanbul'da bulunduğu dönemlerde de İstanbul Ermenilerinin gönüllerini kazanabilmek için bir çok Ermeni hastanesi, kilisesi ve hayır kurumu için para toplamış, bu vesile ile kilise baş papazları ve Ermeni cemaatin sempatisini kazanmıştır [BOA., Y.PRK.AZJ. 22/99]. Diğer yandan yazdığı kitaplarla da İstanbul'daki Ermeni edebiyat çevrelerinin dikkatini çekmiş İstanbul'a her gelişinde bu eserlerini yayınlamıştır [Peroomian, 2000: 136]. Bütün bu faaliyetleri hem İstanbul ve hem de taşra Ermenileri arasında ününe ün katmasını sağlamıştı. İstanbul Ermeni Patrikliğine seçilmesinde bu faaliyetlerinin çok büyük etkisi olduğu bir gerçektir.

Kırimyan'ın patrik seçilmesinden önce 1863 yılında yürürlüğe giren Ermeni Millet Nizamnamesi, Ermeniler arasında yeni gelişmelerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Patriklik döneminin daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için bu sürecin kısaca değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

2.1. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ve Ermeniler

29 Mart 1863 tarihinde Ermeni toplumunun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumunu daha da güçlendiren "Nizâm-nâme-i Millet-i Ermeniyân" adlı bir nizâm-nâme yürürlüğe girmiştir [Bozkurt, 1996: 181]. Fransız Anayasası'ndan faydalanılarak hazırlanan bu nizamname, patriğin kimsenin etkisi altında kalmadan daha rahat hareket etmesini sağlamıştır [Bebiroğlu, 2003: 76].

Vartan Artinian "*The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire*" adlı eserinde bu Nizamname'nin Ermeni cemaatinin milli bilincinin gelişmesine katkıda bulunduğunu aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

“Ermeni Milli Anayasası'nın oluşturulması millet için toplumsal ve entellektüel gelişme konusunda yeni bir çığır açmıştır. XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde anayasal hükümet konusundaki fikirler Ermeni anayasasının etkisi altında kök salmıştır. Uzun süreden beri milleti etkilemeye başlamış olan kültürel Rönesans gelişmiş ve milli bilinç kök salmaya başlamıştı” [Artinian, 1970: 106].

Bu doğrultuda anayasanın patriklere verdiği haklar amaçlananın dışında kullanılmıştır. Bu tarihten itibaren patrikler, dini meselelerden ziyade milli ve siyasi meselelerle uğraşmaya başlamışlar ve mesailerinin büyük kısmını buna ayırmışlardır. Diğer bir ifade ile, “diplomat katogikos” veya “diplomat patrik” dönemi diye adlandırılabilir bir evre başlamış oldu [İlter: 1999: 34].

“The Armenian Awakening” adlı eserinde, Leon Arpee Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun ilk zamanlar anayasal bir hükümet hususunda istekli olmadıklarını belirtmekte ve bu hususta kendilerinin yeteri derecede bilgilendirilemediğini ifade etmektedir. Devamında ise şu ifadelerle yer vermektedir:

“İşte bu yüzden, müteveffa tüm Ermenilerin Katogikosu, Patrik Mıgırdıç Kırımıyan'ın sözlerinde haklılık payı vardır. ‘İnsanlar kendi haklarını idrak edemedikleri ve kanunların ne manaya geldiğini anlayamadıkları sürece, yetkililerin bir anayasayı kabul etmelerinin hiç gereği yok’... Fakat Ermeni Anayasası'nın oluşturulması Ermeni tarihinde yeni bir dönem başlattı. Eğitim, edebiyat, sosyal, dini ve siyasi alanlarda yeni bir dönem başlamış oldu” [Arpee, 1909: 191-192].

Bu yeni dönemde Ermeni ruhanilerinin bir çoğu dini konularda göstermelik faaliyetlerine devam ederek, bütün mesai ve enerjilerini Ermeni Millet Nizamnamesi'nin onlara sunduğu fırsatlar dahilinde Ermeni milliyetçiliğini körükleyecek ve milli uyanışa sebep olacak faaliyetlere ayırmışlardır. Ermeni okul, manastır ve kiliselerinde gerçekleştirdikleri faaliyetlerle Ermeni gençlerine düşmanlık fikirleri aşılmasının yanı sıra Ermeni halkının da milli duygularının uyanmasına katkıda bulunmuşlardır. Emperyalist devletler ise ruhanilerin yürüttükleri milliyetçilik

hareketinin en büyük destekçisi olmuşlardır [Kılıç, 2000: 199]. Kırımıyan'ın başını çektiği bu ruhaniler için Ermeni Millet Nizamnamesi bir fırsat teşkil etmişti.

Osmanlı Hükümeti'nin onayı ile 1863 yılında ilan edilen bu nizamname, Ermeni cemaatine adeta bağımsız bir devlet statüsünde haklar kazandırmıştı. Öyle ki bağımsız bir milletmiş gibi 140 üyeden oluşan bir meclis kurma imkanına kavuşmuşlardı. Bir süre sonra bu meclis Ermeni toplumunun gerçek parlamentosu gibi davranmaya başlamış, yıkıcı bir tavır içerisine girmiş ve işi doğrudan doğruya Ermenilerin oturduğu bölgelerin özerkliğini istemeye kadar götürmüştür [Çöhce, 2003: 288]. Meclis'in bu faaliyetlerinin hız kazandığı dönem Kırımıyan'ın patriklik dönemine rastlamaktadır. Zaten Kırımıyan da Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulması fikrinin en ateşli savunucusuydu.

Ermeni din adamlarının dini konuların dışında siyasi konulara yöneldiklerini ifade eden Rus Generali Mayewski, bu durumu aşağıdaki şekilde açıklamıştır: *“Ermeni din adamlarının din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık milliyetçilik fikirlerini yaymak için pek çok hizmetleri olmuştur. Yüzlerce seneden beri bu gibi esrarengiz fikirler manastırların duvarları arasında gelişip büyümüştür. Mektepler ve kilise mektepleri de bu hususta ruhani reislerle pek çok yardım etmişlerdir. Zaman geçtikçe dini taassup yerine milli hisler geçmiştir. Ermeni kalbinde dini hisler pek az yer tutar. Doğu Hıristiyanları ve kiliseleri Hıristiyanlığın esaslarını ve geleneklerini bir tarafa bırakarak, din yerine milliyet propagandasını kendilerine meşgale edinmişlerdir. Batı diplomatları da kendi menfaatlerine göre bu milliyet kavgasından pek gaddarâne surette istifade etmeye kalkışmışlardır. Ermenilerin milli hislerini tahrik ederek hiç sıkılmadan Türkiye’de bir Ermeni Meselesi icat etmişlerdir”*[Mayewski (Haz. Pehlivanlı), 1997: 18].

General Mayewski Ermeni din adamlarının faaliyetlerinden bu şekilde söz etmektedir. Ruhanilerin bu faaliyetlerinin özellikle Anadolu'daki başlatıcısı Patrik seçilecek olan Kırımıyan'dır. Onun ifade edilen bütün faaliyetleri gerçekleştirdiği açık bir şekilde görülmektedir. Bir anlamda Mayewski'nin yaptığı tarif Kırımıyan'ın hayat felsefesini yansıtmaktadır.

2.2. Kırimyan'ın Patrikliği ve Çalışmaları

2.2.1. Patrik Seçilmesi

Ermeni Millet Nizamnamesi'nin getirdiği yeniliklerin Ermeni toplumunda yeni gelişmelerin olmasına sebep olduğu aşıkardır. Bu gelişmelerin ışığında 1869 yılının Ağustos ayına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin altı vilayetinde¹ bağımsız bir Ermenistan kurulması fikrinin öncülüğünü yapan Mıgırdıç Kırimyan, Eçmiyazin Katogikosu (İstanbul) IV Kevork Keresteciyan'ın desteğiyle (Bursalı) II. Bogos Taktakyan'ın yerine İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçildi [Küçük, 1997: 110; Seropyan, 1993: 91].

Muş'ta bulunan Surp Garabet Manastırı'ndan İstanbul Patrikliği'ne seçilmiş olan Kırimyan, 10 Eylül 1869 tarihinde refakatinde olanlarla yola çıkmış önce Erzurum'a, oradan da Trabzon'a gitmiştir. Kendisi Trabzon'da iken İstanbul Ermeni Patrikhanesi Sadarete bir tezkire vererek yeni seçilen patrikleri için Trabzon'dan onu alıp getirmesi hususunda bir vapur tahsis edilmesini istemişti. Bunun üzerine yapılan başvuru değerlendirilmiş, ardından Trabzon ve çevresinde bir vapur olup olmadığının araştırılması, eğer vapur varsa Kırimyan'ın getirilmesi için tahsis edilmesi emri verilmiş, eğer o bölgede uygun bir vapur yoksa Tersane-i Âmire'den bir vapurun yeni patriği getirmek için gönderilmesi hususunun oraya yazılmasına karar verilmişti [BOA İ.HR. 14248]. Kendisine tahsis edilen gemiyle İstanbul'a gelen Kırimyan, memuriyetinin onaylanması için 30 Kasım 1869 Salı günü Mabeyn-i Hümayun'a gitmiş saat altı'da görevi onaylanmış ve resmen görevine başlamıştır [BOA., İ.HR. 14283].

1869 yılında ve sadece 49 yaşındayken İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçilmişti. Kiliseye intisab etmesinden bu yana sadece 15 yıl geçmesi ve onun bu dönem sonunda patrik seçilmesi Ermeni meselesiyle ne kadar çok içli dışlı olduğunun da bir

---

¹ Osmanlıların Vilâyet-i Sitte veya Vilâyet-i Şarkıye dedikleri bölgeyi, Ermeniler ve Batı dünyası "Six Armenian Vilayets" (Altı Ermeni Vilayeti) veya "Turkish Armenia" (Türk Ermenistanı) olarak adlandırmaktadırlar. Altı Doğu Vilayeti demek olan bu bölge, şu vilayetlerden oluşmaktaydı; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas (Enis Şahin, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 53-54).

göstergesidir. Patrik seçilmesi, gelişmekte olan Ermeni milliyetçiliğinin de zirveye tırmanması sonucunu doğurmuştur [Uras, 1987: 174].

Kırımyan'ın Patrik seçilmesindeki en büyük pay, taşra Ermenilerinden aldığı destektir. Bu sebeple Kırımyan da, patriklik vazifesine gelir gelmez onlar lehine faaliyetlerine başlamaktan geri durmayacaktır. Patrik seçilen Kırımyan İstanbul'daki Ermenilerin uzun süre nizamnameyi oluşturmak için uğraştıklarını ve bu kişilerin Avrupa'yı taşra Ermenilerinin yaşadığı vilayetlerden daha iyi tanıdıklarını belirtmiştir. Taşradaki Ermenilerin ihmal edildiklerini ifade eden Kırımyan nizamnamenin onlara hizmet etmesi gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir: "*Sahmanadrutiun'un² hizmet etmesi gereken insanlar Boğazın kıyısında değil uzak Ermeni vilayetlerinde yaşamaktalar*" [Peroomian, 2003: 189].

Tepkisini bu şekilde ifade eden Kırımyan patrik olur olmaz dini görevlerini bir kenara bırakıp siyasi meselelerle uğraşmaya başlamıştır. Patrikliği döneminde Meclis İstanbul'daki meselelere daha az önem vermeye başlamış ve dikkatini daha çok vilayetlere çevirmiştir [Sarkissian, 1938: 35]. Kırımyan, Ermeni Kilisesi ve özellikle Ermeni halkının daima zulüm gördüğünü, işkenceden dolayı inleyen bir toplum haline geldiğini kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır [Gürün, 1983a: 81]. Halbuki, bir Ermeni olan M. Varantyan kitabında durumun tam tersi bir halde olduğunu şu ifadelerle belirtmektedir:

"Türkiye'deki Ermenilerin, Rusya'daki Ermenilere kıyasla, Ermeni dini ve kültürü bakımından çok ileri ve bağımsız olduklarını; Ermenilerin Avrupalılarca tanınmadığını, bunların İstanbul'a ve dünyanın bir çok yerlerine dağılmış, kendi çıkarlarından başka hiç bir şey düşünmeyen, Yahudiler gibi, yersiz, yurtsuz, başıboş insanlar olarak tanındığını..." [Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 81].

Bu ifadeler göz önünde bulundurulduğu zaman Kırımyan'ın anlattığı gibi Ermenilerin hiç de baskı altında ezilen bir millet olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlıların Ermenilere

---

² Bu tabir 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Ermenicesi'dir (Zeynep Cumhuriyet, Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2003, s. 65).

işkence ettiği iddialarının gerçek dışı olduğu, aslında Osmanlı Ermenilerinin dini ve kültürel bakımdan çok ileri oldukları ve hür bir hayat sürdükleri ortaya çıkmaktadır.

Ermeni Milli Meclisi'ndeki sert ve hararetli konuşmalarına devam eden Kırımıyan, Ermeni çetelerinin yaptığı mezalimleri örtbas etmek için vilayetlerde devamlı olarak zulüm yapıldığına dair raporlar yayınlamaya çalışmıştır [Ermeni Komiteleri, 2003: 7]. Bu şikayetlerden biri bir Kürt çetesi tarafından Ermenilere ait koyun sürülerinin kaçırması olayı idi. Ermeniler, çetecilerin yaptığı bu hareket için Osmanlı yetkililerine başvurmuşlardı. Erzurum Valisi, Kürtlere Ermenilerin sürülerini vermeleri için uyarıda bulunmuştu. Patrik de doğrudan Sadrazam Ali Paşa'ya durumu iletmişti. Ali Paşa ise, ilgili mercilere yazacağını ve meselenin çözülmesi için gerekli adımların atılacağını belirten bir cevap vermiştir [Sarkissian, 1938: 38]. Buradan da anlaşılacağı üzere bu gelişmeler Ermenilerin zulüm gördüğü anlamına gelen bir olay değildi. Sadrazam da durumu göz önünde bulundurmuş ve gerekenin yapılacağını bildirmiştir.

Ermeni tarihçileri genel anlamda Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı kötü bir tutum içerisinde olduğunu, 1850'lerden itibaren Ermeniler adına hiçbir şey yapılmadığını ifade etmektedirler. Kırımıyan da bir anlamda bu iddiaları doğrulayan bir kişi gibi gösterilmektedir. Fakat durumun böyle olmadığını gösteren deliller vardır. Patrikliği döneminde Beyoğlu'nda meydana gelen büyük bir yangında bir çok Ermeni'nin evi tamamen yanmış, zor durumda olan Ermenilere padişah tarafından gerekli yardımlar yapılmış, yiyecek temin edilmiş ve iskan meseleleri de çözüme kavuşturulmuştur. Bu gelişmeler üzerine Patrik Kırımıyan 7 Temmuz 1870 tarihli mektubuyla yapılan yardımlardan dolayı padişaha teşekkürlerini bildirmiştir [BOA., İ.HR. 14537]. Her ne kadar padişaha bu şekilde cevap vermiş olsa da Kırımıyan'ın patrikliği esnasında gerçekleştirmek istediği gayeleri vardı. Bu amaçla faaliyetlerine yoğun bir şekilde devam etmiştir.

2.2.2. Bu Dönemdeki Amaçları ve Çalışmaları

Kırımıyan'ın patrik seçilmesi Ermenilerce en azından şikayet etme hakkını elde etme olarak telakki edilmişti. Kendisi de Ermeni sorununu "*taşra cehenneminden Boğaz'a taşımaya*" karar vermişti. Orada büyük devletlerin elçilikleriyle daha kolay bir şekilde

iletişime geçebileceğini ve şikayetlerini onlara doğrudan ulaştırabileceğini düşünüyordu [Ternon, 1993: 58].

Kırımian patrik seçildikten sonra amaçları doğrultusunda yoğun bir şekilde çalışmaya başlamıştı. Ona göre en büyük sorun taşradaki Ermenilerin acılarını dindirmektir ve bunun için elinden geleni yapmaktan geri durmuyordu. Bir Ermeni tarihçi olan Sarkissian, Kırımian'ın bu meseleyi ya adil bir şekilde veyahut başka türlü çözmeye karar verdiğini ifade etmektedir. Yukarıdaki cümlede geçen durumu başka türlü çözmeye karar vermişti demek dolaylı olarak silaha başvurmak olarak telakki edilebilir. Buna benzer bir çok ifadesi bulunan Kırımian, daha Patrikhane'deki seçimi esnasında bile dolaylı ifadelerle kendi siyasetinin öncekilerden farklı olacağını:

“Beni İstanbul Patriği olarak görmeyin, ben Ermenistan'ın acılarının ve yaralarının bir temsilcisiyim. Benden öncekilerin Ermenilerin acılarını Bâb-ı Aliye ne şekilde sunduklarını biliyorum, fakat ben daha etkili bir şekilde hareket edeceğim [Sarkissian, 1938: 36; Uras, 1987: 176-177]” diyerek ortaya koymuştur.

Bu şekilde demeçler veren Kırımian'ın kışkırtmalarıyla birlikte, çeşitli vilayetlerden şikayetler gelmeye başlamıştı. Aslına bakılırsa Kırımian'ın gerçek gayesi, Ermeni Millet Nizamnamesini tekrar tetkik ve vilayetlerin arzusuna ve ihtiyaçlarına göre tadil ettirmek, İstanbul Ermeniliğinin, meclis ve hükümetin gözlerini Ermenistan'a³ çevirmek idi [Uras, 1987: 176].

Fakat diğer tarafta hayat ve geleceklerini Osmanlı Hükümeti'ne bağlı kalmakta gören Ermeniler, özellikle amiralar⁴, Kırımian'ın bu çaba ve faaliyetlerini tehlikeli görmüşler ve uyarıları dikkate alınmayınca meclis toplantılarına iştirak etmemeye başlamışlardı. Kırımian'ın bu şekilde hareket etmesi, davranışları ve görüşleri amiralar tarafından sakıncalı bulunmuş, bu hareketlerinin son derece yanlış olduğu münasip bir lisanla ona bildirilmişti. Amiralara göre, bu tür istekler yersizdi ve onlar Osmanlı

³ Buradaki Ermenistan tabiri Doğu Anadolu ve çevresini ifade etmektedir.

⁴ “Amira”: Emir veya Âmir manasına gelen bir ünvanıdır. Mevzubahis ünvanı doğrudan Ermenilere münhasır olup; Osmanlı-Türk Devleti'nin üst kademelerinde hizmete atananlara verilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Levon Panos Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2003.

imparatorluğu'nun tebaası olarak yerlerini ve hadlerini bilmeleri gerektiğini düşünüyorlardı [Dabağyan, 2003: 558].

Uyarılara kulak asmayan Kırımıyan, bütün piskoposlara yolladığı tamimlerde bölgelerinde şikayet konusu yapılabilecek hususların bildirilmesini istemiş [Gürün, 1983a: 82] ve amiraları önemsemediğini ifade etmekten ve hatta onlar hakkında düşmanlığa varan konuşmalar yapmaktan da geri durmamıştı. Amiralara göre taşra için ayrı bir nizamname istemek siyasi emeller uyandırmakta idi ve onlar bu isteklerin masum dahi olsa siyaset koktuğunu düşünüyorlardı. Bu gibi talepler sürdürülürse Ermeniler çok kötü durumlara sürüklenebilirlerdi. Bu isteklerden kesinlikle vazgeçilmeli ve hatta bir daha bunların sözü dahi edilmemeliydi. Amiraların bu şekilde tavır alması Kırımıyan'ı sadece kızdırmakla kalmamış, o aynı zamanda çeşitli yerlerde özellikle yakın çevresindeki kişilere Amiralara olan tepkisini şu ifadelerle belirtmişti:

"Göreceksiniz! Amiralara hadlerini bildireceğim ve onları mahvedinceye kadar hemen hepsiyle tek tek uğraşacağım" [Dabağyan, 2003: 558].

Patrik Kırımıyan'ın daha geniş haklar elde etmek için uğraş vermesi, Ermenileri özellikle de taşra Ermenilerini emrine aldıktan sonra Osmanlı Devleti'ne baş kaldırmayı tasarladığı fikrini verebilir [Onur, 1999: 84]. Bu düşüncelerle Ermenilerin aklını çelen Kırımıyan'a Osmanlı Devleti ise emsaline nazaran birinci rütbeden bir kıta mecidiye nişanı vermiştir [BOA., İ.HR. 14503].

2.2.3. Ermeni Milleti İçin Talepleri

Kırımıyan patrik seçilmeden önce Ermeni Milli Meclisi, vilayetlerdeki meselelerle meşgul olunması için bir komite oluşturmuştu. Bu komite ayrıca Ermeni cemaatiyle Türk yetkililer arasındaki ilişkilerin daha iyi bir hale getirilmesi için de uğraş verecekti. Kırımıyan patrik olduktan sonra özellikle kendisinin çağrısı ile birlikte, 1870 yılından itibaren şikayetler daha da artmaya başlamıştı. Millet Meclisi'nin 5 Kasım 1870 tarihli oturumunda patrik ve memurlarının bu mesele üzerinde yeterince durmadığına ve Meclis'in bu meseleyi kendi üzerine almasına karar verildi. Ardından, komitenin bundan böyle dilekçeleri ve şikayetleri toplayıp değerlendirmesi ve raporları

meclise vermesi oy çokluğu ile kararlaştırıldı. Bundan sonra Kırimyan'ın ifadesiyle "vilayetlerdeki Ermeni nüfusunun şikayetleri dilekçelerde toplanıp Bab-ı Âli'ye sunulacak" idi [Sarkissian, 1938: 36].

En sonunda, uzun tartışmaların ardından, 1870'de meclise gelen raporlar toplanmış, şikayetler ve olaylar sınıflandırılarak bir bildiri haline getirilmiştir. Gelen şikayetleri aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

- a) Vergilerin toplanmasında yapılan kanunsuzluklar.
- b) Hükümet memurlarının yolsuzlukları.
- c) Mahkemelerde Hıristiyanların tanıklıklarının kabul edilmemesi.

Bunlar bildirin ilk kısmını teşkil etmiştir, ikinci kısımda ise bu durumların düzeltilmesi için yapılması gerekenler anlatılmıştır. Bunlar aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

1. Askeri bedel yerine asker vermeliyiz, bu suretle biz de şeref ve onur sahibi olduğumuzu ve vatan için bizim de İslamlar kadar kan dökmeye hakkımız olduğunu ispat etmeliyiz.
2. Hükümet, vergileri mültezimler aracılığı ile değil, kendisi toplamalıdır.
3. Gelir, mal üzerine kredi verilmesi için sandıklar kurulmalıdır.
4. İllere bağımsız, yetkili müfettişler tayin olunmalı ve bu müfettişler herkes ile ilgilenerek umumi haller hakkında bilgi almalıdır.
5. Düstur (Kanunlar dergisi) iller için çevrilmelidir.
6. Hukuk, ticaret, ceza davaları, nizami mahkemelere verilerek kanunlara göre görülmeli, şer'î mahkemelerine bırakılmamalıdır.
7. Kürtler ve son zamanlarda Çerkesler, illerde halkı rahatsız etmekte, aynı zamanda hükümetin de hazinesine zarar vermekte, asker vermemektedirler. Halbuki, diğer halk hem silahsızdır, hem de devletin vergilerine boyun eğerler. Ya bunların ellerindeki silahlar toplanmalı veya diğer halka da silah verilmelidir [Uras, 1987: 177; Sarkissian, 1938: 37].

Patrikhanece hazırlanan ve “Milli Meşrutiyet Nizamnamesi” adı verilen bu bildiri 18 Şubat 1872’de Sadarete sunulmuştu. Ardından Hükümet yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyan üyelerden oluşan bir komisyon kurarak bu şikayet konularını inceletmeye koyulmuştur [Gürün, 1983a: 83]. Fakat Kırımıyan, bu nizamnamenin daha çok Avrupa usûlleri göz önüne alınarak düzenlenmiş olduğunu ve hiçbir zaman bu anlayışla yapılan bir nizamnamenin gelecekteki Ermeni halkının durumunun düzeltilmesine yardım edemeyeceğini ileri sürerek nizamnamenin yeni baştan özel bir heyet tarafından düzenlenmesini istemiştir [Uras, 1989: 73-74].

Patrik Kırımıyan hazırlanan nizamnamenin Ermeni halkının ihtiyaçlarını karşılayamayacağını bu nedenle yeni baştan düzenlenmesini istiyordu. Bu esnada Anayasa Düzenleme Komitesi kendisine bir rapor hazırlaması hususunda çağrıda bulundu. Yapılan bu teklifi bir fırsat olarak değerlendiren Kırımıyan 11 Temmuz 1873 tarihinde yapılması gerekenler hususunda kendi fikirlerini içeren bir rapor hazırlamış ve komiteye sunmuştur. Kırımıyan, raporu aşağıdaki şekilde kaleme almıştır:

“Milli Anayasa Düzenleme Komitesinin Maruf Başkanı

Birkaç gün önce Düzenleme Komitesi yetkililerinden bir rapor aldım bu raporda hazırlanmakta olan anayasa hakkında benim fikir ve gözlemlerimi talep ediyorsunuz. Bu mesele hakkında, Komite Başkanına ifade ettiğim üzere, şimdilik az ve öz şekilde gözlemlerimi aktaracağım.

Milli Yönetim (Milli Meclis hariç) defalarca Türkiye’deki tüm Ermeni halkının problemlerini çözmede yetersiz olduğunu göstermiştir. Günlük meseleleri çözmek bir yana dursun, halkın iyiliği için ne bir bireyin, ne de bir tek vilayetin hayati meselelerine çözüm getirilememiştir. Ermeni halkının çıkarları ve gelişimi halen daha yerinde saymaktadır. Bu meseleler değerlendirmeye alındı ama sadece sıradan müzakere konuları haline geldi. Gazetelerde bahsediliyor, fakat bu meselelerin ne üzerine gidildi, ne de bu meseleler çözüme kavuşturuldu, temelde yatan sebep insan gücü ve zamanın azlığından ileri gelmektedir.

Türkiye Ermenilerinin kendi problemlerinin çözümü için Milli Anayasa sadece bir Meclis-i Cismani ve Meclis-i Ruhani ile birkaç tane alt yönetim mekanizması (organ) oluşturmalıdır. Bu meclisler haftada en az birkaç kez toplanabilmeli ve saat sekiz ya

da daha geç vakitlere kadar müzakere ve tartışmalara açık olmalıdır. Anayasayı hazırlayacak olanların nerede toplanacağı sorulursa işte burada toplanacaklar. Onlar şöyle bir izlenime sahiptiler: mevcut Yüksek Konsey ve Ruhban Konseyi Milleti yönetebilecek ve problemleri çözebilecek. Bundan dolayı, Meclis-i Cismani yerine Yüksek Konseyi, Meclis-i Ruhani yerine de Ruhban Konseyini koymanın yeterli olacağını düşündüler. Böyle yapıldığında neler olacağını düşünemediler mi? Anayasadan önce Meclis'e bir yılda 1000 dilekçe ile başvuruluyorsa bundan sonra gayet anlaşılabilir bir şekilde bu sayı iki katına çıkmış oldu. İnsanlara oy verme hakkı tanındığında, günden güne görev ve yetkiler millet geneline dağıtıldığında, normal olarak problemler çoğalacak ve bu meseleler çoğunlukla tartışma ve münakaşalar şeklinde devam edecektir. Bunun sonucunda da Yönetim Meclisine taşıyacağından daha fazla yük binmiş olacaktır. Buna ek olarak, Anayasanın on iki yıl boyunca oluşan problemleri çoğaltmasının yanı sıra ilerlemeyle ilgili yeni meseleler de her saat her an her gün ortaya çıkmaktadır. Bizler hem kendi tecrübelerimizle, hem de İncil'in "Yeni günün size neler getireceğini bilemezsiniz" ifadesiyle bu hususta ikna olduk.

Anayasayı hazırlayanlar da bir hata yaptılar: Başkent'in kendi işleriyle vilayetlerin işleri ve diğer bazı genel meseleleri birbirine karıştırdılar. Uzun yıllara dayanan tecrübelerime istinaden, şuna şahadet ederim ki Anayasada oluşturulan birkaç zayıf organla vilayetlerin işleri bir yana başkent'in kendi işlerinin bile yürümesi mümkün değildir. Şunu kabul etmek gerekir ki başkentteki yaklaşık 100.000 Ermeni'nin problemi vilayetlerde yaşayan yaklaşık 2 milyon Ermeni'nin ki kadar, ben hala buradaki meselelerin vilayetlerdeki meselelerden daha fazla olmasını anlayabilmiş değilim. Bu karışıklık hem başkentteki hem de vilayetlerdeki Ermeniler için korkunç ve felaket kayıplarla sonuçlanmıştır. İşin şaşılacak tarafı ise bu kayıplara rağmen iki tarafında bu duruma tepkisiz kalması ve hiçbir zaman en azından kanuni olan şikayetlerini dile getirmemeleridir [Hayrig, 1987: 38-39].

Kırımın raporun bu kısmına kadar Osmanlı Ermenilerinin meselelerini çözmek için meydana getirilen ruhani ve cismani meclisin başarılı işler yapamadığından, eksikliklerinden bahsetmiştir. Bu durumun çözüme kavuşturulabilmesi için yönetim mekanizmasında yapılan değişikliklerin de bir sonuç vermediğini, bu önlemlere

rağmen problemlerin daha da arttığını ifade etmiştir. Anayasayı hazırlayanların da hata yaptıklarını, meydana getirilen birkaç zayıf yönetim mekanizması ile taşra vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin işleri bir yana başkentteki Ermenilerin işlerinin bile çözüme kavuşturulamayacağını ifade etmiştir. Rapora aşağıdaki şekilde devam etmiştir:

“Bu meselelerin çoğalmasına neden olan bazı sebepleri Genel Meclis’e açıkladıktan sonra, izin verirseniz bu hususta şu sonuca vardığımı ifade etmek istiyorum. Çözümlerden biri Başkent’in işleriyle vilayetlerin işlerini tamamen birbirinden ayırmak olabilir ve İstanbul merkez vilayet olarak ele alınarak yerel meseleler ve problemlerin çözümü için resmi bir başkanın önderliğinde anayasayla çeşitli denetleme meclisleri oluşturulabilir. Diğer çözüm ise tüm hafta boyunca toplanan ve gündelik problemleri çözmek için tam güce sahip yeni bir kurul oluşturulması. Her iki durumda da, milletin genel problemlerini ele alacak ve haftada en az bir defa toplanacak bölünmüş bir meclise gerek var, bu meclis, önünde çok büyük engeller olan milli gelişme yolunu açacak, ilerlememize vesile olacaktır.

İşte bizim en önemli meselemiz, bu gün meclise sunacağım bu problem milli çıkarlarımız açısından geciktirilmeksizin çözülmesi gereken insanlarımızı kaygılandıran bir meseledir. Milli Yönetim mevcut düzenini sürdürmeye devam ederse Anayasa için hiçbir ümit kalmayacak, sonuç olarak uzun süredir beklediğimiz reformlar gerçekleşmeyecek ve Ermeni halkının elde edemeyeceği bir şekilde uzağında kalacaktır. Ne vilayetlerdeki vatandaşlar kendi temel problemlerinin çözüldüğünü görebilecekler ne de başkentteki vatandaşlar kendi adlarına istenen reformları görebilecekler. Onlar Avrupalı milletlerin komşuları ve en azından gelişme göstermeleri gerekir.

Ne kadar yazık ki onlar enerjilerini bölgesel işlerle tüketip Patrikhane meclisini gereksiz işlerle meşgul edip vilayetlerdeki işlerle ilgilenmesi için ne zaman ne de enerji bırakmışlardır. Bu verimsiz dönem zararlı etkileri olan bir dönemdi, İstanbullu vatandaşlar için bir gurur kaynağı da değildi. Vilayetlerdeki vatandaşlarımıza ne zaman ne de para ayrıldı. Türkiye Ermenileri arasında onlar yeterince eğitim almış ve refah içerisinde olan aynı zamanda zulmün acılarından uzak insanlardı. Bu insanların

vilayetlerde bulunan ve İstanbul'dan aydınlanma reform, gelişme ve özgürlük bekleyen zavallı Ermenilerden haberleri yoktu. Çok uzun süre beklediler. Gözleri yaşlarla doldu. Neredeyse dağılmak üzereler. Vilayetlerin meselelerine ilgi gösterilmeli ve bunun yegane çözümü, iş bölümüyle ve gündelik yönetim politikalarından vazgeçilmesiyle mümkündür.

11 Temmuz 1873

Milletin ilerlemesi dileklerimizle

Ermeni Patrikhanesi

imza

İstanbul" [Hayrig, 1987: 39-40].

Patrik Kırımyan'ın bu raporu patrikliği döneminde yapmak istediklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yukarıda bahsedildiği üzere Kırımyan bir yandan nizamnamenin yeni baştan düzenlenmesine uğraş verirken diğer yandan da taşra için nizamname ve talimatnameler hazırlattırıyordu. Temel amacı meclis çalışmalarını İstanbul ve taşra diye ikiye ayırmak, patrikliğin yetkilerini genişletmek ve Milli Meclis'teki 140 üyeyi 50'ye indirmek suretiyle Milli Meclis'te tam hakimiyet kurmaktı. Bu üyelerden yalnız 10 üyeyi ruhani azadan geri kalanını yarı yarıya taşralı ve İstanbullu olmak üzere yirmişer üyeden oluşturmak istiyordu [Uras, 1987: 178]. Mıgırdıç Kırımyan bu niyetini Ermeni Milli Meclisi'nde "*Eğer patriklik hakimiyet ve yetkileri genişletilmezse vazifeme devam edemeyeceğim*" demiş, meclis kararlarını istediği zaman uygulayacağını belirtmekten geri durmamıştır [Hocaoğlu, 1976: 37].

Fakat Kırımyan'ın yukarıda ifade edilen bütün bu davranış ve tutumları mecliste muhalefet ile karşılaştı. Milli Meclis'teki taşralı ve İstanbullu temsilciler birbirine girdiler [Gürün, 1983a: 83]. Taşralı Ermeniler, Kırımyan'ın ateşli taraftarı idiler. Kırımyan da bu kişilere güvenerek Ermeni Milli Meclisi'ne karşı çıkmaktan çekinmiyordu [Hocaoğlu, 1976: 37]. Buna karşılık Kırımyan'ın politikasını beğenmeyen banker, sarraf ve hükümet memurları ona cephe almıştı [İlter, 1999: 36]. Hayat ve geleceklerini Osmanlı'ya bağlı kalmakta gören, milletlerini bu gibi maceraya sürüklemek istemeyenler, Kırımyan'ın faaliyetlerini beğenmiyorlardı. Her ne kadar bu kişiler Kırımyan'ın faaliyetlerini desteklemeseler de, Hükümetin siyasetini

onaylayanlara, hafıye, casus, hain, kozmopolit diyerek aradaki anlaşmazlığın iyice büyümesine neden oluyorlardı [Uras, 1989: 74].

Levon Panos Dabağyan “*Türkiye Ermenileri Tarihi*” adlı kitabında, Osmanlı Ermeni ahalisinin o dönemdeki meseleleri hakkında fazla bilgiye sahip olmadığını bundan dolayı da Kırimyan’ın kendi adamlarıyla Ermeni ahalisinin aklını çelebileceğini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Kırimyan’ın Çarlık-Rusyası tarafından kullanıldığını, gizlice komünistliği benimsemiş olan bazı taşralı Ermenilerin ise Kırimyan’ı doldurduklarını belirtmektedir [Dabağyan, 2003: 559].

Patrik Kırimyan 1873 yılının sonlarına doğru izlediği siyasetten bir şey elde edemeyeceğini anlamıştı. Amacı İstanbul’daki amiraları kendi istikametinde çalışmaya yönlendirmektir. O bunu başaramayacağını fark etmişti. Zira amiralar da kendisine cephe almışlardı. Bunun üzerine istifa etmeye karar veren Patrik Kırimyan, Ermeni Milli Meclisi’nde bir konuşma yaparak bu kararını açıklamıştır.

2.2.4. Ermeni Milli Meclisi’ndeki Veda Konuşması

3 Ağustos 1873 tarihindeki Milli Meclis’in 64. oturumunda Kırimyan uzun bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada patriklik döneminin kendince genel bir değerlendirmesini yapmış olan Kırimyan, bu süre zarfında patrikhanenin neler yapabildiğini ve nelerin üstesinden gelemediğini anlatmaya çalışmıştır. Konuşmasında zaman zaman özeleştirici de yapmaktan geri durmayan Kırimyan sözlerine şu şekilde başlamıştır;

“Ermeni Vekilleri

Bu gün benim özgürlüğe adım attığım ilk gün. Sizlerden bu katedralde, toplanan vekiller önünde birkaç şey söylemek için ricada bulunuyorum, çünkü hür bir seçimle 4 Eylül 1869’da beni Taron’dan (Muş) alıp bu yere getiren Meclisten affımı talep edeceğim. Aynı yıl Kasım ayının başında İstanbul Ana Kilisesi’nin mihrabında, benim tahta çıkış törenim gerçekleşti. Bilmiyorum, Paskalya’dan önceki o Pazar gününü hatırlıyor musunuz. Vekiller ve Ermeni halkı, beni bu tahta büyük zorluklarla getirdiniz. Önünüzde size söz veriyorum, milletin tamamının onayını taşıyan sizin

kararınıza büyük bir hürmet gösteriyorum ve ben kendim istifa ediyorum, kanun ile seçildim kanun ile ayrılmak isterim. Kilise ve Ermeni halkı adına sizden sadece şunu rica ediyorum, barış içerisinde gitmeme izin verin” [Hayrig, 1987: 34].

Kırımıyan konuşmasına bu şekilde başlamıştı. Barış içerisinde gitmek istiyorum demektedir. Çünkü patrikliğinin son günlerinde 30 Temmuz tarihinde huzurunda taraftarlarıyla ona karşı olanlar arasında çok büyük bir kavga olmuştu. Bu nedenle olsa gerek Kırımıyan, konuşmasının genelinde huzurdan bahsetmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde göreceğimiz üzere kendi vatandaşlarıyla bile anlaşmazlıklara düşecek ve gittiği birçok yerde sözü geçen Ermeniler tarafından iyi bir şekilde karşılanmayacaktır.

Konuşmasının devamında Kırımıyan, patrik seçilmesi üzerine halkın ondan neler beklediğini ve bu beklentilerin ne kadarını gerçekleştirebildiğini anlatmaktadır:

“Evet büyük ümitlerle beni seçip buraya getirdiniz. Bana engel olmadan gitmeme izin vermenin ne kadar zor olacağını biliyorum. Yine de sizler ve Türkiye Ermenileri ne ümit ettiniz? Bana göre sizler Kırımıyan’ın Ermeni Kilisesi’nin şanını arttıracak umdunuz; kötüleşmekte olan kilise hizmetkarlarının durumunu düzeltebileceğini ümit ettiniz. Vaaz okulları, eğitim, aydınlanma ile onun milleti süratli bir şekilde gelişme arabasına bindireceğine ve o hedefe doğru götüreceğine inandınız. Başka bir ifade ile şöyle diyelim büyük ümitler şunlardı, anayasayı destekleyen Patrik Kırımıyan onu hemen alıp münasip bir şekilde kartalının (gazetesinin adı, Ardzvi) kanatlarına yerleştirecek Ermenistan’a dağıtacak ve böylece her yeri vaftiz edip aydınlatacak, ilk önce şehirlerde olanları daha sonra taşralıları, eğitilmişleri ve sıradan insanları ardından tüm bu insanları Anayasa ile yönetilen insanlar haline getirecekti.

Bununla birlikte, vilayetlerde olan insanların da kendi namlarına büyük ümitleri vardı. Onlar da şöyle düşündüler: şimdi Kırımıyan patrik oldu, hepimiz için iyi haber! Tüm baskı ve sefaletten kurtulacağız. Belki şaşıracaksınız ama, ben de sizler gibi böyle büyük mucizeleri gerçekleştirebileceğimi ve bu büyük beklentileri başarılı bir şekilde karşılayabileceğimi düşünmüştüm” [Hayrig, 1987: 34-35].

Halkın beklentilerini bu şekilde açıklayan Kırimyan'ın, konuşma esnasında sarf ettiği bazı ifadeler gerçekten ilgi çekicidir. Patriklik makamı için kendisinin yeteri derecede bilgiye ve görgüye sahip olmadığını, fakat onu seçenlerin meclis üyeleri olduğunu, bu yüzden de yapılan hatalar için şikayet etmeye haklarının olmadığını konuşmasının devamında aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

“Büyük bir istekle ve bütün bağlayıcı fikirlerden kurtularak, çalıştığım ve en azından sıradan mükafatlar elde ettiğim Taron'dan ve küçük üzüm bağım Varak'tan ayrılıp ayrılmamayı zihnimde tarttım, halkıma daha faydalı olabileceğimi düşündüm. Samimi olmak gerekirse, patriklik makamı gibi yüksek bir rütbe için gerekli olan özelliklere haiz olmadığımı ben de biliyordum. Ne ilmim ne ilmi eğilimlerin ne siyasi ferasetim ve ne de yabancı dil bilgim vardı. Bir çok kusurla birlikte, benim bu makama gelmeme neden olan şeyin ihtiras olduğu düşünülmemeli. Hayır, bunun sebebi yalnızca halkıma olan sevgim ve ülkeme yardım etmek için içimde olan gayrettir. Kendi kendime şöyle düşündüm, gideceğim Patriklik Makamına kısa bir süre için oturacağım ve ülkenin merkezinde yardıma ihtiyacı olan vatandaşlarıma deva bulacağım, onlara yardım edeceğim. Benim eksikliklerimin neler olduğu sizler tarafından gayet iyi bilinmekte idi. Kırimyan halkı için meçhul biri değildir. Fakat, hangi amaç için olduğunu bilmiyorum, belki uzlaşma adına, belki bir süreliğine kendilerini kaybettiler ve Anayasanın çok sert olan özelliklerini unuttular, ardından meyli daha çok dağlara, ovalara ve manastır hayatına olan bir adamı getirdiler.

Daha fazla ne yapabilirdim, Ermeni temsilcileri? Sizler kendinizi doğru dürüst ifade etmediniz. Küçük bir çiftlikte tarlalarda yabani bir şekilde yetişen Kırimyan'ı buldunuz. Ardından, bakıp gördünüz ve onu seçtiniz. Yabani bir ağacın vereceği meyve de bu kadar olur. Şikayet etmeye hakkınız yok” [Hayrig, 1987: 35].

Konuşmasına bu şekilde devam eden Kırimyan patrik seçildikten sonra karşı karşıya kaldığı en önemli meselenin Anayasa Meselesi olduğunu ve bu meselenin halen daha çözüme kavuşturulamadığını belirtmiştir. Ardından genel anlamda temel meselelerin neler olduğunu ve bunlardan patrikliği döneminde çözüme kavuşturulan meseleyi övünerek aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

“Meclisinin altmış üç oturumuna başkanlık ettim. En başta, ilk oturum yapıldığında meclis en acele ve önemli konu için görüşmeye açıldı- Anayasanın düzenlenmesi. Dört yıl boyunca, bu en önemli mesele gündemde çözülmeden kaldı; Komitenin ilk taslağı, daha iyisi yapılabilir diye reddedildi. Birkaç ay önce, meclis tarafından yeni bir düzenleme komitesi atandı. Şimdiye kadar duyduğum kadarıyla bu komite tek bir madde bile düzenlememiş. Bu mesele çözülmemiş bir şekilde kalmış ve canlılığını yitirmiştir. Meclis başka hangi meseleleri çözmüştür? Sis meselesi ne olmuştur? Evet işte bu mesele büyük bir basiretle çözüme kavuşturuldu. Zulüm meselesi ile ilgilendi mi? Evet, bu acı çeken bir ulus için ölüm kalım meselesidir. Lütuf ve merhamet için halkımız adına iki kere Bab-ı âli'ye başvurmamızın ardından, halen daha huzura kabul edilmeyi bekliyoruz. Milli Meclis'te görüşülen diğer bir çok mesele daha vardı; örneğin,

Parlamentoya ait kanun ile adli kanun

Merkezileşmeye karşı adem-i merkeziyetçilik

Katogikos ve Patrik arasındaki ilişkiler

Haşmetmeab Katogikos Gontakı (Tamimi)

Akdamar Katogikosluğu

“Bu meselelerden hangisi önemli hangisi önemsizdi? Ve hangisi çözüldü? Hangisi çözümsüz kaldı? Meclis müzakerelerinden herhangi bir kar elde edilip edilmediğini ya da bu müzakerelerin boşa gidip gitmediğinin hesabını size bırakıyorum” [Hayrig, 1987: 35-36].

Konuşmasında temel meselelerin bunlar olduğunu ifade eden Kırımyan, devamında bunlardan sadece Sis meselesinin halledildiğini diğer meselelerin ise Ruhani Meclis ile Cismani Meclis üyelerinin kendisiyle aynı fikirde olmamalarından dolayı çözüme kavuşturulamadığını ifade etmektedir.

Patrik Kırımyan konuşmasının devamında Milli Meclis'in her toplantısında, kendisi dışında herkesin önemsiz işlerle uğraştığını, Ermeni halkı için gerekli olan hiçbir şeyin yapılmadığını ifade ederek Ermenilerin daha huzurlu bir hayat sürebilmeleri için yapılması gerekenleri maddeler halinde aşağıdaki şekilde sıralamıştır:

1. *Milli idareyi gerçek ve merkezi bir idare haline getirmek ve İstanbul için özel bir yerel idare oluşturmak.*
2. *Osmanlı Hükümeti ile daha faydalı bir şekilde ve kanuni ilişkiler kurmak için çalışmak.*
3. *Bağımsız seçimlerde Anayasa'daki hükümlerin kötüye kullanılmaması için daha güvenli ve etkili seçim prosedürü oluşturmak.*
4. *Vergileri standart hale getirmek.*
5. *Sivil hizmetlilerin mali sorumluluklarını denetlemek.*
6. *Kiliselerdeki düzensizliği gidermek ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kanunlarını ve kararnamelelerini geçmişe ait örneklerine göre düzenleyip ruhanilerin derecelerini belirlemek.*
7. *Liderlerin faaliyetlerinin takip edilmesi ve denetlenmesi için kanunlar çıkarmak.*
8. *Milli kilise ve manastırların gelirlerini ve mallarını korumak ve bunları kamu yararına kullanmak.*
9. *İnsanlar arasında gerçek inancı yaymak için gerekli tüm tedbirleri almak, Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlığını muhafaza etmek ve toplum içerisinde Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısını arttırmak için çaba sarfetmek.*
10. *İnsanlar arasında eğitim ve bilgiyi yaymak için yenilikçi ve etkili önlemler almak.*
11. *Orta dereceli eğitim programlarının yaygınlaştırılması ve çeşitli yüksek öğretim programlarının açılması için fon bulmak.*
12. *Ermeni aile hayatını yani evlilik ve aile bağlarını güçlendirmek, suiistimalleri ortadan kaldırmak, göçmen problemini önlemek, milleti büyük bir aile haline getirmek. İçten ve dıştan gelen baskıların ortadan kaldırılması için Osmanlı yetkililerinden daha sert önlemler alınması istemek. Sürgünü yasaklamak. Halkımızın kişilik haklarını savunmak ve böylece milli birlikteliği sağlamak [Hayrig, 1987: 36-37].*

Yapılması gerekenleri bu şekilde sıralayan Kırimyan konuşmasının bu kısmına şu ifadelerle başlamıştır:

“Yönetimle alakalı bu muhtasar gözlemlerin ardından biliyorum ki sizler, sabırsız bir şekilde kendi isteğim ve arzumla karşı konulmaz bir şekilde bu görevden istifa etmeme neden olan önemli sebepleri anlatmamı bekliyorsunuz. İleriye baktığımda, milli çıkarlar, kilisenin çıkarları ve zamanın ağır şartları kendimi kurban etmeme neden oldu. Ben de en az ceddimiz Sahak kadar buna hazırım. Ben sadece temsilciler meclisinin kendi kararını hazırlamasını talep ediyorum” [Hayrig, 1987: 37].

Konuşmasına devam eden Kırımıyan istifasının birinci nedeninin yorgunluk olduğunu açıklamış ve ilk iki yıl zarfından bu görev için yeteri derecede bilgiye sahip olmadığından dolayı zorluklar çektiğini, fakat daha sonraki dönemlerde yavaş yavaş gerekli özellikleri kazandığını ifade etmiştir. Veda konuşmasının ilgili kısmı şu şekildedir:

“İstifa etmemin ilk sebebi yorgunluk ve üzüntü. Çalışmak için geldim ve hiçbir şey başaramadım. İlk bir iki yıl tecrübesizdim, daha yeni yeni ulusal meseleleri ve teferruatlarını anlamaya başladım, bunu söylemenin utanılacak bir şey olduğunu düşünmüyorum, çünkü Avrupa'nın en önemli kişilerinin bile tecrübeye ve işbirliğine ihtiyaçları vardır.

“Bu tecrübelerle elbette durumun iç yüzünü kavradım millet ve temsilciler önünde Anayasa ile oluşturulan bazı organların ulusun ihtiyaçları için yeterli olmadıklarına şahadet ediyorum. Kilise kanunu ve anayasaya göre görevi kiliseyi geliştirmek, iyi işler yapmak insanların kalplerindeki dini duyguları canlı tutmak olan bir ruhani meclise sahibiz. Şöyle bir soru sorabilirsiniz, ‘Bu görevlerini yerine getirme hususunda başarılı olabildi mi?’ şu şekilde cevap verilebilir; ‘Hayır, çünkü zamanı yoktu.’ Vilayetlerdeki kiliselerin bakımı ve kendilerinin yönetimi için kanunların muhafaza edilmesi bir yana otuz iki kilisenin ve başkentteki ruhanilerin ihtiyaçlarını bile yeteri derecede karşılayamıyor ve görünen o ki, asla da bunu başaramayacak” [Hayrig, 1987: 37].

Konuşmasının devamında Cismani Meclis’e çok büyük sorumluluklar yüklendiğini bu yüzden de Meclis’in başarılı işler yapamadığını belirtmiş bu sebeple yükünün

azaltılması hususunda vilayetlerin işleriyle uğraşacak başka bir organın oluşturulmasını talep etmiştir. Kendisi, patriklik dönemi boyunca da meclisin ikiye bölünmesi için büyük mücadeleler vermişti. İstifa dilekçesini okuduğu bu son oturumda bile Meclis'in ikiye bölünmesi hususunda çaba sarf etmesi istifasından sonrada bu iş uğruna faaliyetlerine devam edeceğini göstermesi açısından önemlidir.

Anayasanın Ermenilere cismani bir meclis verdiğini adı geçen meclisin yeteri derecede çalışmadığını ifade eden Kırımyan, oluşturulan meclisin haftada bir kez ve üç saatliğine toplanarak Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin hepsinin işleriyle ilgilenmesinin imkansız olduğunu ifade etmiş ve sözlerini şu şekilde sürdürmüştür:

“Cismani Meclis'in durumunu bizzat gözlemledim. Bu meclisin gerek ilmi konuları ve gerekse en küçük meseleleri bile karara bağlamakta kifayetsiz olduğunu gördüm, millet için hayati meseleler ve yapılacak şeyleri gündeme getirmek şöyle dursun, bunları düşünmemişlerdir bile. Bu meclise taşıyabileceğinden daha fazla sorumluluk yüklenmiştir. Vilayetlerle ilgili meseleleri onun sırtından alalım ve görelim bakalım başkent ve havalisindeki bölgelerin işlerini yerine getirebiliyor mu getiremiyor mu?”

Temsilciler meclisi bir miktar da olsa işlerin zorluğunu azaltmak için Anayasa'nın iş bölümü fikrini ortaya koymuştur, bir yıl önce Meclis-i Cismani kabinesine inandırıcı sözler ve sahih gerçeklerle en azından iki alt meclisin oluşturulmasını teklif ettim: Bir tanesi yerel meseleler için diğeri ise özellikle vilayetlerin meseleleri için. Bizim basit ve kanuni teklifimiz Meclis-i Cismani'de tahrif edilmiş bir konu olarak ele alındı, Meclis bunu kendileri için çok gereksiz ve önemsiz bir konu olarak değerlendirdi ve ben de tecrübeleriyle yanıldıklarını anlayana kadar ısrar etmemeye karar verdim. O günden itibaren ve bu meseleden dolayı benimle Meclis-i Cismani arasında bir ayrılık meydana geldi ve zaman geçtikçe çeşitli olaylar aramızda ki bu anlaşmazlığın daha da büyümesine neden oldu” [Hayrig, 1987: 37-38].

Milli Meclis'in, Meclis-i Ruhani'ye taşıyamayacağından fazla görevler verdiğini bu nedenle kendisinin de ağır sorumluluklar altında ezildiğini ifade eden Kırımyan devamında Ermeni vilayetlerindeki manastırların çok büyük problemler içerisinde

kıvrandığını bir çok manastırda papaz bile olmadığını, anlaşmazlıklardan dolayı da bu problemlerin çözüme kavuşturulamadığını ifade etmiştir.

Bu uzun konuşmasının sonunda Kırımıyan, Ermeni cemaatine tavsiyelerde bulunmuş Van'a geri döneceğini ve Ermeni halkına hizmete devam edeceğini belirtmiş, konuşmasını aşağıdaki şu imalı sizlerle noktalanmıştır:

“Beni serbest bırakın! Patrik olarak Vartabet Kırımıyan kadar iş yapamadım, belki de Vartabet Kırımıyan olarak Patrik kadar iş yapabilirim. Ve şöyle deyin, “Güle güle kartal. Git o küçük odanı, kalemini ve bir miktar tanabour'unu (yoğurt çorbası) Varak'ta bul. Orada kal, tıpkı bir limana sığınmak isteyen yolunu kaybetmiş gemi misali” [Hayrig, 1987: 43]. Bu ifadeler Kırımıyan'ın İstanbul Ermenilerinden kırıgın bir şekilde ayrıldığını göstermektedir. Özellikle ilk cümlede sarf ettiği sözler düşündürücüdür. Patrik olarak Vartabet Kırımıyan kadar iş yapamadığını beyan etmesi, aslında kendisinin yeterli özelliklere sahip olduğunu, ancak İstanbul Ermenilerinden yardım görmediği şeklinde bir şikayet olarak telakki edilebilir.

2.3. Patriklikten İstifası

Patrik Kırımıyan Ermeni Milli Meclisi'nde yaptığı 3 Ağustos 1873 tarihli konuşmasının ardından istifasının onaylanmasını beklemiş, daha sonra Osmanlı Hükümeti'ne de bir dilekçe vererek istifasını talep etmiştir. 18 Ekim 1873 tarihinde verdiği dilekçede istifa nedenini yorgunluk, yaşlılık ve sıhhi sebepler olarak açıklayan Kırımıyan, dilekçesini aşağıdaki şekilde kaleme almıştır.

“Makamı-ı âli-i nezaret-i celile-i hariciyeye

Maruzu daileridir ki

Saye-i inayetvaye-i hazret-i padişahide dört seneden beri idaresine min gayri istihkak memur bulunduğum millet-i acizanem patrikliğini mehma emken idare edegelmiş ve bu yüzden devlet ve millete hizmet eylemek arzusunda bulunmuş isem de bir müddetten beri vücud-ı acizaneme tari olan hal-i zafiyetten naşi hizmet-i mezkurenin matlup vechile idaresine vücutça maslub-ul iktidar bulunmuş olduğumdan

ömr-i acizanemi müvazib ifa olduğum ediyye-yi hayriyye-i cenabı padişahinin yad ve tekrarı ile imrar etmek üzere lütfen ve inayeten abd-i acizlerini patriklik-i mezkureden afv ve itlak ve herhalde teveccühat-ı aliyye ve hüsn-i nazar-ı meal-i desâr-ı hazret-i nezaretpenahileri kemâkan millet-i çâkeranemle hakk-ı acizanemde irdaf ve irzak ile mazhar-ı merahim ve eşfak buyrulmaklığım hususuna müsaade-i inayetade-i asaf-ı ekremileri bi-diriğ ve mebzül buyrulmak niyazına cüret kılındı. Herhalde emr-ü ferman hazreti menleh'ül emrindir.

Fi 26 Şaban sene 290 ve fi 6 Teşrinievvel 289

Mühür

Mıgırdıç Kırımıyan

Patrik-i Millet-i Ermeniyan" [BOA. İ.HR. 15608]⁵.

Bu ifadeler değerlendirildiğinde, dilekçede belirttiği istifa nedenlerinin görevi bırakmasına sebep olduğunu kabul etmek zordur. Çünkü Kırımıyan'ın gerçek istifa nedeni, patrik olarak takip ettiği siyasetten bir şey elde edemeyeceğini anlaması ve istediklerini Ermeni temsilcilerine kabul ettirememesinden ileri geliyordu [Gürün, 1983a: 83].

Mıgırdıç Kırımıyan istifa etmiş olmasına rağmen Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması için faaliyetlerine ölene kadar aralıksız devam ettirmiştir. Taraftarları ise okullarda Ermeni tarihi, coğrafyası ve edebiyatı yoluyla Ermeni bağımsızlığı manzumelerini okutarak genç Ermenileri felakete sürüklemekten geri durmamışlardır. Yerine patrikliğe Nerses Varjabedian seçilmiştir [Hocaoğlu, 1976: 38].

⁵ Mehmet Hocaoğlu'nun kitabında da bulunan istifa dilekçesinde bazı yanlış ve eksik okumaların olduğu görülmektedir. Bu sebeple istifa dilekçesinin tamamının eksiksiz ve doğru bir şekilde verilmesi uygun görülmüştür.

3. KIRIMYAN VE ULUSLARARASI BİR MESELE: “ERMENİLER”

3.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Önce Ermenilerle İlgili Gelişmeler

Kırımian Hayrik istifasının ardından, Patrikhane tarafından Kuzguncuk’taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi’nin vaizliğine tayin edilmişti [Seropyan, 1999: 598]. Bu tarihten itibaren edebi çalışmalarına yoğunluk veren Kırımian, Ermeni meselesindeki gelişmelerden de uzak durmuyordu. Bu dönemdeki faaliyetlerini değerlendirebilmek için öncelikle bu süreç zarfında Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu durumu ve Ermenilerin bu evredeki gelişmeler üzerine aldıkları tavrın nasıl olduğunu aktarmak faydalı olacaktır. Çünkü gelişen olaylar Ermeni meselesinin tam anlamıyla su yüzüne çıkmasına neden olacak, daha sonra Mıgırdıç Kırımian’ın da içerisinde bulunduğu bir grup Ermeni’nin faaliyetleriyle bu mesele uluslararası bir sorun haline gelecektir. Bu süreci başlatan olay, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’dır.

3.1.1. Osmanlı Devleti ve Ermeniler

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Türk ve Rus tarihleri açısından olduğu kadar Ermeni meselesi içinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Şavaşın öncesindeki olaylar şu şekilde gelişmiştir: 1875 yılında Hersek isyanı başlayıp da, büyük devletlerin müdahalesi ile burada ıslahat yapılması düşüncesi ortaya çıkınca, Patrikhane bu fırsattan istifade ederek, doğu illeri için bir muhtariyet koparabilme düşüncesine kapılmıştı [Gürün, 1983b: 24]. Özellikle Rusya’nın çabalarıyla Balkanlarda başlayan isyanlar sonucunda büyük devletler, bu bölgelerdeki meselelerin çözülmesi için elçilerinin katılacağı bir konferansın İstanbul’da toplanmasına karar vermişlerdi [Uras, 1989: 75]. Bunun üzerine Patrik Nerses, büyük devletlerin İstanbul’daki büyükelçilerini dolaşıyor ve Ermeni sorunu üzerine onların dikkatini çekmeye çalışıyordu. İngiliz elçisi ile yaptığı görüşmede sarf ettiği ifadeler gerçekten ilgi çekicidir. Bu konuşma esnasında İngiliz büyükelçisi, Nerses’in kendisine, Ermenilerin durumunun düzeltilmesi için İngiliz hükümetinin Osmanlı üzerine tazyikte bulunmasını talep ettiğini belirtmiştir. Ardından Ermeni milletinin çok heyecanlı olduğunu ve Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için isyan zaruri ise, böyle bir hareketi başlatmakta dahi zorluk bulunmadığını ifade etmiştir [Sonyel, 1993: 281]. Bu

şekilde hareket eden Nerses'in konferans esnasında da yoğun bir şekilde çalışacağı kuvvetle muhtemeldi.

Hersek ve Bulgar meselelerinin halledilmesi için toplanan İstanbul Konferansı¹ sırasında Patrik Nerses, İngiliz baş murahhası Salisbury'ye Osmanlı hükümeti'nin Ermenilere yaptığı baskılar, bunlara karşı alınmasını istediği önlemler ve destek isteklerini içeren bir rapor sunmuştur [Uzun, 2001: 168]. Fakat tüm bu çabalara rağmen konferansın konusu Ermeni meselesi olmadığı için bu teşebbüslerden bir sonuç alınamamıştı.

Patrikliğe seçilişinin ardından izlediği siyasetle Osmanlı hükümeti taraftarı görünen Nerses'in bu derece değişmesine sebep olan elbette bazı sebepler vardır. Şu hususun da gözden kaçırılmaması gerekir ki eski Patrik Kırımıyan, Nerses'in tavrını değiştirmesinde Ermeni cemaatinin önde gelenlerini etkilemiş ve onları yönlendirmiştir. Bu noktadan hareketle, Kırımıyan'ın istifa etmiş olmasına rağmen İstanbul'daki Ermenileri ve özellikle ruhanileri kendi tarafına çekmiş olduğu ve böylece Patrikhane'nin izlediği siyasete yön vermeyi başardığı söylenebilir.

İstanbul Konferansı'nda bir sonuç alınamayınca Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açmış, hem doğudan hem de batıdan ilerlemeye başlamıştır. 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan bu savaş, Osmanlılar ile Rusya arasındaki en kısa, fakat sonuçları itibariyle en ağır savaş olmuştur. Zaten savaş tarihe hicri sene kullanılmak suretiyle "93 *Felaketi*" olarak geçmiştir [Gürün, 1983a: 104]. Bu savaşa kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda tam anlamıyla Ermeni meselesi diye bir sorun yoktu. Fakat savaş sırasında Rusya'nın Doğu Anadolu'daki bazı Türk şehirlerini işgal ederek, bu şehirlerde yaşayan Ermenileri bağımsızlık amacı ile Osmanlı'ya karşı kışkırtmasıyla birlikte bir Ermeni sorunu ortaya çıkmış oldu [Karal, 1995: 126].

---

¹ Tersane Konferansı olarak da bilinen bu konferans, 23 Aralık 1876'da Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti'nde toplanmış, 29 günde 9 celse yapılmıştır. Konferans'a Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve İtalya temsilcileri ile Osmanlı Devleti'nden Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Sefiri Edhem Paşa katılmış ve Saffet Paşa da usulen başkan seçilmiştir (Midhat Paşa'nın Hatıraları, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 1997, s. 208).

Savaş ilanının öncesinde, Babiâli’de önemli bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya nazırlar, yüksek seviyeli devlet adamları, ulema temsilcileri, müşirler, paşalar, çeşitli cemaatlerin dini liderleri ve imparatorluğun ticari ve mali eşrafı katılmıştı. Toplantıda Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu durum değerlendirilmiştir. Özellikle Katolik Ermeni temsilcisi Enfiyecian’ın toplantıda yaptığı konuşma dikkate değer ifadeler içermektedir. Vatansever bir şekilde Ruslara karşı mücadele edilmesini tüm Ermenilerden talep eden temsilcinin konuşması, aslında bu süreç zarfında Ermenilerin bir çoğunun tavrına tercüman olmaktadır. Bu nutukta atalarının Osmanlı hakimiyetinde huzurlu bir hayat sürdüğünü ifade eden temsilci, Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığı için ölmeye hazır olduklarını belirtmiştir [The Times, 2 Şubat 1877]. Konuşması alkışlarla ve heyecanla karşılanmıştır. Ermeniler diğer bütün Hıristiyan unsurlardan daha çok Rusya’ya karşı harp yapılmasını istiyorlar ve vatani savunmak için Osmanlı bayrağı altında hizmet etmeyi arzu ediyorlardı [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 25].

Ermeni ileri gelenlerinin bir çoğu benzer ifadelerle Rusya’ya karşı mücadelede dindaşlarının hiçbir yardımı esirgememeleri gerektiğini belirtiyorlardı. Kırımın Hayrik’in ardından İstanbul Ermeni Patriği olan Nerses Varjabedian da, bu sırada Sultan’a ve Osmanlı vatanına bağlılığını birkaç kez bildirmiştir. Bu esnada Padişah II. Abdülhamit’in gayrimüslim tebaayı da vatan hizmetine çağırmasının ardından, 7 Aralık 1877 günü Ermeni Milli Meclisi, Patrik Nerses’in teklifi üzerine Ermeni halkının savaşa katılması için karar almıştı [Şimşir, 2003: 6-7]. Patrik Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan her Ermeni’nin bu savaşa maddi destek vermesini ve Ermeni gençlerinin Ruslarla savaşmak için gönüllü asker olarak Türk ordusuna yazılmaları gerektiğini belirtiyor, Ermeni halkına şu şekilde çağrıda bulunuyordu: *“Savaş için her yardımı devlete ulaştırırsınlar. Savaş yardımına katılamayanları da, hemen (Türlere) yardıma çağırıyorum. Bizim sadakatimiz güneş ışınları kadar bellidir. Devlete destek olmaktan hiçbir zaman eksik olmayalım ve devlet hizmeti için kahramanca çabalarda bulunalım. Biz, Ermeniler, Osmanlı tahtını seviyor ve sonsuza dek de ondan hiç ayrılmak istemiyoruz”* [Çelebyan, 2003: 26].

1874 yılında patrik olan Nerses, ilk günlerde yakın arkadaşı ve Beşiktaş Kilisesi Başpiskopos Horen Narbey² ile birlikte Türk Hükümeti'ne karşı bu şekilde samimi ve itaatkar bir politika takip etmeyi benimsemişti. Zira Patrik Osmanlı hükümetine bağlılıklarını gösterdikleri takdirde bu durumun kendi lehlerine olacağını düşünüyordu [Şimşir, 1986: 21]. 1876 yılında Millet Meclisi Şurası'na sunduğu bir mektupta, “Şayet günümüze kadar Ermeni Milleti, millet olarak muhafaza edildiyse ve inancını, kilisesini, dilini, tarihini ve kültürel değerlerini muhafaza ediyorsa tüm bunlar Türk hükümetinin Ermeni Milleti'ne gösterdiği himaye, yardım ve hayırseverlik sayesinde. Kader, Ermenileri Türklere bağlamıştır. Bundan dolayı Ermeniler devletin savaş ve ağır imtihan günlerinde buna kayıtsızca davranamaz. Aksine her zaman oldukları gibi ona yardım etmeye mecburdur. Vatanını seven Ermeni, devlete yardım ederek, Ermeni milletine hizmet ve yardımın en iyisini götürecektir. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulması Ermenistan'ın, Ermeni dininin, Ermeni okullarının, mülkiyetinin, aile, şeref ve haysiyetinin savunulmasıdır” demiştir [Yıldırım, 1992: 258]. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, Ermeni Patriği, Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisinde sahip oldukları haklar sayesinde benliklerini koruduklarını belirtmekte ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde tüm Ermenileri Osmanlı Devleti'nin savunulmasına çağırılmaktadır.

Patrik Nerses'in savaş öncesindeki tavrı bu şekilde idi. Yeni patriğin bu davranışlarının selefının faaliyetleriyle uygunluk göstermediği aşıkardır. Fakat bir süre sonra Osmanlı Devleti'ne olan tutumu tam tersi bir hal alacaktır. Nerses'in yanı sıra Osmanlı topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesi, İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleri ve ruhban sınıfının davranışlarında da tümenden bir değişikliğe sebep olmuştur [Salt, 1993: 58]. Patriğin tavrının değişmesinde savaşın Rusların lehine sonuçlanacağını anlaşılması, nedenlerin başında gelmektedir. Fakat eski Patrik Kırımian ve ileride

---

² (1832-1892) Ermeni meselesinde büyük işler görmüş olan bu kişinin asıl ismi Horen Kalfayan'dır. Venedik'teki Mekhitaristler okulunda öğrenim görmüş ve Katolik Vartabet'lik rütbesi almıştır. İstanbul'a dönüşünde Ermeni Ana Kilisesi'ne geçen Kalfayan, Paris'teyken “Masis Güvercini” dergisini kurmuştur. 1867 yılında Eçmiyazin'e giderek episkoposluğa terfi etmiş, ardından Beşiktaş Kilisesi vaizliğine tayin olmuştur. Berlin Kongresi'ne Kırımian ile birlikte katılmış olan Narbey, Kumkapı gösterisine katıldığının anlaşılması ve Avrupa ile Türkiye ve saray konusunda haberleştiğinin anlaşılması üzerine hükümet, patrikhaneden rütbesini kaldırmasını talep etmiştir (Uras, Tarihte Ermeniler, s. 114).

patrik olacak Mateos İzmirliyan'ın³ faaliyetlerinin Ermeni cemaati ve özellikle de Patrik Nerses'in tutumunun değişmesinde çok önemli bir rol oynadığı su götürmez bir gerçektir.

3.1.2. Kırımıyan ve Ermenilerin Değişen Tavrı

Patrik Nerses'in ilk zamanlar Osmanlı yanlısı gözükmesi Kırımıyan'ın ona karşı tavrı almasına neden olmuştur. Eski patrik Kuzguncuk'taki evine topladığı bütün episkoposlarla, uzun süreli görüşmeler yapmış ve Nerses'in tuttuğu yolun uygun olmadığını ve kendisini devirerek yeni ruhla dolu bir kimsenin patrikliğe getirilmesini teklif etmiştir. Bu iş için en uygun kişinin ise patrikliği döneminde sekreteri olan Mateos İzmirliyan olduğunu belirtmiştir [Uras, 1987: 211].

Bu esnada Nerses Yıldız Sarayı'na davet edilmiş ve Padişah tarafından birinci derecede Osmanlı nişanına layık görülmüştür [Şimşir, 1986: 108]. Savaş öncesi padişahın bu manevrasının Ermenilerin desteğini almaya yönelik olduğu söylenebilir. 22 Ağustos 1877 tarihinde Padişah tarafından kabul edilen Nerses'e nişan bizzat Padişah tarafından verilmiştir. Kabul esnasında Padişah, Ermeni milletinden memnun olduğunu, çünkü onların yüzyıllardır Osmanlıya olan sadakatlerinden vazgeçmediklerini belirtmiştir. Bu gelişme üzerine Nerses'in takip ettiği siyaseti başından beri tasvip etmeyen Hayrik, "*Abdülhamid'in bu bağışlarına ve teşekkürlerine istinaden, koyunları kestiler ve onların kemiklerinden gerdanlık yaparak çobanın boynuna astılar*" diyerek Osmanlı nişanı alan Nerses'i ağır bir dille eleştirmiştir

---

³ (12 Şubat 1845-11 Aralık 1910). Türkiye Ermenilerinin 75. Patriği. Asıl adı Simon veya Simeon'dur. Büyükbabasının İzmirli olmasından dolayı İzmirliyan soyadını almıştır. 1864'te diakos derecesini almış 1869 yılında ise Patrik Kırımıyan'ın sekreteri olmuştur. 17 Mart 1872'de Patriklik Ruhani Meclis üyeliğine seçilmiş 17 Mayıs 1876'da ise Eçmiyazın Katedrali'nde episkopos takdis edilmiştir. Daha sonra 7 Aralık 1894'te I. Horen Aşıkıyan'ın yerine İstanbul Ermeni patriği seçilmiştir. Faaliyetleri sakıncalı bulunduğundan 23 Temmuz 1896 tarihindeki istifasının ardından Kudüs'e sürgün edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanına değin Kudüs'te kaldıktan sonra, 22 Ekim 1908'de ikinci kez İstanbul Patrikliğine seçilmiştir. 1 Kasım 1908'de ise Eçmiyazın Katogikosu olmuştur. Daha detaylı bilgi için bkz. Zeynep Cumhuri, Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003, s. 140-165; Recep Karacakaya, "*İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Faaliyetleri*", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 379-394; Kevork Pamukçuyan, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV, Biyografileriyle Ermeniler, İstanbul, 2003, s. 254-255.

[Çelebyan, 2003: 28]. Fakat burada ilginç olan kendisinin de bir Osmanlı nişanına sahip olması ve bunu devamlı üzerinde taşımasıdır.

Kırımyan Hayrik'in bu çabalarının boşa gitmediği bir süre sonra ortaya çıkmaya başladı. Onun bu şekilde tavır alması ve Ermeni cemaatini de yönlendirmesi sonucunda Patrik Nerses de tavrını değiştirmek zorunda kalmıştır. Sonuçta o da Kırımyan'ın daha önce izlediği politikayı uygulamak için yoğun bir şekilde çalışmaya başlamıştır. Selefinin yolunu tutan Nerses, milletin menfaati neredeyse kendisinin de orada olacağını belirtmiş ve episkoposların kendisine yardımcı olmasını talep etmiştir [Kılıç, 2001a: 150].

Özellikle Kırımyan'ın yaptığı kulisler sonucunda episkoposların karşı tavrı üzerine Nerses, tıpkı Kırımyan gibi Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği dilekçelerde Kürtlerin Ermeni köylülerine zulüm ve işkence ettiğini, hükümetin aldığı vergiler dışında vergiler toplandığını kısacası Ermeni köylülerinin baskı altında olduğunu ileri sürmeye başlamıştır. Bu amaçla çeşitli kereler hükümete şikayette bulunmuştur [Çelebyan, 2003: 24]. Kırımyan'ın etkisiyle siyasi tavrını tamamen değiştiren Nerses'in selefi gibi hareket etmesiyle Ermeni cemaatinin gelişen olaylardan beklentileri de farklılaşmaya başlamıştı. Nerses'in tavır değişikliğinde Kırımyan'ın etkisinin olduğu bir gerçektir. Fakat gözden kaçırılmaması gereken başka bir husus da, savaşın Osmanlı aleyhine gelişmiş olmasıdır.

3.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sonrasında Ermeni Faaliyetleri

Eski Patrik Kırımyan Hayrik zamanında başlayan ve Nerses'in de tavrını değiştirmesinin ardından yoğun bir şekilde devam eden Patrikhane'nin şikayet raporları ve müracaatları, Balkanlardaki Hıristiyanlar meselesinden sonra çok şiddetli bir safhaya girmişti. Patrikhane'nin Osmanlı Hükümeti ve Avrupa devletlerine verdiği mezalim raporları, şikayethâmeler ele alındığında, bunların çoğunun Kırımyan'ın döneminde olduğu gibi Anadolu'daki vilayetlerde meydana gelen basit zabıta olayları oldukları görülmektedir. Patrikhane bu gelişmeleri, siyasi önemli olaylar şekline sokarak Avrupa devletlerinin temsilcilerine veriyordu [İlter, 2001: 863]. Bu şekilde

hareket eden Ermeniler için 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde iki yol görünüyordu:

- a) Osmanlı Devleti'ne ve Türklere sadık kalmak,
- b) İmparatorluk içerisindeki diğer Hıristiyan toplulukların hareketlerini izleyerek çalışmak ve Avrupa devletlerinin işe karışmasından faydalanmak [Uras, 1987: 180].

Gelişen olaylar sonucunda özellikle eski Patrik Kırmıyan'ın çabaları ve yönlendirmeleriyle Ermeni cemaatinin ikinci yolu seçtiği anlaşılmaktadır. Ancak Ermenilerin bu tutumu, şüphesiz büyük bir tarihi hatadan başka bir şey değildi. Çünkü hem yaşlı Osmanlı Devleti bu savaşla toprak kaybetmesine rağmen yarım yüzyıl daha yaşayacak ve hem de Türk halkı Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra da varlığını sürdürmeye devam edecekti [Şimşir, 1986: 21].

24 Nisan 1877'de başlayan savaş Rus ordularının ilerleyişi ile devam ediyorken, Osmanlı Hükümeti 8 Ocak 1878 tarihinde mütareke akdi için Rus Başkumandanlığına müracaatta bulunmuştu. Buna rağmen Rus ilerleyişi durmamış, aksine Filibe ve Edirne Ruslar tarafından işgal edilmişti. Bundan sonraki Rus amacının İstanbul ve Boğazlar olduğu aşikardı. Osmanlı varlık gösterememiş ve sonuçta 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalanmıştı [Kurat, 1990: 84].

Artık Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucu, yani Rusya'nın galibiyeti belli olmuştu. Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Plevne'de yenilmesinin ardından Rusların Balkan sıradağlarını aşp Trakya'ya gelmeleriyle Ermeni kilisesi ve aydınları Osmanlı Devleti'ne tam anlamıyla sırt çevirmişlerdi [Sonyel, 2001: 16]. Bu kişilerin başında da Patrik Nerses vardı. Ermeniler artık Rusya'dan medet ummaya başlamışlardı. Edirne Mütarekesi imzalandıktan hemen sonra da Patrik Nerses, Kırmıyan'ın başını çektiği Ermeni ileri gelenleri ile birlikte harekete geçmişti [Şimşir, 1983: 121]. Zira bu antlaşma Ermenilerce bir fırsat olarak görülmekteydi.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona erdiği günlerde Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın başkanlığındaki Ermeni Meclisi İstanbul'da gizli surette toplanmıştı. Bu toplantıda Ermeniler Eçmiyazin Katogikosu'na müracaat edip, Türkiye Ermenilerinin ricalarını Rus Çarı'na sonra da Avrupa Devletleri'ne iletmesini kararlaştırmışlardı. Türk Ermenileri adına Çar'a sunulmak üzere bir de muhtıra hazırlamışlardır⁴. Bu muhtırada, Doğu Anadolu'da Fırat nehrine kadar olan bölgenin geri verilmeyip, ilhak edilmesini; bu olmadığı takdirde, Bulgaristan'a ve "Bulgar Milleti"ne verilecek imtiyazların, "Ermeni Milleti"ne de verilmesini, işgal edilen toprakların boşaltılması halinde ise, Osmanlı hükümetinden ıslahat yapılması için maddi bir teminat alınmasını ve bu ıslahatın tatbik ve tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesini istiyorlardı [Küçük, 1986: 2-3]. Bu istekleri elde edebilmek için Patrikhane Edirne'deki görüşmelere temsilci göndermekten de geri durmamıştır.

3.2.1. Ermenilerin Edirne'de Ruslarla Görüşmeleri

Patrikhane Edirne'ye bir heyet gönderilmesine ve Rus İmparatoru II. Alexandre ile Başvekil Gorçakoff'a birer dilekçe sunulmasına karar vermiştir. Babıâli Ocak ayında barış antlaşmasının ilk şartlarını tespit etmek üzere Edirne'ye temsilcilerini yollarken; Patrik Nerses de, Edirne Ermeni Başpiskopos'u Kevork Rusçuklıyan'a Rus Orduları Başkumandanı Grandük Nikola ve General İgnatieff'e "*hoş geldiniz ziyareti*" yapması için talimatlar veriyordu. Türk heyeti içerisinde olan Stefan Aslanyan ile Ohannes Nuryan Efendiler de Ermeni Patrikhanesi adına çalışıyorlardı [Krikorian, 1978: 6]. Patrik Nerses'ten aldığı talimat üzerine, Rusçuklıyan Filibe'de Kont İgnatieff ile görüşmüştür. Bu görüşmede İstanbul eski elçisi olan İgnatieff, Ermeni heyetine, Osmanlı topraklarında "Ermenistan" diye bir bölgenin bulunmadığını, Ermenilerin dağınık bir şekilde yaşadığını ileri sürerek, Bulgarlara verilen hakların kendilerine verilemeyeceğini bildirmiştir. Fakat ileride Ermenilerden yararlanmayı planlayan İgnatieff, onlara derhal mücadeleye başlamalarını da tavsiye etmiştir [Küçük, 1986: 3].

Bunun üzerine Edirne Piskoposu Rusçuklıyan, 20 Ocak 1878'de İgnatieff ile yaptığı görüşmenin ayrıntılarını Patrik'e bildirmişti. Rusçuklıyan, Stefan Aslanyan ile

⁴ Muhtıranın detayları için bkz. Uras, Tarihte Ermeniler, s.199-200.

Ohannes Nuryan Efendi Edirne’de Ruslarla görüştükleri sırada, Patrik Nerses ve İzmirliyan da Eçmiyazin Katogikosu nezdinde teşebbüslerini yoğunlaştırmışlardı. Bu sırada Eçmiyazin Kilisesi’nin başında IV. Kevork Keresteciyan bulunuyordu. Ermeniler, Katogikos IV. Kevork’un Ermeni sorununa karışmasını ve Türkiye Ermenilerinin ricalarını Rus Çarına iletmesini gerekli görüyorlardı. Katogikos’un kandırılması işi Kırimyan’ın çok yakını olan Mateos İzmirliyan’a verilmişti. Mart başlarında Eçmiyazin’e ulaşan İzmirliyan hemen teşebbüslerine başlamış, fakat yaptığı görüşmelerin bir sonuç vermemesi üzerine eli boş bir şekilde Nisan ayı başlarında İstanbul’a geri dönmüştür. Ancak bu başarısızlığa rağmen Ermeniler pes etmemiş ve Katogikos’a gönderdikleri mektuplarla onun desteğini almaya gayret göstermişlerdir [Uras, 1989: 89]. Ermeniler bu teşebbüslerine devam ediyorlarken, barış görüşmelerinin Yeşilköy’de devam etmesine karar verilmişti.

3.2.2. Ayastefanos Antlaşması ve Ermeniler

Edirne Mütarekesi’nden bir netice alınamamasının ardından, Ayastefanos’ta devam eden barış görüşmeleri sırasında bizzat Patrik Nerses Varjabedian, Rus murahhasası başkanı Çar’ın kardeşi Grandük Nikola ile görüşmüştür [İlter, 1988: 52]. Ardından Mıgırdıç Kırimyan başkanlığında, Horen Narbey, İstefan Papazyan⁵ ve Mosdiçeyan’ın içerisinde bulunduğu bir heyeti Nikola’ya göndermiştir [Sonyel, 1993: 7; Ermeni Komiteleri, 2003: 7]⁶. Bu heyet hazırlanmış olan muhturayı Nikola’ya sunmuştur. Muhturada Osmanlı devleti aleyhinde şikayette bulunmakta ve Ermenilerin bulunduğu Şark vilayetlerinde bir Ermeni devletinin kurulmasına müsaade edilmesi, hiç olmazsa zikredilen yerlerin Rus himayesine alınması talep edilmekteydi [Karabıyık, 1984: 72].

Ermeniler bu yoğun faaliyetleri sonucunda yapılacak antlaşmaya kendileri için bir madde koydurmayı başarmışlardı. Türk delegasyonunun karşı çıkmasına rağmen, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesi Ermeni

⁵ 1834-1886 yılları arasında yaşamış gazeteci ve yazardı. Ünlü müderrislerden Kevork Badveli Çaprasdciyan’ın yetiştirdiği öğrencilerdendir. 1860’lı yıllarda *Jamanak* (Vakit) gazetesini yayınamıştır. Harutyun Bezciyan’ın Biyografisi, İstanbul, 1864, adlı eseri ile tanınmıştır (Pamuçuyan, Biyografileriyle Ermeniler, s. 335).

⁶ Bilal Şimşir bu heyette Kevork Rusçukluyan, Ohannis Nuryan ve Stefan Aslanyan’ın olduğunu, Kırimyan’ın olmadığını belirtmektedir (Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question*, s. 7.)

isteklerine olumlu bir cevap olmuştu [Tahmazian, 1919: 57]. Osmanlı heyeti, Rusların Ermeniler için bir madde istediklerini görünce hayrete düşerek, bir Ermeni sorunu olmadığını öne sürmüşlerdi. Fakat, Grandük, Çar'dan özel talimat aldığını söyleyerek Osmanlı temsilcilerine bu maddeyi kabul ettirmiştir [Yıldırım, 1992: 259]. 29 maddeden ibaret olan bu antlaşmada yer alan Anadolu'nun doğusunda Ermenilerle meskun yerlerde ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürtler ve Çerkezlerle karşı himaye edilmesi gerektiğine dair hüküm, önceleri bir iç mesele olan Ermeni sorununu uluslararası alana taşıması yolundaki ilk adımdır [Parsamian, 1972: 259]. Madde aynen şu şekilde kaleme alınmıştı:

“Ermenistan'da Rusya askerinin istilası altında bulunup Devlet-i Aliye'ye iade edilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zararlı karışıklıklara yer verilebileceğinden, Devlet-i Aliye, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder” [Ertan, 2001: 247]. Bu maddeyle, Ermeni ile Ermenistan adları ilk kez bir uluslararası antlaşmaya girmiş oldu. Madde, Doğu Anadolu'dan *“Ermenistan”* diye söz ediyor, burada reform yapılması gerektiğini vurguluyor ve Ermenilerin güvenliğinin Kürtler ve Çerkezlerce tehdit edilmekte olduğunu ileri sürüyordu. Babiâli Ermenilerin güvenliğini sağlamayı, zaman geçirmeden reformlar yapmayı taahhüt ediyordu. Böylece Osmanlı Devleti yeni bir yükümlülük altına girerken, Rusya da reform bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı elde ediyordu [Şimşir, 1983: 122-123].

Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan veya hiç olmazsa Lübnan tipinde özerk bir Ermenistan kurulmasını ümit eden Ermeniler ise, 16. maddeden tatmin olmamışlardı [Hocaoğlu, 1976: 72]. Bununla beraber bu antlaşma ile Ermeniler, siyasi cephede büyük istifadeler temin etmişlerdi. Aslına bakılırsa 3 Mart 1878 tarihi Ermeniler için bir başlangıç olmuştu [Uras, 1987: 208]. Gregoryen Ermeni Kilisesi ile diğer Ermeni Kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilaflar bile bağımsız bir Ermenistan kurma çabaları sırasında yumuşamıştır [Kılıç, 2000: 201]. Bu tarihten itibaren Ermeni toplumu emperyalist devletlerin desteğini arkasına alarak Osmanlı

Devleti'ne karşı siyasi mücadeleye başlamıştır. Ermeni milletinin felaketine ve yüz binlerce masum Türk'ün kanının akmasına sebep olacak bu mücadelelerde en ön saflarda Ermeni Kilisesi ve din adamları yer alacaktır. Kuşkusuz bu kişilerin önderi ise faaliyet ve yönlendirmeleriyle eski patrik Kırimyan olacaktır.

Öte yandan antlaşma ile Rusya'nın elde ettiği avantajlardan dolayı İngiltere'nin büyük tereddütleri vardı. Kırım Savaşı'dan bu yana özlemini çektikleri Osmanlı Devleti'ne karışma ve bilhassa Doğu Anadolu'da nüfuzlarını tesis etme emeline kavuşan Rusya'ya karşı İngiltere gelişmeleri kaygı ile takip ediyordu. Bu madde ile Rusların, Ermenileri himaye kisvesi altında Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkışacağını ve burada savaşla kazanmış olduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak nüfuzlarını bir yandan İskenderun, diğer yandan da Mezopotamya üzerine yaymak isteyeceklerini düşünüyorlardı [Öke, 2003: 129]. Kısacası, İngiltere'ye göre, Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nu tek taraflı olarak ilhak etmek veya himayesi altına almak için Ermenileri araç olarak kullanmayı düşünüyordu.

İngiltere Başbakanı Lord Beaconsfield (Disreali), Lordlar Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada çekincelerini dile getirerek Ayastefanos Antlaşması ile Avrupa egemenliğinin Rus etkisi altına girdiğini, Karadeniz'in de Hazar Denizi kadar bir Rus gölü haline geldiğini belirtmiştir [Krikorian, 1978: 7]. İşte bu tereddüt ve kuşkuyla İngilizler yeni bir kongre yapılması için harekete geçmişlerdi. Bu gelişmeler karşısında Ruslar da durumu fark etmeye başlamışlardır. Nitekim, Rus İmparatoru II. Alexandre da kardeşine yazdığı 18 Mart 1878 tarihli mektubunda kaygılarını belirtmiş ve İngiltere'nin Rusya'ya savaş açmak için bir fırsat kolladığını ifade ederek [Parsamian, 1972: 285] yapılacak olan kongreye katılma teklifini kayıtsız şartsız kabul edeceği sinyalini vermiştir.

Ayastefanos Antlaşması'nın ardından antlaşmanın uluslararası bir konferansa sunulmasına Rusya'nın zorlanması için çareler arayan İngilizler, 17 Martta yaptıkları toplantı ile Doğu Akdeniz'de bir askeri üs elde edilmesini, diğer devletlerle temasa geçilmesini ve gerekirse, Rusya'nın savaşla tehdit edilmesini kararlaştırmışlardır [Şahin, 1988: 186]. Bu amaçla 4 Haziran 1878 tarihinde Osmanlı Hükümeti ile gizli

bir anlaşma imzalamışlardır. Anlaşmaya göre; Rusya, Batum, Ardahan, Kars veya bu yerlerden birini elde tutup da, ileride, ne zaman olursa olsun, kesin bir barış antlaşması ile (yani Berlin) ile belirlenen Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki topraklarından bir kısmını zapt veya istilaya girişecek olursa, o taktirde İngiltere Devleti, bu toprakları silah ile muhafaza ve müdafaa etmek üzere Osmanlı Devleti ile birleşmeyi taahhüt etmektedir. Buna karşılık padişah da, Anadolu'da bulunan Hıristiyan tebaanın iyi idare ve korunmaları hakkında devletler arasında sonradan kararlaştırılacak olan lüzumlu ıslahatı yapacağını, İngiltere Devleti'ne vaat ve İngiltere'nin kendi taahhütlerini yerine getirebilmesinde lüzumlu vasıtaları temin edebilecek bir hale koymak için Kıbrıs'ı tahsis ve asker ikamesi ile idare etmesine muvafakat ediyordu [Küçük, 1986: 6-7].

Bu antlaşma ile, İngiltere bir taraftan Kıbrıs'a fiilen yerleşiyor, öte yandan ise, Doğu Anadolu'da bir çeşit koruyuculuk ve müdahale hakkını elde ediyordu. Ermeni meselesi de, İngiliz siyasetinin merkezine iyice kaymış oluyordu. Görüldüğü gibi Osmanlı toprakları üzerindeki Rus-İngiliz rekabeti, yavaş yavaş o güne kadar var olmayan Ermeni sorununu yaratarak gündeme getirmekteydi [Yavi, 2002: 13].

Osmanlı ile anlaşan İngiltere ve Avusturya'nın önderliğinde, Ayastefanos Antlaşması'nın bazı kısımlarını yeniden gözden geçirmek ve düzeltmeler yapmak için, Berlin'de devletlerarası bir kongrenin toplanmasına karar verildi. Rusya, yeni bir savaşı göze alamadığı için bu kongrenin yapılmasını kayıtsız şartsız bir şekilde kabul etmek zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı'dan aldığı dersle ihtiyatlı davranan Rusya, savaştan kaçınmış ve İngiltere ile diplomatik arenada kozlarını paylaşmaya karar vermiştir [Parsamian, 1972: 285]. Bu gelişmelerin ardından İngiltere ve Rusya gizli bir şekilde aralarında bir anlaşma yapmışlardır. 30 Mayıs 1878 tarihinde Londra'da yapılan bu antlaşma⁷ ile Rusya, Bulgaristan sınırlarının daraltılmasını ve Doğu Bayezid'i Türklere iade etmeyi peşinen kabul etmiştir. Böylece Rusya ve İngiltere antlaşmanın hükümleri üzerine Avusturya'nın da muvafakatini alarak, ileride toplanacak kongrede görüşülecek konular hakkında bir görüş birliğine varmışlardır [İlter, 1988: 58].

---

⁷ Anlaşmanın metni için bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 70.

Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1878 tarihi ile Berlin Kongresi'nin toplandığı 13 Haziran 1878 tarihleri arasında, yani üç ay süresince Ermeniler de boş durmamışlardı. Patrik Nerses İstanbul'daki yoğun faaliyetlerine devam etmiş, İngiliz Büyükelçi Layard ile görüşmüş ve isteklerini ona sunmuştu. Nerses bu görüşmede, Ermenilerin şimdi haklarını takibe kararlı olduklarını, diğer Hıristiyan topluluklarla aynı hukuku istediklerini, bu taleplerini Avrupalı devletlerin müdahalesiyle elde edemezlerse, yüzlerini Rusya'ya döneceklerini ve Rusya tarafından ilhak edilinceye kadar tahrikata devam edeceklerini söylemiş ve muhtar bir Ermenistan teşkili için iltimas talep etmiştir [Gürün, 1983a: 107]. Ardından Layard'ın Ermenistan'la nereyi kastediyorsunuz sorusu üzerine, "*Van, Sivas, Diyarbakır ve Kilikya*" diye cevap vermiştir. Elçinin, "*Evet ama bu yerlerin hiçbirinde çoğunlukta değilsiniz.*" demesi üzerine de, "*Bunu biliyoruz, ama şimdi Rusya doğuda topraklar kazanyor, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında güç dengesi değişti. Biz de geleceğimizi düşünmeliyiz*" diyerek Ermenilerin amacını açıklamıştır [İlter, 1988: 58].

Ermeni Patriğinin bu tutumu açıkça göstermekteydi ki, Ermeni cemaati arzu ettiği muhtariyet veya istiklal için gerekli fikri, dini ve milli hazırlığını tamamlamış bulunuyordu. Artık geriye, Ermeni cemaati için faaliyetlerini ikinci safhaya, yani siyasi ve diplomatik sahaya aktarmak için uygun zamanı beklemek kalıyordu. Cemaat bu uygun zamanı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda toplanan Berlin Kongresi'nde tam anlamıyla bulacağını düşünüyordu. Bu amaçla propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırarak toplanacak olan kongrede muhtariyet elde etmeyi arzu ediyordu.

Patrikhane yukarıda bahsedilen teşebbüslerini sadece İstanbul'da yürütmüyordu. Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de tadil edileceği haberini alan Patrik Nerses, kongreye katılacak bütün devletler nezdinde yoğun faaliyetlere başlamıştı. Kirkor Odyan'ın⁸ teklifi üzerine Patrikhanece Berlin Kongresi'ne bir heyet yollanması kararlaştırıldı. Bu heyet içerisinde Ermeni meselesini yakından takip eden eski Patrik Kırimyan ile episkopos Horen Narbey, katip ve tercüman olarak İstefan Papazyan ile

---

⁸ (1834-1887) Şûra-yı Devlet azası. 1876 Kanun-ı Esasi'nin ve 1860 Ermeni Millet Nizamnamesi'ni hazırlayanlar arasında yer aldı. Yazıcı Boğos Odyan'ın oğludur (Pamukçuyan, Biyografileriyle Ermeniler, s. 329).

Minas Çeraz⁹ yer almıştır [Şaşmaz, 2002: 7]. Bu karar üzerine eski Patrik Kırımıyan uzun süreden beri hayalini kurduğu Ermeni meselesinin Avrupa'ya taşınması misyonunu gerçekleştirmek için bir fırsat elde etmiş oldu. Ardından Avrupa başkentlerine yaptığı ziyaretlerde Ermeniler adına Berlin Kongresi'ne katılacak devletlerin dışişleri bakanlarıyla görüşerek destek isteyecektir. Bu amaçla ilk olarak Roma'ya gitmiş ve burada İtalya dışişleri bakanı ile görüşmüştür.

3.3. Berlin Kongresi ve Ermeniler

Ermeniler bağımsız bir Ermenistan devletinin Avrupa'nın müdahalesi olmadan kurulamayacağını çok iyi anlamışlardı. Bu sebeple öncelikle meseleye Avrupalı devletlerin dikkatini ve desteğini çekmek gerekliydi. İşte bu amaçla, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve ileri gelen Ermeniler, Berlin'de toplanacak olan kongre öncesinde propaganda faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere bir heyet kurmaya karar verdiler. Patrikhane'nin aldığı karar üzerine eski Patrik Kırımıyan'ın başkanlığında bir heyet oluşturuldu.

3.3.1. Kongre Öncesi Kırımıyan Heyeti'nin Avrupa'daki Faaliyetleri

Berlin Kongresi'ne katılma hazırlıkları yapan eski Patrik Kırımıyan hakkında Ermeni tarihçilerinde Leo "*Türkiye Ermenileri İhtilalinin İdeolojisi*" adlı eserinde eski patriğin, diplomatların sahip olmadığı edebi bir kişiliğe sahip olduğunu fakat yabancı dil bilmediğini [Parsamian, 1972: 286], Kırımıyan'a kesinlikle uymayacak bir görev varsa onun da siyasi önderlik olduğunu ifade etmiştir [Uras, 1987: 254]. Yabancı dil bilmeyen Kırımıyan'a "*Zat-ı cenaplarınız Ermenice'nin dışında herhangi bir lisan bilmemektesiniz. Orada hangi dil ile konuşup Ermeni meselesini savunacaksınız?*" diye sorduklarında, Kırımıyan "*Beynelmilel lisanla konuşacağım*" diye cevap

⁹ 1852 yılında İstanbul Hasköy'de doğmuş 1929 yılında Marsilya'da ölmüştür. Kaspar Amira Çerazyan'ın torunudur. Eğitimini Hasköy'deki Nersesyan ve Nubar-Şahnazaryan okullarında yapmıştır. Önce öğretmenlikle iştigal etmiş, ardından Patrik Nerses Varjabedyan'ın sekreteri olmuştur. 1878 yılında Berlin Kongresi'ne giden Patrikhane heyetine tercüman olarak katılmıştır. 1886-1889 yılları arasında Galata'daki Getronagan Lisesi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Bununla birlikte Patrikhane Umum Meclisi'nin başkanı seçilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'ya giderek hayatının sonuna kadar Marsilya'da ikamet etmiştir. Minas Çeraz'ın Ermenice, Fransızca ve İngilizce dillerinde yayınlanmış eserleri ve makaleleri mevcuttur (Pamukçuyan, Biyografileriyle Ermeniler, s. 163). Minas Çeraz'ın faaliyetleri için bkz. Uras, Tarihte Ermeniler, İstanbul, 1987.

vermiştir. Beynelmillel lisanın ne olduğu sorulduğunda ise cevabı “*onların karşısında ağlayacağım. Gözyaşlarının manası bütün dünyada aynıdır ve o müşterek lisandır*” şeklinde olmuştur [Parsamian, 1972: 286-287; Dabağyan, 2003: 549-550]. Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere Kırimyan yabancı dil bilmemesine rağmen, bu işin üstesinden gelebileceğine inanmaktaydı.

Ermeni davasını savunmak üzere Avrupa’ya gidecek olan Kırimyan ve sekreteri Minas Çeraz’ın yanı sıra Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbey de, Rus Çar’ı II. Alexandre ile görüşmek üzere Petersburg’a gitmiştir. Gorçakoff ve Çar II. Alexandre tarafından kabul edilen Narbey, Çar’a Ermenistan’ın bağımsızlığı ile ilgili bir proje takdim etmiştir [Eroğlu, 1995: 52]. Başpiskopos, Rusya’da çalması gereken bütün kapıları çaldıktan sonra kongrenin toplanacağı Berlin’e geri dönmüştür.

Rusya’ya yolladığı Narbey’in yanı sıra Patrikhane’nin esas beklentisi Avrupa’ya gidecek Kırimyan’da idi. Bu heyetin elinde, Ermeni isteklerini belirten ve Türkiye’de bir Ermenistan kurulması için hazırladıkları bir proje vardı¹⁰. Eski patrik Kırimyan ve Minas Çeraz 1878 yılı Mart başında İstanbul’dan ayrılarak Roma’ya hareket etmişlerdir. Minas Çeraz, bu seyahat ile ilgili tüm detayları Berlin Kongresi’nden sonra yayınladığı “*Ermenistan ve İtalya*” adlı eserinde anlatmıştır. Aslı Ermenice olan bu eserin Türkçe özeti Osmanlı Arşivi’nde mevcuttur. Yapacakları ziyaretin önemine binaen Çeraz’ın eseri, aşağıda ele alınarak bu heyetin seyahatleri değerlendirilecektir. Zira üç önemli Avrupa başkentine yapacakları ziyaretlerde önde gelen devlet adamları ile görüşerek kongrede desteklerini talep edeceklerdi.

3.3.1.1. İtalya’daki Faaliyetleri

Bir projeyle 8 Mart 1878 tarihinde yola çıkmışlardı. Söz konusu bu proje, “*Bağımsız Ermenistan*” adını taşıyordu. İçerisinde Ermenilerin neden bağımsız bir devlet kurma hakları olduğunu açıklıyor, ilişiginde ise “*Ermenistan*” diye tabir edilen bölgenin haritası bulunuyordu [Parsamian, 1972: 286]. Seyahat öncesindeki gelişmeleri Minas Çeraz şu şekilde açıklamaktadır: “*Fi 6 Mart sene 878 tarihinde rütbetlü patrik efendi*

---

¹⁰ Bu projenin tamamı ilgili kısımda verilecektir.

hazretleri Serpiskopos Kırimyan Efendinin millet murahhası sıfatıyla ferdası günü Avrupa'ya müteveccihen hareket edeceği bana ihbar eylendiği sırada tercüman ve katip sıfatıyla mumaileyhe refakat etmekteyim tavsiye eylendi"[BOA., Y.PRK.A. 3/25]. Çeraz bu görevin ücretsiz, tehlikeli ve güç bir görev olduğu için birkaç kişi tarafından kabul edilemediğini, kendisinin ise sağlık problemleri olmasına rağmen verilen bu görevi üstlendiğini belirtmiştir.

7 Mart tarihinde Kırimyan ve Çeraz Odessa'ya hareket edecek bir Rus vapuruna binmişler fakat geminin kaptanı "*Rusya Hükümeti Osmanlı topraklarından Avrupa'ya rahip götürmeyi yasaklamıştır*", diyerek onları vapurdan indirmiştir. 8 Mart tarihinde ise İtalyanların "*Mediterrano*" adlı gemisine binerek İstanbul'dan ayrılan Kırimyan'ın mürur tezkiresi Anadolu'ya gitmek üzere Mıgırdıç Efendi ve Minas Çeraz'ın pasaportu da Hocabey'e gitmek üzere otuzbeş yaşında Krikoryan adına hazırlanmıştı. Görüldüğü üzere bu heyet sahte belgeler kullanarak Avrupa'ya gizlice gitmek istemiş ve bunu da başarmıştır.

9 Mart tarihinde Çanakkale'yi geçen vapur fırtınaya tutulmuş ve heyet bu kötü havada birkaç gün daha seyahat etmek zorunda kalmıştır. 10 Mart tarihinde yolculuk devam ediyorken, Minas Çeraz Kırimyan'a Avrupa kabinelerine tebliğ edeceği layihayı tercüme etmiştir. 11 Mart tarihinde ise fırtına şiddetini kaybetmiş, yoluna devam eden vapur 12 Mart'ta İtalya'nın güneyindeki Brindizi'ye varmıştır. Roma'ya gidecek treni kaçırdıklarından geceyi orada geçirmek zorunda kalan Kırimyan ve Çeraz "*Otel Oryantel Minayan*" adlı misafirhanede konaklamışlardır [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

Bu misafirhanedeki kahvaltı esnasında kendilerine hizmet eden İtalyan genç ile Kırimyan arasında geçen bir konuşmada, Kırimyan'ın ifadeleri dikkate değerdir. Onu ruhani elbisesi ile gören genç, Çeraz'a Kırimyan ile ilgili sorular sormuş, Çeraz da bu kişi piskopos ve asildir diye cevap vermiştir. Genç İtalyan'ın bunu duyduktan sonra "*Kardinal ve Papa olması için ona dua edeceğim*" demesinin üzerine Kırimyan da; "*Ermenistan'ın Papalığı benim uhdemdedir*" diye cevap vermiştir. 1878 yılında böyle bir ifade kullanan Kırimyan'ın makam ve mevki peşinde olmayan biri gibi gösterilmesi Ermeni tarihçileri tarafından sık sık vurgulanan bir husustur. Fakat

Çeraz'ın eserinde de geçen bu diyalog Kırımyan'ın gerçek tutumunu göstermesi açısından önemlidir.

13 Mart tarihinde trene binen Kırımyan ve Çeraz Brindizi'den ayrılmıştır. Aralıksız yağan kardan dolayı vagonda ısınma problemi çeken piskopos ve sekreteri, 14 Mart tarihinde Roma'ya varmışlar ve "Londra Oteli"ne yerleşmişlerdir. Bu sırada İtalya dışişleri bakanı olan Mösyö Deperitse görevinden alınmış ve yerine İstanbul Elçisi olan Mösyö Korti tayin edilmişti.

Roma'ya varır varmaz çalışmalarına başlayan Çeraz'ın ilk işi kartvizit yaptırmak olmuştur. Kırımyan'ın kartvizitine "*Daron Serpiskoposu ve Memâlik-i Şahane Ermenilerinin Sabık Patriği Mıgırdıç Kırımyan*", kendisinininkine ise "*Ermeni Heyet-i Mebusesi Katibi Minas Çeraz*" yazdırmıştır. Daha sonra vakit kaybetmeden harekete geçen Çeraz, Kırımyan'a bir görüşme ayarlayabilmek için İtalyan Hariciye Nezaretine gitmiş ve Hariciye müsteşarı Kont Korniyelli ile görüşmek istediğini beyan etmiştir. Verdiği kartvizitine "*Şarktan bir Hıristiyan heyet gelmiştir. Hariciye nazırına hitaben elinde bulundurduğu tavsiyenâmeleri heyet adına zatî asilanelerine takdim etmek üzere buraya geldim*" notunu düşen Çeraz, Müsteşar'ın Hariciye Nazırı ile olan görüşmesinden dolayı bir süre beklemiş ve daha sonra kabul edilmiştir [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

Müsteşar'ın kendisini odasına davet etmesinin ve isteğinin ne olduğunu sormasının ardından Çeraz, Kırımyan için Hariciye Nazırı ile bir görüşme talebinde bulunmuş, bunu müteakiben müsteşara iki mektup ve bir layiha takdim etmiştir. Patrik Nerses Varjabedian tarafından imza olunan bu mektupların birisinde Ermeni milletinin taleplerinin neler olduğu ve bunların ne gibi esaslara dayandığı, diğerinde ise Kırımyan'ın mebus sıfatı ile bu görev için tayin olunduğu belirtilmekte idi.

Mektuplar resmi bir şekilde mühürlü oldukları için müsteşar onları açamamış bunun üzerine Çeraz da şu mealde bir demeç vermiştir: "*Doğuda 5 milyon Hıristiyan'ın reisi olan Ermenistan'ın eski patriği efendi hazretleri İstanbul Patriği efendi hazretleri tarafından gönderilen bir tavsiyenâmeyi Paris Antlaşmasına imza atan devletlere de*

sunulacak bir mektubu, İtalya Hariciye Nezareti'ne takdim etmek üzere Roma'ya geldi. Adı geçen mektuplar Mart'ın üçü tarihinde yani Baron Deperitse'nin hariciye nezareti esnasında yazılmıştır. Eski patrik efendi görevini yerine getirmek için Avrupa'nın diğer parlamentolarıyla görüşmek üzere zaman kaybetmeden gideceğinden, asil Kont Korti hazretlerinden zaman kaybetmeksizin kendisinin huzura kabul edilmesini rica eder” [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

Bu konuşma üzerine Müsteşar, “*Ermeni Patriği şimdi Roma'da mıdır?*” diye sormuş, Çeraz da Londra Oteli'nde olduğunu, kongre toplanmadan Avrupa'nın diğer başkentlerine de gitmek istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Müsteşar Korniyelli en kısa sürede eski Patrik için bir görüşme ayarlayacağını belirtmiş bir süre sonra Kırımyan'ın kaldığı otele bir mektup göndererek onları davet etmiştir. 26 Mart 1878 tarihli bu mektup üzerine Kırımyan ve Çeraz ertesi günü Kont Korti tarafından kabul edilmişlerdir [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

15 Mart 1878 tarihinde Kırımyan ve Minas Çeraz İtalya Hariciye Nazırı Korti ile görüşmek üzere otelden ayrılmış ve Korti'nin huzuruna çıkmışlardır. Kabul esnasında Minas Çeraz'ın Kırımyan'ı takdim etmesinin üzerine Korti, “*piskopos efendi Avrupa lisanlarına aşına değil midir?*” diye sormuş, Çeraz da Kırımyan'ın sadece lisan-ı şarkiyyeye vakıf olduğunu belirtmiş ve kendisinin tercüman olarak kabul buyrulmasını talep etmiştir. Burada ilginç olan heyetin Korti ile aynı gemide İtalya'ya gelmiş olmasına rağmen, durumdan haberdar olmamasıdır.

Konuşmaya başlayan Korti'nin, Kırımyan'a İstanbul'dan Brindizi'ye kadar zannederim yol arkadaşydık demesinin üzerine, Kırımyan “*Evet Efendim bir vapurda bulunduk esnayı rahta huzuru asilanelerine çıkmak şerefine nail olamadığıma teessüf ederim hariciye nezaretine vuku bulan memuriyeti cedidelerine tebrike müsaraat eder ve gerek İtalya ahalisinin ve gerek şark Hristiyanlarının menafini muhafaza buyuracaklarını ümid etmeliğimi müsaade buyurmalarını rica ederim*” demiştir [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

Kont Korti bu sözlerden memnurluk duyarak Ermeni heyetinin ne isteği olduğunu sormuş ve müsteşar tarafından bir gün önce kendisine verilen layihayı okuduğunu belirtmiştir. Ardından, “*Ermeniler muhtariyet idare talep ediyorlar fakat bu muhtariyet Rumeli’de mi yoksa Anadolu’da mıdır?*” diye bir soru sormuş, bunun üzerine, Kırimyan da “*Rumeli tarafında da Ermeniler vardır fakat Ermeni milletinin ekserisi Anadolu’da yaşadığından orada bir muhtariyet idare talep ediyoruz*” demiştir.

Ardından Hariciye Nazırı Korti, “*peki şimdi isteğinize dair iddia edeceğiniz izahatı dinlemeye hazırım*” demiştir. Kırimyan da bunun üzerine şu uzun konuşmayı yapmıştır:

“İtalya askerinin fütihat-ı kesire ile kesb-i şöhret eylediği Kırim muharebesi esnasında en aziz ve kıymettâr kanını sefk eden Avrupa devletleri Hükümet-i Seniyyeyi düçar olduğu tehlikeden hülâsa eyledikleri gibi tebaa-yı gayr-i müslimin ahvalini islah etmekle istikbalde zuhuru muhtemel olan muhatarat-ı saireden dahi muhafaza etmek istemişlerdir. Millet-i hakime ile teba-ı saireyi Devleti Aliyye beyninde müsavat-ı kamile vaz’ etmek üzere bin sekiz yüz elli altı senesinde sâdir olan hatt-ı hümayunu Avrupa devletlerinin tavsiyesi üzerine ita olunmuştur. Musavaat-ı efkarı pek güzel irade, Memalik-i Şahane’de mevki-i icraya vaz’ muhaldir. Zira tebasının hürriyet ve musavaatını ancak bir hükümet-i cismaniye temin edebilir. Hükümeti Seniyye hükümeti ruhaniye olduğu gibi zatı hazret-i padişahi dahi halife-yi resullullah ve binaenaleyh diyanet-i İslamiye’nin reisi mükellefidir. İslamiyet’te musavaat usulünün icrası hakkındaki adem-i imkan papalığın bu olamaz manasına olan “non pasimos” tabirinden hafirî ve daha müthiştir. İtalyalıların hissiyat-ı hürriyetperveraneleri sayesinde Papanın yedinde kuvve-yi cismaniye kalmış iken zatı hazret-i şehriyari cismani ve gayr-i mahdud bir kuvvete haiz ve memalik-i vasiyaya malik ve hakimdir.

Binaenaleyh ittihad ve musaavat usulu gerek Rumeli’de ve gerek Anadolu’da meriyy’ül-icra olamaz. Vekili bulunduğum dört milyon nüfus-u Hristiyaniyeden mürekkep ermeni milleti asla ifa-yı müşkülât etmek arzusunda bulunmadı. Düvel-i muazzamanın adalet ve hissiyat-ı bi-tarafanelerine emniyetnameleri bulunduğu cihetle hükümet-i seniyyeye muavenet-i maddiye ve maneviyesini diriğ eylemedi ise de usul-i

musavaatının hakkında dahi icra olunamadı Hıristiyanlar gerek Rumeli'de ve gerek Anadolu'da mezalim-i tahamü-gudâzal düçar olmuşlardır. Hükümet-i Seniyye ile Rusya Hükümeti beyninde muharebe-yi azime ve hünrîzâneye sebebiyet vermekle sulh ve asayiş-i umumîyi ihlâl eden şûriş ve ihtilâl mezalim-i mezkûreden neş'et eylemiştir. Muharebe-i mezkûre Paris Muahedenamesi'ni imza eden devletlerin Mesele-i Şarkıyye'yi hal ve tesviye etmek üzere akd edecekleri bir kongre ile hitam bulacağından Memalik-i Şahane'de büyük bir Hıristiyan kavmini teşkil eden Ermenilerin ahval-i kongrede murahhasları bulunacak olan devletler tarafından nazar-ı itibara alınmadıkça Mesele-i Şarkıye'nin katiyyen tesviye olunamayacağını tebai Devlet-i Allıye'de bulunan üç milyon Ermeniler namına olarak arz-ı beyana mücaseret ederim. Vakıa Ayastefanos Muahedenamesi'nin on altıncı maddesi mucibince Hükümet-i Seniyye Ermenistan-ı Osmani ahvalini ıslaha mecburdur. Fakat ıslahat kelimesinin Memalik-i Şahane'de hükm ve itibardan sâkıt olduğu vukuat-ı adide ile müstebittir.

Ermeniler Hükümet-i Seniyye'nin böyle bir taahhüd-ü batılı ile kanaat edemezler onlar dahi biraderleri bulunan Avrupa-i Osmani reayasına musavi bir mevkide bulunmak isterler ve istida ettikleri suret-i tesviyenin esbab-ı mucibesini Avrupa Kongresi'ne arza cüret ederler. Şöyle ki, İslav kavminden sonra Ermenilerden ziyade veyahut onlar kadar kesiretli bir Hıristiyan kavmi yoktur. Ermeniler şimdiye kadar memurin-i Osmaniye Kürt başıbozukları tarafından akvam-ı saireyi Hıristiyanıye'den ziyade layen kâti tazyik olundukları gibi bundan böyle dahi Rusya istilasından firar ve salib aleyhinde adavet ve Hıristiyanlar aleyhinde sevda-yı intikam peyda ederek Asya'ya iltica eyleyen Bulgaristan katillerinin pençe-i zulüm ve taaddileri altında bulunacaklardır. Ermeniler yirmi seneden ziyade müddetten beri intihab-ı umumi usulü üzerine mütebenni bir kanun-i esasi-yi mahalliye malik olduklarından tebaa-i gayri- müslime içinde bilakis onlar muhtariyet-i idare muhasenatından istifadeye muktedirler bundan başka Ermeniler Asya'nın en ziyade medeni ve müterakki milletini teşkil ederler. Millet-i merkumenin ulum ve sanayide vuku bulan terakkiyatı hakkında ihtiyar-ı sukut edecek isem de gayret ve müdavemet sayesinde maarif hususunca vasıl olduğu mertebe-i aliyyeden zatı asilanelerine bir fikir vermek isterim. Şöyle ki Yunan vilayeti müelliflerinin asarıyla İtalyan, Alman, Fransız ve İngiliz eshab-ı kaleminin

kâfe asar-ı müessiresi Ermeniceye tercüme olunmuştur. Asya'da bu hususta Ermenilere teşbih edebilecek bir kavim var mıdır? Avrupayı Osmaniye'de bulunan Bulgarlar, Boşnaklar ve Hersekler Avrupa medeniyetine daha karip buldukları halde maarifte bu kadar terakki ettiler mi?

İşte mevadd-ı meşruhaya istinaden Ermeniler, Ermenistan'ın Rusya'ya ilhak edilmeyecek olan kısmında muhtariyet-i idareyi Avrupa'dan talep ederler. İtalya asker-i şeciası, hezz ve maarifi, kavanin ve mezhebi ve sanay-i nefisesi ile bütün aleme hükmetmeye cenab-ı hak tarafından memurdur. İmdi Tevrat-ı şerif mucibince Nuh-u beşerin birinci vatani olan Ermenistan İtalya'ya iltica eylediğinden kitâ-i mezkureyi Avrupa politikasını idhal ile imar ve ahval-i esef istihalini ıslah buyurmanızı rica ederiz” [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

Bu konuşmayı şu şekilde özetlemek mümkündür: Kırımın önce İtalyanların medeniyetin önde gelen milletlerinden birisi olduğunu belirtmiştir. Ardından Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin zulüm ve baskı altında yaşadıklarını, Avrupalı devletlerin kendilerine yardım etmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Çünkü ona göre Şark Meselesinin halledilmesi için toplanacak kongrede Ermeni halkının isteklerinin göz önünde bulundurulmaması meselenin çözümsüzlüğü demek oluyordu. Kırımın daha sonra ise Ermeni halkının neden muhtar bir idare talebinde bulunduğunu ifade ederek, Ermenilerin doğunun her alanda en gelişmiş milleti olduğu iddiasında bulunmuştur. Müteakibinde kendilerinin Rumeli'deki Bulgarlardan ve Bosnalılardan da Avrupa'ya uzak olmalarına rağmen eğitim konusunda ileri olduklarını ifade etmiştir. Konuşmasının sonunda ise bu sebeplerden dolayı doğuda Rusya'nın ilhak etmeyeceği topraklarda muhtariyet idare talebinde bulunmuştur.

Kont Korti Kırımın'ın bu uzun konuşmasını dikkatle dinledikten sonra “*Ermeni ahalsinin milletim hakkında ibraz eylediği hissiyattan dolayı beyan-ı teşekkür ederim. Bu ita eylediğiniz izahattan memnun oldum. Ahiren Dersaadet'te sefir bulunduğumdan şikayâtınızı haklı görüyorum. Memuriyet-i haziranıza dahi büyük ehemmiyet vaad ediyorum. Kâfe-i ahvelde sizi himaye edeceğimi vaad ederim*” demiştir.

Buna cevaben Kırımıyan Hayrik, tercümanı vasıtasıyla şu şekilde bir beyanatta bulunmuştur: “*Venedik’te bulunan Mekhitaristler manastırlarının pek ziyade terakki eylediği herkesçe malumdur. Ermenistan’da dahi bir çok manastırlar var ise de Mekhitarislerin manastırlarına nisbetle pek geride bulunurlar. Bunun sebebi ise, Kürt fırkalarının muhacematıyla daima rahatsız olunmalarından neşet eylemiştir. Avrupa, Ermenistan’ı himaye ederse, iş bu manastırların dahi Venedik’teki manastır kadar terakki edeceklerine emin olabilirsiniz*”.

Kont Korti’nin “*Venedik’te İtalyan ve Ermeni Milletlerinin iftihar edeceği bir manastır bulunduğunu biliyorum, Ermeni cinsinin ahlaki bence mechul değildir*” demesinin üzerine, Kırımıyan “*Bu derece müstaid ve muktedir bir nazıra malik bir hükümdar-ı alişân tarafından idare olunan bu memleketin saadet ve hürriyet-i daimeyi mahzar olmasını cenabı vacib’ül vücud hazretlerinden niyaz ederim*” şeklinde bir dua etmiştir [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

Bu gelişmeleri Minas Çeraz telgrafla detaylı olarak Galata’daki Ermeni Kilisesi’ne aktarmış ve İtalyanlar tarafından olumlu bir şekilde karşılandıklarını bildirmiştir. Ertesi gün yani 17 Mart tarihinde Paris’e gitmek üzere hareket edeceklerini ifade etmiştir. İtalya’da gerçekleştirdikleri görüşmeden memnunluk duyan Kırımıyan ve Çeraz, muhtemelen Paris’e yapacakları ziyarette de Fransızlardan destek sözü alacakları umuduyla yola koyulmuşlardı [BOA., Y.PRK.A. 3/25].

3.3.1.2. Fransa’daki Faaliyetleri

17 Mart 1878 tarihinde Roma’dan trenle yola çıkan Kırımıyan Hayrik ve Minas Çeraz soğuk bir havada yaptıkları kırk saatlik bir yolculuktan sonra 19 Mart’ta Paris’e varmışlardır [BOA., Y.PRK.A. 3/25]. Destek ziyaretlerine başlamadan önce Kırımıyan ve Çeraz Paris’te bulunan Nubar Paşa ile görüşerek onun fikirlerine de başvurmuşlardı. Nubar Paşa Ermeni delegelerine; Rusya ve İngiltere’nin bağımsızlık fikrini hoş karşılamayacağını, Berlin Kongresi’ne muhtar bir Ermenistan isteğiyle gitmenin doğru olmayacağını ve batılı devletlerin Ermenilere bağımsız bir statü verme düşüncesinde olmadıklarını ifade etmiştir. Dönemin önde gelen devlet adamlarının birinden böyle ifadeler işiten heyet, hayal kırıklığına uğramıştır. Nubar Paşa “*Ermeni Vilayetleri’nde*

Yapılacak Reformlar Hakkında Birkaç Görüş" başlığındaki projesi hakkında onları bilgilendirmişti. Kırımyan bu projeye sıcak bakmamıştı. Zira, daha sonra Berlin Kongresi'ne sunulacak olan bu projede muhtariyet kelimesi geçmiyordu. Kırımyan bu görüşmeden umduğunu bulamamasına rağmen, Nubar Paşa ile birlikte hareket ederek ilk önce Fransız delegesi olarak Berlin Kongresi'ne katılacak olan Dışişleri Bakanı Waddington'u ziyarete gitmişlerdir [Sarkissian, 1938: 78].

8 Nisan 1878 tarihinde Kırımyan, M. Waddington tarafından kabul edilmiş, Fransız bakan eski patriği son derece saygılı ve nazikçe karşılamıştır. Ancak bakan Ermeni davasına taraftar toplamaya çalışan Kırımyan'a; Ermenistan'ın Batılı Devletlerin amaçlarının ötesinde bulunduğunu, Ermeni Hükümeti için daha kesin ve pratik bir planın gerekli olduğunu söylemiştir [Şimşir, 1989: XVIII]. Görüşme esnasında Waddington, "*Fransa Ermenistan'daki şartlardan bihaber değildir, bundan emin olabilirsiniz*", ardından "*şahsen kongrede sizin meselenizi destekleyeceğim, çünkü orada sizi ve memleketinizi benden daha iyi bilen biri yoktur*", diyerek İtalyan Korti gibi destek sözü vermişti [Parsamian, 1972: 287]. Fakat, kongreye katılacak olan devlet adamlarının merhametsiz insanlar olduklarını ve platonik projelerden tatmin olmayacaklarını belirtmekten de geri durmamıştır [Sarkissian, 1938: 78].

Kırımyan'ın Fransız dışişleri bakanı ile görüştüğünü Salisbury'e ileten Paris'teki İngiltere Büyükelçisi Lord Lyons, bu görüşmeyi ve ardından Piskopos'un Mısır Hidivi eski bakanı Nubar Paşa ile kendisini ziyaret ettiğini ve konuyla ilgili diğer gelişmeleri aşağıdaki şekilde bildirmiştir:

"No. 67

Lord Lyons 'dan Salisbury Marki'ne

No. 338

Paris, 9 Nisan 1878

Başpiskopos Nerses Patrikhanedeki selefi olan Başpiskopos Kırımyan'ı Ermeni meselesi için ricada bulunmak üzere Şark Meselesi için yapılacak olan herhangi bir antlaşmada kendi durumlarını iyileştirme konusunda bir şeyler elde etme fikriyle Avrupa'ya büyük devletlere göndermişti.

M. Waddington bana dün Başpiskopos Kırimyan'ın daha yeni kendisini ziyaret ettiğinden bahsetti. Başpiskopos'a nazik ve saygılı bir şekilde davrandığını, ve genel anlamda Fransız Hükümeti'nin Ermenilere sempatisi bulunduğunu, isteklerinin onlara yardım etmek olduğunu söylediğini belirtti. Fakat ona, Ermenistan'ın batılı devletlerin amaçlarının çok ötesinde olduğunu ve kendi ülkesinin daha iyi yönetilebilmesi için daha kesin ve uygulanabilir planlar sunması gerektiğini tavsiye ettiğini belirtti.

O gün daha sonra Başpiskopos Kırimyan, Nubar Paşa (Mısır Hidivi eski bakanı) ve bir tercümanla¹¹ birlikte beni ziyaret etti. Benimle genel konuları konuştu, Patrik Nerses'in Layard ile konuştuğu konulara benzer şeylerdi, fakat çok detaya girmedi, Majesteleri Hükümeti'nin huzurunda şahsi olarak milletinin meselesi için rica fırsatı ümidi olduğunu söyledi. Yarın, yani bugün Londra'ya hareket etmeyi planladığını ifade etti. İsmi ve unvanı şu şekilde idi; Mıgırdıç Kırimyan, Daron Başpiskoposu ve Türkiye'deki Ermenilerin eski (Gregoryan) Patriği.

Bu Patrikhane'nin merkezi İstanbul'dadır" [Şimşir, 1989: 167].

Bu görüşme esnasında Lord Lyons, Kırimyan ve Çeraz'a Ermeni isteklerinin haklı sebeplere dayandığına inandığını belirtmiş ve "Emin olabilirsiniz, eğer mutedil hareket ederseniz İngiltere'de çok iyi bir şekilde kabul göreceksiniz" demiştir. İngiliz elçisinden de ılımlı bir yanıt alan heyet, daha sonra Alman ve Avusturya elçileriyle de görüşmüş ve benzer vaatler almıştır [Parsamian, 1972: 287]. Paris'te yaklaşık yirmi gün kalan Kırimyan ve Çeraz burada çalabilecekleri bütün kapılara gitmişlerdir. Artık onlar için seyahatlerinin en önemli safhasına sıra gelmişti: İngiltere seyahati. Roma ve Paris'teki yoğun çalışmaları sonucunda verilen vaatlerden oldukça ümitlenen Kırimyan Hayrik, İngiltere'nin de desteğini arkasına aldığı takdirde Berlin'de muhtemelen muhtariyet elde edebilecekleri ümidini taşıyordu. Bu beklentilerle İngiltere'ye hareket eden Kırimyan orada iki ay sürecek olan yoğun faaliyetlerine başlayacaktı.

---

¹¹ Mevzubahis tercüman Minas Çeraz'dır.

3.3.1.3. İngiltere'deki Faaliyetleri

Eski Patrik Kırımyan ve tercümanı Minas Çeraz, 11 Nisan 1878 Perşembe günü akşam Londra'ya gece ekspresi ile varmış, Charing Cross İstasyonu'nda Londra'daki Ermeni cemaatinin önde gelen üyeleri tarafından karşılanmışlardı. Heyet, Set Apear adlı Ermeni tarafından Lanchester Gate 74 numaradaki Ermeni cemaatine ait bir eve yerleştirilmiştir [The Times, 3 Nisan 1878.]. İngiltere'de, Manchester ve Londra Ermeni cemaatlerinin yardımlarıyla yoğun bir şekilde çalışan Kırımyan, bu iki şehirde de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin acı çektiklerine dair haberleri İngiltere'de yaymaları hususunda oradaki Ermeni cemaatlerini cesaretlendirmiştir [<http://www.caia.org.uk/index.html?content/armeniansinbritain.htm&2>, 12.06.2003].

Haziranın ilk haftasına kadar İngiltere'deki çalışmalarını sürdüren Kırımyan'ın bu faaliyetlerine rağmen yeteri derecede başarı sağlayamamasının nedeni, İngiliz Başbakanı Beaconsfield ve Dışişleri Bakanı Salisbury'nin ona yeteri derecede ilgi göstermemesinden ileri gelmektedir. Kırımyan ve Çeraz, 10 Downing Street'teki Meclis'in yolunu aşındırarak, Lord Beaconsfield'den bir görüşme alabilmeyi ummuşlardı. Fakat Başbakan Beaconsfield onları kabul etmemiştir. Heyet, daha sonra 10 Mayıs 1878'de Dışişleri bakanı Salisbury tarafından kabul edilmiştir [Nassibian, 1984: 17]. İzahatlarını dinledikten sonra Salisbury, "*Emin olabilirsiniz Ermeniler bağımsız ve barış içerisinde yaşayacakları bir yönetime sahip olacaklar*" demiştir [Parsamian, 1972: 288]. Bu görüşme esnasında Kırımyan daha önce görüştüğü herkese sunduğu muhtar Ermenistan'ın oluşturulması projesi'ni Salisbury'e de vermiştir. Ayrıca, İstanbul'dan getirdiği "Kürt mezalimini" içeren raporları da İngiliz Dışişleri'ne sunmuştur [Şaşmaz, 2000: 8].

Bu görüşmenin ardında Kırımyan Hayrik ve Minas Çeraz, Ermenilere sempatiyle bakan İngiliz önde gelenleriyle görüşmek için harekete geçmişlerdir. Bu kişiler arasında daha sonra "*Ermenilere hizmet insanlığa hizmettir*" diyen Gladstone başta gelmekteydi. Kırımyan iki defa mektup gönderdiği (1 Eylül 1877 ve 4 Mart 1878) [The Gladstone Diaries, 1986: 246. 295] Gladstone ile görüştüğünde, Liberal İngiliz, Ermeni meselesi ile ilgili görüşlerini tam anlamıyla açıklamamış ve salahiyyetin kendinde olmadığını ve bundan dolayı etkisinin olmayacağını bildirmiştir [Parsamian,

1972: 287]. Bu görüşmenin ardından diğer vekillerden Forster ile görüşen Ermeni delegeleri ondan da ilginç öneriler almışlardır [Sarkissian, 1938: 79]. Görüşme esnasında Forster Kırımian'a "*Komşunuz olan Rusya'yı üzmeyin, burada ne muhafazakârların, ne de liberallerin ellerinde oyuncak olmayın. İngiltere'nin Ermenistan'ı takip etmesi çok zor, çünkü orası İngiltere'den çok uzakta. İngiltere'nin yardımını beklemeniz mantıklı değil*" demiştir [Parsamian, 1972: 288; Sarkissian, 1938: 80]. Aldığı bu tavsiyeden pek memnun olmayan Kırımian ziyaretlerine devam ederek, Sahftesbury ve Argly Düklerini, Carnavron'u, Grand Duff, John Morley ve "*Holy Roman Empire*" adlı eseri ile ünlenen genç James Bryce'ı ziyaret etmiştir. Bryce daha sonra "Ermenistan'ın Avam Kamarası'ndaki temsilcisi" gibi hareket edecektir [Sarkissian, 1938: 79]. Ermenilere sempatiyle bakan bu kişilerle yapılan görüşmeler İngiliz kamuoyunun bir nebze de olsa tavır değiştirmesine sebep olmuştur. Bu kişilerin yanı sıra Kırımian, Manchester Ermeni Cemaati'nin lideri Karakin Papazyan ile de görüşmüştü. Patrik Nerses'in Kırımian'a yardım etmesi için istekte bulunduğu Papazyan, Manchester'de Kırımian'a ilgili davranmıştır [Şaşmaz, 2000: 8].

Kırımian Hayrik Londra'ya varmadan önce, İngiliz gazetelerinde Ermeniler aleyhine yazılar yazılmakta idi. Onun gelişi ile birlikte Ermeni sever İngilizler de bir miting düzenlemişlerdir. Mitinge bir çok Ermeni katıldığı gibi, Westminster Başpiskoposu bu mitinge başkanlık etmiştir [Hocaoğlu, 1976: 102]. Mıgırdıç Kırımian'ın Canterbury Başpiskoposu ile yaptığı görüşmede ifade ettiği sözler Ermenilerin içindeki düşmanlığın ne derece olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

"Yüksek lütuflu kutsal dayanağımız,

Istanbul Patriğinin ve Türkiye Ermeni milletinin hakir bir mümessili ve görevlisi olan benim, sıkı meşguliyetleriniz arasında, mütevazı ziyaretimi Hristiyan kardeşliği yönünden kabul buyurduğunuzdan dolayı önce kutsal kişiliğinize teşekkürlerimi sunarım. Bu hissî kardeşliği, İncil'in Havarilere "Hepiniz kardeşsiniz" diyen vasiyetlerinden almış bulunuyorsunuz. İncil'in aşıladığı Hristiyan kardeşliği kutsal kanunudur ki, Avrupa'da, Hristiyan âlemi mahkemesine bildirmekle görevli olduğum Ermeni dâvası hakkında dikkat ve himayenizi istemek için tam bir serbesti ile bana, yüksek kardeşliğinize müracaat hakkını vermiştir.

Kutsal dayanağımız, iyi bilirsiniz ki, Şimdi mevcut Doğu sorunu içinde Ermeni milleti de, bir Hıristiyan millet olması dolayısıyla diğer Hıristiyan milletlere verilecek haklardan eşit derecede pay almalıdır. Çünkü yzyıllarca siren bir baskı altında işkence goren yalnız Bulgar ve Rum milleti değildir. Asya kısmında da Ermenilik ve himayesiz Ermeni milleti binlerce defa daha fazla olarak aynı iŐkencelere uğramaktadır.

Ermeniler, hemen beş yzyıldan beri, canlarını feda eden Őehitler durumunda kalarak yalnız gelecekteki hürriyet ümitleriyle yaşamışlardır. Eski felâketlerin, musibetlerin üzerine savaşın küçümsenmesi imkânsız olan musibetleri de yıkılmıştır. Bütün bunlara, yoksul Ermenistan dayandı. Köyler, kaba, adı Kürtlerin elinde harabelere döndü. Zavallı Ermeni halkı da çıplak, soyulmuş olarak toprak üstünde kaldı. Bazıları da sevgili, güzel vatanlarını terk ederek mecburen yabancı memleketlere gittiler. Savaş durdu. Bahtsız halkımızın uğradığı zulüm ve haksızlık da bitecek zannettik. Fakat, ne yazık! Şimdi daha fazla genişledi. Her gün Ermeni Patrikhanesine Ermenistan kasabalarından korkunç zulümlere ve iŐitilmemiş cinayetlere dair Őikâyetler geliyor.

Kutsal dayanağımız, sizin Hıristiyanca insaniyetinizden derman bekliyoruz. Ermeni, ıstırapının nihayete erdiğine ve kaderinin artık bu ıstıraplarını kâfi gördüğüne inanıyor ve yine ilâhî isteğin, Ermeniye beş yzyıllık esaret zincirinden kurtaracak elin, esir milletlere hürriyet veren Büyük Britanya'nın kuvvetli ve hürriyetsever eli olarak tâyin etmiş olduğuna kani bulunuyor. Ve işte o himaye edici elden Ermeni milleti de kendi haklı hissesini rica ediyor”.

*Zat-ı kudsiyetpenahilerinin mütevazi
bendesı*

Eski Ermeni Patriki Mıgırdıç Arkepiskopos Kırimyan [Uras, 1987: 245-246].

İngiliz kamuoyunu Ermeni davasına çekmek için, Kırimyan yaptığı görüşmelerde bir yandan yukarıdaki gibi konuşmalar yaparken, diğer yandan İngiliz Ermenilerini uyararak gazetelerde makaleler yazmaları hususunda telkinde bulunuyordu. O çeşitli yerlerde İngiliz halkıyla buluşup Ermenilerin Kürtler ve erkezlerin elinden acı

çektğini anlatarak Berlin Kongresi'nde İngilizlerin Ermeni davasını savunmasını temine çalışıyordu [Şaşmaz, 2000: 9].

Aslına bakılırsa Kırımın Londra'ya gelmeden önce Ermeni taraftarı olan İngilizler gazetelerde Ermeniler lehine yazılar yazmaya başlamışlardı. Mesela, The Times Gazetesi'nin 18 Mart 1878 tarihli nüshası bu fikri destekler niteliktedir. Gazete, "*Ermeni milleti basit bir izleyici gibi durmayacak, kendi davalarını kongreye sunacak, diğer Hıristiyan nüfusa verilen hakları talep edecektir,*" şeklinde Ermenileri destekleyici ifadeler içermektedir [The Times, 18 Mart 1878]. Bunda iki gün sonra yine aynı gazetede James Bryce, Ermenilerin problemlerini Kongre'nin önüne getirmelerinin tam sırası olduğunu, Ermeni halkının isteklerinin İngiltere'de gördüğü ilgiden daha fazlasını hak ettiğini, Avrupa'nın Babilî'nin diğer Hıristiyan vatandaşlarına yardım ettiği gibi Ermenilere de yardım etmesi gerektiğini belirten bir makale yayınlamıştır [The Times, 20 Mart 1878]. Ermeni isteklerinin değerlendirilmesi için yazılan bu yazılar Kırımın gayretleriyle çoğalmış ve İngiliz kamuoyunun bir nebze de olsa harekete geçirilmesi başarılıydı.

Bu tür gelişmeler olmasına rağmen gerçekte İngiliz siyaseti farklı düşüncelerle hareket ediyorlardı. Ermeni meselesine sempatiyle yaklaşmaları politik isteklerini gizlemeye yönelikti. Yakın ilgi gösteren Londra Piskoposu, Kırımın'a St. Paul Katedrali'ni bizzat göstermiş ve sunak taşının önünde diz çökerek hayır duasını talep etmiştir. Kırımın'a İngiltere'de birçok yerde bu şekilde itibar gösteriliyordu. Fakat bunlarla amaçlanan farklı bir şeydi. Ermeni Kilisesi'nin İngiliz Kilisesi'yle birleşmesi konusunda Kırımın'ın görüşünü soran İngilizlerin gayesi, Ermeni Kilisesi'ni içinde bulunduğu tarihi yalnızlıktan çıkarmak bahanesiyle Ermenilerin himayesi konusunda İngiltere'ye daha fazla hak tanınmasını sağlamaktan başka bir anlam ifade etmiyordu. Ermeniler için kendi kiliselerini ilgilendiren bir meselenin diğer bütün meselelerden daha önemli ve öncelikli olduğunu, netice itibarıyla Ermenilerin ileride politik durumlarının düzelmesine karşılık, kendi inançlarının aleyhine fazla imtiyaz ve taviz veremeyeceklerini gayet iyi bilen Kırımın, bu teklife kaçamak cevaplar vermiştir. Ermeni Kilisesi'nin apostolik bir kilise olduğunu ve dogmalarını mezhep meselelerini karara bağlamak için İznik, Efes ve İstanbul'da toplanan piskoposlar toplantısı gibi üç

evrensel konsüle dayandığını izah etmekle yetinmiştir [Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 2003: 28-29].

Kırımyan ve Çeraz, Berlin Kongresi'nde kendilerine destek olunması için İngiliz halkının ve dışişleri bakanlığının desteğini kazanabilmek için yoğun bir faaliyet göstermişlerdi. Aslına bakılacak olursa, Kırımyan, Patrik Nerses ve bazı Ermeniler saf bir şekilde İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde kendilerini desteklemek zorunda olduğunu düşünüyorlardı. Patrik Nerses "*Eğer İngiltere isterse, Ermenistan kurtulur*" demektedir [Parsamian, 1972: 287]. Bu amaçla Kırımyan İngiltere'de çalışırken, Patrik Nerses de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard ile görüşüp ondan destek talep ediyor, Salisbury'e gönderilmek üzere bir memorandum veriyordu [Şaşmaz, 2000: 10-11; Şimşir, 1986: 160-163]. Berlin Kongresi yaklaştıkça Ermeniler daha da ümitlenmişlerdi. Faaliyetlerine yoğunluk veren Kırımyan ve Çeraz Alman Büyükelçisi Münster ile görüşmüşlerdi. Bu esnada Münster Berlin'de istediklerini elde edebileceklerini, çünkü Bismark'ın orada Osmanlı boyunduruğu altında kalmış Hıristiyanları kurtarma işiyle meşgul olacağını belirterek, onları ümitlendirmişti [Sarkissian, 1938: 80].

Bu ümitlerle Berlin Kongresi için yola çıkacak olan Kırımyan ve tercümanı Çeraz, esasında İngiltere'nin tam anlamıyla desteğini alamamışlardı. Çünkü Beaconsfield tarafından kabul edilmemişlerdi. Aslında İngilizler muhtar bir Ermenistan fikrine sıcak bakmıyorlardı, buna sebep olarak da Anadolu'daki Ermenilerin Müslüman nüfusla birlikte yaşamasını gösteriyorlardı. En önemlisi, Salisbury ve Beaconsfield Ermenilerin muhtar bir Ermenistan'ı yönetebilecek bir kapasiteye sahip olmadıklarını düşünüyorlardı [Parsamian, 1972: 288]. İngiliz siyaseti Ermeni meselesine bu şekilde tavır almışken, Kırımyan ve Çeraz Berlin'e gitmek üzere 8 Haziran'da Londra'dan ayrılıp, önce tekrar Paris'e oradan da Berlin'e gitmişler, burada İstefan Papazyan ve Horen Narbey ile buluşmuşlardır. Bu kişilerin hiçbiri Almanca bilmediğinden kendilerine tercümanlık etmek üzere Paris'ten Berlin'e Beyleryan adlı bir Ermeni gönderilmiştir [Uras, 1987: 240]. Bu kişi muhtemelen Kırımyan ve Çeraz ile birlikte Berlin'e gelmiştir.

3.3.2. Kongre Sırasında Kırımın Heyeti'nin Çalışmaları

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya'nın çok kazançlı çıkması ve bunun üzerine yeniden toplanan bir konferans sonunda imzalanan Berlin Antlaşması, pek çok konuda olduğu gibi Ermeni meselesi açısından da bir dönüm noktası olma özelliği taşımaktadır.

Kongre 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin'deki Radziwil Sarayı'nda Prens Bismark'ın başkanlığında, altı büyük devlet ve Osmanlı İmparatorluğu'nun katılımıyla başlamıştır. İngiltere'yi Beaconsfield, Salisbury, Odo Russel; Rusya'yı Gorçakoff, Cuvalet, Ubril; Avusturya-Macaristan'ı Andressy Haymer; Fransa'yı Waddington, Saint-Vallier Despres; İtalya'yı Korti temsil etmiştir [Çalık, 2000: 84]. Osmanlı Devleti adına ise Mehmet Ali Paşa, Alexandre Kara Teodori Paşa ve Berlin Sefiri Rami Sadullah Bey temsilci olarak iştirak etmişlerdir [Davison, 1979: 639-640]. Bununla birlikte Berlin'e giden Osmanlı heyeti içinde Ohan Bağdatlıyan, Haçik Odyan ve Karabet Karakaş adlı üç Ermeni bulunuyordu ki, bunlar Kırımın başkanlığındaki Ermeni heyeti ile gizli gizli işbirliği yapıyorlardı [Uras, 1987: 240]. Osmanlı Hükümeti'nin Berlin'e gönderdiği heyet içerisinde Ermeni delegelerinin bulunması düşündürücüdür. Çünkü, muhtar bir Ermenistan isteğiyle orada bulunan heyet ile bu kişilerin görüşmesi ve gizlice onlara yardımcı olmaları ihtimal dahilindeydi. Tüm bunlara rağmen Osmanlı heyetinin içerisinde Ermeni temsilcilerinin olması hükümetin ancak ve ancak basiretsizliği olarak telakki edilebilir.

İştirak edenlerin hemen hepsinin üst düzey devlet adamları olduğu Berlin Kongresi ile Batılı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklar lehine yaptıkları müdahalelerin meşruiyetini kabul ettirmişlerdi [Ternon, 1993: 69]. Bu konferansla başta Balkanlar olmak üzere, Osmanlı üzerindeki emeller ve güçlü devletler arasındaki çekişmeler iyice ortaya çıkmıştı. Zira kendileri için büyük önem arz eden bu kongreye Osmanlı dışındaki diğer ülkeler ya başbakan veya dış işleri bakanlarıyla katılmışlardı [Driault, 1912: 232]. Dünya siyasetine büyük bir etki yapan kongre sonunda İngilizler, Rusya'yı Hindistan yolundan uzaklaştırmıştır. Bu konferansın ardından, Rus-Fransız ittifakı ile Almanya, Avusturya ve İtalya'nın üçlü ittifakı oluşmuştur. Almanya'nın *Drang nach Osten* (Doğu'ya açılma) siyasetinin temelleri atılmıştır [Pasdermadjian,

1964: 326]. Tarihçiler bu konferansın neticesinde oluşan siyasi durumun, I. Dünya Savaşı'na giden yolun başlangıcı olduğunu belirtmektedir [Yavi, 2002: XVI]. Dünya siyasetinde bu derece büyük değişikliklere neden olan kongrede, Ermeni meselesinin ele alınmaması Ermenilerin bu derece çabaları göz önünde bulundurulduğunda düşünülemezdi.

Berlin Kongresi sırasında İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan bizzat Berlin'e giderek Patrikhanenin kongreye verdiği muhtırayı savunmak istemiştir. Önce hasta olduğunu ve tedavi olmak için Berlin'e gitmek istediğini ileri süren patriğin bu talebi kabul edilmeyince, Kırımın başını çektiği Patrikhane heyeti ile görüşmek için izin istemiştir. Babiâli'den izin istediği sırada ise kongre başlamıştı [Hocaoğlu, 1976: 105]. Patrik Nerses kongre başladığı sıralarda İngiliz Elçisi Layard'ı ziyaret etmiş, Babiâli'nin Ermeni tezini savunmak üzere kendisini Berlin'e göndermemesinden yakınarak, elçiden Beaconsfield'in bu konuda dikkatini çekmesini istemiştir. İngiltere Balkanlar'da olduğu gibi Asya'da da Babiâli'ye bağlı muhtar eyaletlerin kurulmasını arzu etmiyordu. Bu yüzden Layard, hükümetinin Osmanlı idaresindeki bütün Asya Hıristiyanlarının durumlarını düzeltmek için kongrede gayret göstereceğini açıklamakla yetinmiştir. Patrik Nerses ise Ermenilerin bu davalarında İngiltere'ye güvendiklerini belirterek elçinin yanından ayrılmıştır [Kurat, 1968: 158]. Nerses, İstanbul'da bu şekilde görüşmeler yapıyorken, Ermeni heyeti de Berlin'deki faaliyetlerini hızlandırmıştı.

3.3.2.1. Heyetin Berlin'deki Kulis Faaliyetleri

Oturumlara alınmayan Ermeni delegeleri kongreye katılan devletlerin temsilcileriyle Ermeni meselesine destek olmaları için görüşmeler yapmaya çalışmışlardır. İlk olarak Dr. Maritz Busch vasıtasıyla Bismarck ile görüşmek istemişlerdi [Sarkissian, 1938: 80]. Ancak kendisi ile buluşarak bazı açıklamalar yapmak istediklerini bildirmeleri üzerine, Bismarck sekreteri vasıtasıyla zamanı olmadığını bundan dolayı onları kabul edemeyeceğini ifade etmiştir [Parsamian, 1972: 289].

Bu başarısız denemenin ardından Kırımın başkanlığındaki Ermeni heyeti Beaconsfield ile bir görüşme elde etmek için uğraşmışlardır. En sonunda kongreye

iştirak eden Ermeni asıllı İran'ın Londra Büyükelçisi Melkon Khan vasıtasıyla bir görüşme ayarlanmıştır. Görüşme esnasında Beaconsfield siyaset veya siyasetle alakalı herhangi bir meselenin konuşulmayacağını belirtmiş ve konuşma boyunca Ermeni rahipleriyle İngiltere'deki rahiplerin giysilerinin benzerliği gibi sıradan şeylerden bahsedilmiştir [Sarkissian, 1938: 80]. Beaconsfield'in bu tavrı üzerine heyet hayal kırıklığına uğramış ve çareyi başka temsilcilere başvurmakta bulmuştur.

Kırımıyan bu tatsız gelişmelerin ardından Paris'te görüştüğü Waddington vasıtasıyla kulis yapmayı düşünmüştü. Fransız elçisini kendilerine yakın bulmalarının yanı sıra ondan çok şey bekliyorlardı. Heyet Waddington'un tavsiyesi üzerine 25 Haziran tarihinde kongreye katılan bütün devletlerin baş temsilcilerine muhtariyet projelerini göndermiştir. Waddington kongre boyunca gerçekten de Ermeni yanlısı gibi çalışmış ve gelişen olayları sürekli olarak Ermeni delegelerine bildirmişti. Üstüne üstlük, Kırımıyan, onun tavsiyesi üzerine Bismarck'a bir mektup göndererek Ermeni meselesini kongrenin gündemine alması ricasında bulunmuştur [Sarkissian, 1938: 80-81]. Ermeni meselesinin konferans gündemine alınması için heyet tarafından Bismarck'a şu suretle müracaat yapılmıştı:

“Ayastefanos antlaşması Türk hükümetine mahallî durumun gereğine göre, ıslahat yapımı mecburiyetini yüklemiştir. Biz de diğer büyük devletler temsilcilerine olduğu gibi yüce şahsınıza da, bunların nelerden ibaret bulunduğunu gösteren bir muhtıra takdim ettik. Bu muhtıramızın kongreye takdim edilmesini rica eder ve Ermenistan hakkında istenilecek her türlü bilgiyi vermeye hazır bulunduğumuzu arz ederiz” [Uras, 1987: 246-247].

Ermeni heyeti sonunda Bismarck'a ulaşmıştı. Fakat tam bu sırada Lord Salisbury'nin Ermeni meselesi ile ilgili görüşleri Kırımıyan'ı ve Ermeni heyet üyelerini telaşlandırmıştır. Salisbury, *“Ermenistan'da muhtariyet şartları elverişli değildir. Bundan başka Ermenistan gibi büyük bir bölgede pek dağılmış çeşitli milletlerle birçok dinler karışmış ve çoğunluk teşkil edemeyecek bir durumda olan Ermenilerin istedikleri biçimde bir vilayet için merkezi bir nokta bulmak da çok güçtür”* demiştir [Hocaoğlu, 1976: 102].

Lord Salisbury'nin bu sözleri Kırimyan Hayrik'i hayli telaşlandırmıştı. Bu demece karşılık vermeyi gerekli gören Hayrik, Salisbury'e Ermeni isteklerinin esasları hakkında 24 Haziran 1878 tarihli, Berlin'deki *Grand Hotel' de Rome*'dan yazdığı bir mektupla cevap vermiştir. Kırimyan Anadolu'nun bazı bölgelerinde çoğunlukta olduklarını belirten iddialarını içeren mektubu şu şekilde kaleme almıştır;

"Ermenistan'da Türkler, Ermeniler için özel bir tertip yapılmayacak kadar Ermenilerle karışık değillerdir. My Lord, Türklerin Hıristiyanlara hoş görünmek için genel hizmetlere çağırdıkları çeşitli şehirlerde, onların çoğunlukta oldukları doğrudur. Fakat Küçük Ermenistan ayrı tutulmak suretiyle Büyük Ermenistan'da Ermenilik, Van, Muş, Bitlis, Harput, Erzurum, Erzincan illerinde büyük bir çoğunluğa sahiptirler.

"Ermeniler, türlü şehirlere yapılan ve iyi bir idare ele geçirdikleri takdirde tekrar vatan yoluna çevrilecek olan göçlerine rağmen, kendi vatanları bulunan ülkelerinin, en önemli bir unsurudurlar. Ermenistan ikliminin şöhreti de kendilerinin bu durumuna faydalı olmuştur. Türkler daha ılık ve daha sıcak şehirleri tercih etmişlerdir. Türkiye Ermenistanı'nın nüfus miktarı üzerine- Türkiye'de sayım mevcut olmadığı için gerçek bilgiye sahip bulunmadığımız doğrudur. Bununla beraber, Ermenilerin nüfusunu nakdî bedel miktarından ve ev sayısından incelemek ve bulmak haksızlık olur. Çünkü, doğuda bu ağır vergiden kurtulmak için Hıristiyanlar gerçek nüfuslarını saklarlar. Ermeni evlerindeki nüfus, Türklerin Harem hayatı sürmeleri, Ermenilerin ise evlât ve torunları ile beraber yaşamaları münasebetiyle, Türklerinkinden daha çoktur. O halde biz nüfusumuzun miktarını yabancılardan daha iyi bildiğimiz için diyebiliriz ki, memleketimizde 3/5 bir çoğunluğa sahibiz. Bunun 2/5'ni ise, Türkler ve düzenli bir halk sayılamayacak olan Kürt, Yezidî, Zaza gibi çadırda oturanlar ve göçebeler meydana getirirler. Marhasalıklarımızın İstanbul Patrikhanesine vermiş oldukları bilgiye dayanarak yukarıda bildirilen illerde oturan Ermenilerin miktarı (1.300.000)'dir. Halbuki Türklerin sayısı (530.000), diğer ırkların da (202.300)'dür Zaten Osmanlı hükümetinin resmî salnamesinde yukarıda anılan illerin nüfus toplamı (2.062.300) gösterilmiştir. Şu halde Ermenistan'ın idaresini devletlerin uygun görmesi ile Babıâli'ce tâyin olunacak bir Ermeni valiye vermek ve yukarıda bildirilen iller için bir bağımsız idare teşkil ile buna Batum ve Erzurum arasındaki Rize'yi liman olarak

bırakmak güç bir şey olmaz. Türkler buna itiraz etmezler. Çünkü onlardan çoğu, doğuş ve asıl bakımından Ermenidirler. Bunlar zaten din yönünden genel bir hürriyete sahip olacaklar ve şeriatı kullanmak serbestliğini de elde edeceklerdir. Halbuki Hıristiyanlar için Müslüman idaresi altında hürriyet ve eşitliğe ulaşmak imkânsızdır. Doğunun o kısmında böyle bir durum zaman zaman karışıklıklar meydana getirir. O halde aynı yer içinde çeşitli idareler yaratmaya ihtiyaç olduğunu zannederiz. Esasen yüce kişiliğiniz de memleketin çeşitli ırkları için eşit bir uygunluk temin edebilecek bir idarenin gerekli olduğunu hissetmiştir. Biz de aynen onu istiyoruz. Şimdiye kadar aramızda hüküm süren devletin dinî bir şekilde hükümet olmasına ve idaresinin de hâkim ırkın dinî kanunları esasına dayalı bulunmasına ve Türk devletince çeşitli yollarla yayınlanmış olan Hatların ve yeni getirilen meşrutiyetin şeriatı devirememesinden dolayı biz, memleketimiz için dinî değil, Avrupa medenî esaslarına uygun ve herkes için tam ve gerçek bir eşitlik temin edecek bir idare istiyoruz. Bu idare Türkiye Ermenistanı halkının uğradıkları felâketler için tek derman olacaktır” [Uras, 1987: 242-243]. Mıgırdıç Kırimyan’ın bu muhtıradaki bazı iddiaları tam anlamıyla gerçekleri yansıtmamaktadır. Doğu vilayetlerinde Ermeni nüfusunun daha fazla olduğunu iddia eden Kırimyan bu sebeple bu yerlerin Ermenilere ait olduğunu iddia etmektedir. Halbuki bir çok araştırma Ermeni halkının bu vilayetlerde hiçbir zaman fazla nüfusa sahip olmadığını göstermektedir¹². Kırimyan’ın diğer bir iddiası ise Türklerin doğuş ve asıl bakımında Ermeni olduğudur. Türk halkının kökeninin Orta Asya’ya dayandığı bir çok bilimsel araştırmada şüphe götürmez bir şekilde ortaya konulmuştur. Halbuki Ermeni halkının kökeni hakkında kendi bilim adamları arasında bile itilaflar vardır. Bu hususta bir çok tez’in olduğu ise apaçık bir şekilde ortadadır.

Bu mektubun ardından Kırimyan Ermeni meselesinin Kongre gündemine alındığı 4 Temmuz tarihinde ayrıntılı bir muhtariyet projesi örneğini Salisbury’e de sunmuştur. Muhtemelen Kırimyan böyle yaparak tam destek alabileceğini düşünüyordu. Salisbury 10 Temmuz tarihindeki cevabında muhtıradan dolayı teşekkürlerini belirtmiş ve

---

¹² Bölge nüfusu ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003. Justin Mc Carthy, Muslims and Minorities, the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire, (New York, 1983), Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983.

muhtırayı İngiliz hükümetine takdim edeceği sözünü vermiştir [Şaşmaz, 2000: 12. 14].

Yavaş yavaş faaliyetlerinin meyvelerini toplayan Ermeni heyeti sabırsız bir şekilde kongreden çıkacak kararı bekliyorken, Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Alexandre Kara Teodori Paşa'ya Berlin'de faaliyetlerde bulunan Ermeni Heyeti ile ilgili olarak bir talimat göndermişti. Bu talimata göre, Ermenilerin istedikleri idari muhtariyet sisteminin sözü edilen vilayetlerin milli eğitim-öğretim derecesi ve halkının örf ve gelenekleriyle uyuşamayacağından, bunun yurttan anarşiye sebebiyet verebileceği, Ermeni milletine karşı iyi niyetler besleyen hükümetin, onların yaşama şartlarını düzenlemek için bu bölgenin idari sisteminde reform yapmak üzere yetkili kişilerle görüş alışverişinde bulunduğu, bununla birlikte zulüm ve talan olaylarına karışmış Kürt ve diğer kişileri bulup cezalandırmak üzere bir komiserin görevlendirildiği ve Ermeni heyetinin girişiminden vazgeçirilmesine çalışılması gerektiği bildirilmiştir [BOA., OBE, c. III, No: 13]. Bunun üzerine Ermeni temsilcileri Berlin'deki büyükelçiliğe çağırılmış ve Saffet Paşa'nın teklifleri onlara sunulmuştur. Faaliyetlerinden vazgeçerek İstanbul'a geri dönmeleri istenmiş ve eğer böyle yapılırsa isteklerinin yerine getirileceği bildirilmiştir [Parsamian, 1972: 289]. Fakat Kırımıyan'ın böyle bir teklifi kabul etmesi mümkün değildi. Zira yıllardır özlemini kurduğu bağımsız Ermenistan hülyasına kavuşmak üzere olduğunu düşünüyordu. Kırımıyan ve yanındakiler o kadar ümitli idiler ki, İstanbul'a gönderdikleri mesajda "*Ermenistan doğmak üzere, fakat kız mı olacak erkek mi onu bilmiyoruz*" yazmışlardı. Bu mesaj İstanbul'daki Ermeni Milli Meclisi'nde de heyecana sebep olmuştu [Sarkissian, 1938: 89].

Bu esnada Kara Teodori Paşa da Ermeni delegelerinin çekilmesi hususunda Patrik Nerses'e başvurulmasını talep etmiştir. Sultan da Patrik Nerses'i yanına çağırarak, delegelerin geri gelmesini istemiştir. Fakat Nerses delegelerin Milli Meclis'in kararı ile gönderildiğini ve ancak onun kararı ile geri gelebileceğini belirterek bu isteğe karşı çıkmıştır [Parsamian, 1972: 290]. Bu cevap Osmanlı Sultanı'nın Ermeni patriğine söz geçirememesine güzel bir örnektir ve eğer doğruluğu kesinse dahası vardır. Nitekim, Minas Çeraz "*Ermeni Meselesi*" adlı eserinde Sultan'ın ikinci bir çağırısına, Nerses'in

çok şiddetli bir şekilde cevap verdiğini ifade etmektedir. Nerses'in Sultan'ın elçisine "Git ve Sultan'a söyle, Ben kendim bu delegeleri kongreye, halkımın yaralarına derman bulsunlar diye gönderdim, yarım yüzyıl önce Rum Patriği'nin idam edilmesi gibi beni de Patrikhane kapısının önünde asacağını söylese bile, yine de onları geri çağırmayacağım" dediğini rivayet etmektedir [Sarkissian, 1938: 88]. Nerses'in Sultan'a bu şekilde cevap vermesi pek ihtimal dahilinde olmasa da, Çeraz'ın ifadeleri bu yöndedir. Osmanlı heyetinin çabalarına rağmen Ermeni delegeleri Berlin'deki çalışmalarına yoğun bir şekilde devam etmiş, en sonunda Muhtariyet Projelerini kongreye sunmaya muvaffak olmuşlardır.

Kırımıyan Hayrik'in başkanlığındaki Ermeni heyeti, İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya, İtalya temsilcilerine takdim ettikleri projenin ilişkisinde bir de mektup eklemişlerdi. Mektup aşağıdaki şekilde kaleme alınmıştı:

"Ekselans,

"İstanbul Ermeni Patriği ve Türkiye Ermenilerinin Millî Meclisi, toplanacak olan kongrede bulunacak devletlere, milletimizin dâvasını sunmak vazifesini bize vermiştir. Bu münasebetle isteklerimizin göz önüne alınmasını yüksek şahsınızdan rica ederiz.

"Kongrede, Ayastefanos antlaşmasının on altıncı maddesine göre, sorunları müzakere edilecek olan Ermeniler, Osmanlı yönetimindeki Hıristiyanlara verilecek idare şeklinin kendilerine de uygulanmasını arzu ediyorlar. Çünkü, Ermenilerin bugüne kadar Ermenistan'da yönetimi altında yaşadıkları idare şekli, Rumeli'de, Hıristiyanların hayat ve vaziyetlerinden daha fena ve daha zâlimcedir. Biz siyasî bir bağımsızlık ve Türkiye'den ayrılmak istemiyoruz. İstedığımız, Türkiye Ermenistan'ından Erzurum, Van illeriyle Diyarbakır'ın kuzey kısmının, istatistiklere nazaran çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği bu bölgenin bize ayrılması, bize verilmesidir. Tekrar ediyoruz, buraya Avrupa devletlerinin önerisi ve Babıâli'nin onayı ile bir Ermeni vali tâyinini istiyoruz. Bu vali, belirli bir müddet için tâyin edilecek ve memleketin polisi, jandarması kendi yönetimi altında olacak, mahallî gelirlerin bir kısmı memleketin maddî ve manevî sahada imarı için alıkonulacaktır.

“Bugün Ermenistan halkının güven ve refaha kavuşması için istediğimiz bu yerlerde, halkın nasıl bir durum altında bulunduğu hakkında, bağlı olarak sunduğumuz ve birer örneğini de diğer devletler temsilcilerine verdiğimiz teşkilât tasarısı, size bir fikir verebilir.

“Doğu halkı hakkındaki fikir ve kanaatlerimiz ve mevcut gerçekler, Türk memurlarının ve İslâm yönetiminin memleketimiz için gereken ıslâhatı yapamayacağı görüşünde olduğunu size sunmaya bize cesaret vermiştir.

“Eğer Türk hükümeti, bu valinin kendi tarafından seçiminde serbest bırakılacak olursa, İstanbul’da hüküm süren ilgisizlik sebebiyle ve gayet kolaylıkla, Avrupa’nın nihayet vermek istediği haller ve şartlar yine devam edecektir. Ve yine, valinin değiştirilmesi hakkı, Türk hükümetinin arzusuna, keyfine kalırsa, o halde, ne etkisini kurmak ve ne de ıslâhat esaslarına başlamak için valiye vakit bırakmayacaktır. İl memurlarının seçimi Türk hükümetine verildiği takdirde ise, geçmişteki eski hataları yapmaya devam edecektir. Vali, düzen araçlarını emri altında bulunduramazsa hüküm ve gücü tamamen yetersiz kalacaktır.

“Eğer bütçelerin düzenlenmesi doğrudan doğruya Osmanlı hükümetine bırakılırsa bütün gelirleri alarak, yerine o kadar az bir şey bırakacaktır ki, bununla ne mahallî ihtiyaçların ve ne de ıslahat için gereken şeylerin sağlanması için gereken parayı elde etmek imkânı kalacaktır. Eğer bütün bu örgüt, Avrupa kontrolü altında bulundurulmazsa, şüphesiz İslâm yönetim şeklinin etkisi ile memleket, bugün Avrupalıların ıslahına çalıştıkları vaziyete tekrar düşecektir.

“Bu kısa bildirimizi size sunarak bu sorunun konferansta müzakeresinde ilginizi ve yakınlığınızı göstermenizi ve saygılarımızın kabulünü rica ederiz”

Berlin: 25 Haziran 1878. Türkiye Ermenileri Temsilciler Heyeti

Baş Episkopos Kırimyan

Horen Narbey

(Eski Ermeni Patriği)

(Beşiktaş Baş Episkoposu) [Krikorian,

1978: 111-112; Uras, 1987: 224-226].

3.3.2.2. Heyetin Kongreye Sunduğu “Türk Ermenistanı” Projesi

Yukarıdaki mektubun ilişiginde sunulduğu teşkilat projesi 7 maddeden oluşuyordu. Berlin Kongresi’ne sunulan bu proje “Osmanlı Ermenistanı” diye tabir ettikleri sınırları belirten tarif ile başlamıştır. Proje, Mart 1878 tarihinde Patrikhane’nin belirttiği sınırlardan daha az toprak parçası içeren bir alanı kapsamaktaydı. Zira Avrupa’nın Ermenilere böyle büyük bir alanı vermeyeceğini düşünüyorlardı [Şaşmaz, 2000: 13]. Ermeni taleplerinin boyutunun anlaşılabilmesi için, onların kongreye sundukları Teşkilat Projesinin tamamının burada verilmesi uygun görülmüştür.

I- Osmanlı Ermenistanı, ekteki haritaya göre, Erzurum ve Van illeriyle Diyarbakır’ın kuzey kısmını yani Harput sancağının kuzey kısımlarını ve batı yönünden Fırat nehri hudut tutularak, Ergani sancağı, Siirt’in kuzey kısımlarını -ki bunlar, Büyük Ermenistan’ın Türkiye kısımlarını meydana getirirler- ve Trabzon ile Batum arasında bulunan ticaret ve ihracat için gerekli olan (Rize) limanı ihtiva eder. Ermenistan, kefil devletler tarafından onaylanmak şartıyla Babîâli tarafından tâyin olunacak bir Ermeni vali tarafından idare edilecek ve vali, Erzurum’da oturacaktır.

Vali, icra kuvvetlerinin bütün yetkilerini haiz bulunacağı gibi, bütün il içindeki düzenin korunmasına dikkat, vergilerin toplanması, idare memurlarını -sorumluluğu altında olarak- tâyin eder. Hâkimleri seçme ve tâyin, genel meclisi davet, ve ona reislik ve ilin bütün idare şubelerine bakar.

Beş yıl müddetle idare yetkisini haiz bulunacak olan genel vali, bu müddet içinde ancak, kefil devletler ile uyuşularak yerinden alınabilir.

İlin, genel vali tarafından başkanlık edilecek bir merkezî idare meclisi bulunacaktır.

Bunun üyeleri:

- 1) Maliye işleri müdürü,
- 2) Bayındırlık müdürü,

- 3) Bir adli müşavir,
- 4) Genel inzibat kumandanı,
- 5) Hıristiyan okulları müfettişi,
- 6) İslâm müfettişi olacaktır. Bu sonuncu müfettiş de, Kadı'nın onayıyla genel vali tarafından tâyin olunacaktır.

İl, sancaklara ve bunlar da ilçelere taksim edilecektir. Sancak mutasarrıfları ve ilçe kaymakamları genel vali tarafından tâyin olunacaklardır. Mutasarrıf ve kaymakamlar, ilin idare şubelerinde umumî valiyi temsil ederler. Bunların yanında, idarî vazifelerde kendilerine yardımcı olmak üzere genel vali tarafından uygun görülen danışman bulunacaktır.

II- Düzen ve genel güvenliğin korunması ilin kendisinde bulunacağından, her yıl il genel gelirlerinin yüzde yirmisi devlet hazinesine verilecektir.

İlin geri kalan gelirlerinden mülkiye, adliye, jandarma, milis örgütü için gereken ödenek ayrıldıktan sonra gelirler fazlası şu suretle sarf olunacaktır:

- 1 - % 80 yolların ve genel yararlılara ait işlerin yapılması ve devamına,
- 2 - % 20 okulların kuruluş, tamir ve bakımına sarf olunacak, yüksek okullara ayrılacak ödenek çıkarıldıktan sonra geriye kalanı, her şehirdeki her mezhep bağlılarının sayısı oranında, Hıristiyan ve Müslüman okullarına dağıtılacaktır.

III- İl dahilindeki bütün din mahkemelerini denetlemek üzere Padişah tarafından bir din mahkemesi reisi tâyin olunacaktır. Şeriye mahkemeleri, ancak İslâmlar arasındaki dâvalar içindir.

Bütün hukuk, ticaret ve cinayet dâvaları, gerek Hıristiyanlar ve gerek İslâmlar ile Hıristiyanlar arasında meydana gelmiş olsun, adî mahkemelerde görülecektir. Bu mahkemeler içlerinden biri reis olmak üzere üç hâkimden meydana gelecektir.

Bu mahkemelerin reis ve hâkimlerini genel vali tâyin edecektir. Sulh işleri, kaymakamlar ile danışmanlar tarafından görülecektir. Adî mahkemeler, şer'îye

mahkemeleri kurulması, bunların hukuk ve yetkileri, adetleri özel kanunlar ve nizamnameler ile tâyin edilecektir. Avrupa'daki son hukuk esaslarına göre, hukuk ve ceza kanunları düzenlenecektir.

IV- Din ve mezhepler için mutlak bir serbesti olacaktır. Dinî müesseselerin idaresi, rahiplerin istihdamı her bucağın kendisine verilecektir.

V- İl inzibat kuvveti; 1) Jandarmaya, 2) Gönüllü örgütüne dayanır. Gönüllü askerler, Kürt, Çerkez ve diğer göçebe aşiretler halkı dışında olmak üzere, Ermenilerden ve en az beş yıldan beri ilde oturmakta bulunan Ermeni olmayan halktan teşkil olunacaktır.

Jandarma bütün il dahilinde güvenliğin korunması ve devamıyla meşgul olacaktır. Jandarmayı, il genel kuvvetleri kumandanının onayıyla genel vadi tarafından tâyin olunacak bir kumandan idare eder ve Jandarma, derhal kendisinin emrine verilir.

Gönüllü askerler, genel kuvvetler kumandanının emri altında olacak ve gereğinde jandarmaya yardım etmekle yükümlü bulunacaktır. Adî hallerde, polis kuvveti dört bin silâhlı erden meydana gelecek ve Osmanlı hükümeti, diğer silâh altındaki askerler gibi bunları, ildeki müstahkem yerlere istediği gibi, yollayıp dağıtamayacaktır.

VI- Genel meclis şu suretle kurulacaktır:

Her ilçe, Müslüman ve Hıristiyan halk tarafından seçilmek üzere ikişer temsilci hazırlar. Bunlar da, sancak merkezlerinde toplanarak biri Müslüman ve diğeri Ermeni halkı temsil etmek üzere ikişer temsilci seçerler.

Şunlar, eşit surette seçer ve seçilirler:

1- 25 yaşını tamamlamış gelir sahibi veya herhangi bir miktarda olursa olsun vasıtasız vergi veren ilin bütün halkı,

2- Çeşitli mezheplere mensup ruhanî reisler ve rahipler,

3- Öğretmenler ve okul hocaları.

Tanınmış dinlere mensup cemaatlerden her birinin reisleri (her mezhep için birer tane olmak üzere) meclisin üyesidirler.

Meclis yılda bir defa olmak üzere il merkezinde toplanarak ilin bütçesini tetkik, vergilerin konuluş ve dağıtılış şeklini tâyin eder. Genel vali tarafından her yıl ilin malî işleri hakkında meclise bir rapor verilir. Vergilerin konuş şekli ve toplanması, il halkının servetinin arttırılması amacıyla başka bir tarz ve usule bağlanacaktır.

Her beş yılda bir kere genel vali ile genel meclis, yukarıdaki maddelere göre, Babîâlî'ye verilecek paranın miktarını birlikte tâyin edeceklerdir.

VII- Protokolün imzasından sonra üç ay içinde, uygulama alanına konulacak olan bu nizamname hükümlerinin yapımını gözetmek üzere kefil olan devletler tarafından milletlerarası bir komisyon teşkil edilecektir [Gürün, 1983a: 108-110; Uras, 1987: 227-230].

7 maddeden oluşan bu projenin ilişiginde bir de nüfus istatistiklerini gösteren bir tablo yer almaktaydı. Bu tabloda aşağıdaki veriler yer almaktaydı;

Erzurum ve Van illeri, Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya'ya bırakılmasını kararlaştırdığı yerlerden hariçtir. Bu illerin nüfusça yoğun merkezleri: Bayburt, Erzincan, Malazgirt, Muş, Bitlis, Van' dir. Bu, iki milyon altmış altı bin (2.066.000) olarak gösterilmiştir. Bundan, Rusya'ya bırakılan yerlerin nüfusu olan 366.000 çıkarılınca 1.700.000 kalır.

Bu nüfusun çeşitli ırklara göre taksimi şöyledir:

Ermeni	1.150.000
Türk	400.000
Göçebe Kürt	80.000
Özel dilleri olan Zaza ya da Dimbilik'ler	35.000
Güneşe tapan, özel dilleri olan, büyük kısmı göçebe Yezidi'ler	13.000

Göçebe çingeneler	3.000
Rum ve Yahudi	5.000
Âsurî	14.000
Toplam	1.700.000

Bu iki ilde 109 kilise vardır.

Diyarbakır ilinin kuzey kısmı, yani Harput sancağının doğu kısmı (hududun başı Fırat'ın batısıdır), Ergani sancağı ve Siirt sancağının kuzey kısmı. Buraların yoğun merkezleri: Harput, Eğin, Çemişkezek, Palu ve Siirt'tir. Bu bölgenin nüfusu:

Resmî salnameye göre	664.000
İlde kalan kısmı için çıkarılacak olan	302.300
Toplam	362.300

Muhtelif çeşitli göre taksimi:

Ermeni	180.000
Türk	130.000
Göçebe Kürt	40.000
Zaza	2.300
Yezidî	2.000
Asurî, Keldanî	8.000
Toplam	362.300

Bu iki ilde 48 kilise vardır.

Genel Liste

İller	Ermeni	Türk	Kürt	Rum	Asurî	Zaza	Yezidî
Erzurum, Van	1.150.000	400.000	80.000	5.000	14.000	35.000	13.000

Kuzey kısmı	180.000	130.000	40.000	-	8.000	2.000	2.000
Toplam	1.330.000	530.000	120.000	5.000	22.000	37.000	15.000

Erzurum ve Van'da: 3.000 Çingene.

Yekûn:

Ermeni	1.330.000
Türk	530.000
Kürt	120.000
Çeşitli ırklar	82.000
Toplam	2.062.000 ¹³

[Gürün, 1983a: 110-111].

İlişikteki istatistiklerle kongreye sundukları projenin daha ikna edici olduğunu düşünen Kırımıyan ve yandaşlarının faaliyetleri büyükelçilik tarafından Hariciye Nezareti'ne devamlı olarak bildiriliyordu. Kara Teodori, 28 Haziran 1878 tarihinde Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya yukarıda tamamı verilen Ermeni Heyetinin Berlin Kongresi'ne sunduğu talepleri şu şekilde özetlemiştir:

- a) Patrik Nerses'in Prens Bismarck'a Ermeni delegasyonunu takdim mektubu. Delegasyon Mıgırdıç Kırımıyan ve Horen Narbey'den oluşuyordu. Bu delegasyon Milli Ermeni Meclisi'nin kararı ile Ermeni taleplerini kongreye sunmaya memur edilmişti. Meclis Babıâli'nin bahsettiği anayasadaki yetkiye dayanarak bu kararı almıştır.
- b) Bu delegeler tarafından Prens Bismarck'a sunulan 25 Haziran tarihli bir mektupta kongreden Erzurum ve Van vilayetleriyle Diyarbakır'ın Ermenilerin çoğunluk teşkil ettiği bir kısmında kurulacak olan "Ermeni vilayetine" bir Ermeni vali atanması istenmekte, bu valiyi sultan 5 yıl için seçecek ve garantör devletlerin

¹³ Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu ile ilgili bilgiler için bkz. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

rızası olmadan azledemeyecek, vali Erzurum'da oturacak ve aşağı yukarı Lübnan'daki valinin yetkilerine sahip olacaktı.

- c) “*Türk Ermenistan’ı*” için Lübnan’dakine benzer bir yasal düzen projesi ve Türkiye Ermenistan’ı için sunulan istatistiki bilgiler bulunmaktaydı [BOA., OBE., c. III, No: 7].

Kırımyan’ın takdim ettiği bu projenin yanı sıra Nubar Paşa tarafından da Berlin Kongresi’ne bir proje sunulmuştu. Mısır’daki Ermenilerin lideri olan Nubar Paşa Patrikhaneden ayrı ve daha yumuşak ve akıllıca hazırlanmış bir muhtırayı kongreye sunmuştur. Nubar Paşa’nın niyeti daha ziyade Ermenilerin oturduğu vilayetlerde düzenlemeler yapılmasına yönelikti. Önerileri özetle şu şekilde idi;

- a) Devletlerin kontrolü altında Ermenistan idaresinin ıslahı,
- b) Devletlerin seçimi, Padişah’ın onayı ile bir genel vali tayini,
- c) Mahkemeler, polis ve sairenin Avrupalı memurlara verilmesi,
- d) Başlarındaki subayları Avrupalı olmak üzere bir jandarma teşkilatı oluşturulması [Şaşmaz, 2000: 15; Uras, 1987: 219].

Kırımyan ve Patrikhanenin tersine, Nubar Paşa; “*Ermeniler siyasi bağımsızlık istemiyorlar, onlar mallarını, canlarını, kadın ve kızlarının şereflerini yani yaşam haklarını koruyup kollayacak bireysel özgürlükler istemektedirler*” demekteydi. Bu şekilde konuşan Nubar Paşa hayli destek edinmişti. Fakat teklifi Patrik Nerses ve Kırımyan’ın başını çektiği heyet tarafından kabul görmemişti. Zira onlar muhtar bir Ermenistan istiyorlardı. Bu yüzden Nubar Paşa’nın projesine önem verilmemesi için faaliyet göstermiş ve kabul görmemesi için ellerinden geleni yapmışlardır [Parsamian, 1972: 289].

3.3 2.3. Ermenilerin Kongre Gündemine Dahil Edilmeleri

Ermeni heyetinin yoğun faaliyetleri ve özellikle Rusya ve Fransa’nın temsilcileri vasıtasıyla, Ermeni meselesi 4 Temmuz 1878 tarihinde yapılan toplantının on ikinci protokolünde ele alınmıştır [Sarkissian, 1938: 81]. Toplantı esnasında Lord Salisbury, Ayastefanos Antlaşması’nın Ermenilere dair olan on altıncı maddesiyle meşgul olunmasını teklif etmiştir [Parsamian, 1972: 290]. Eğer kongre üyeleri, adı geçen

maddede, Rus askerlerinin Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde Babiâli tarafından yapılacak ıslahatların tamamlanmasına kadar orada kalmalarını içeren ilk üç satırının kaldırılmasına karar verirse, kendisi de ıslahatın açıklanmasına ait son üç satırı kabule hazır olduğunu, yoksa, Ermeniler hakkında daha sonra özel bir madde teklif edeceğini ifade etmiştir [Uras, 1987: 247].

Bu teklif üzerine Rus temsilci Kont Shouvalov, müzakereye vakti olmadığı bir sorun üzerinde ısrar etmemekle beraber Rus askerlerinin boşaltılması konusu vaat edilen ıslahatın yapılmasından önce olursa büyük karışıklıklara sebep olur korkusuyla bu konuda her türlü görüşün kongrenin Ermenistan sorunuyla özel surette meşgul olacağı zamana kadar geciktirilmesini istemiştir [Sarkissian, 1938: 81].

6 Temmuz 1878 tarihinde yapılan toplantının 14 numaralı protokolünde Lord Salisbury 16. maddeyi başka bir şekilde kongreye sunmuştur. Kongre, Ermenilere dair olup önceki toplantıların birinde de adı geçen on altıncı maddenin incelenmesine hemen başlamıştır. Lord Salisbury, bu hususa dair ita edip temsilcilere dağıtılan bir teklifnamede, yirmi altıncı bendin “Memleket” kelimesine kadar olan ilk satırlarının kaldırılıp yazının sonuna *“bu taahhüdün genişliği ile uygulamaya konması için gereken tedbirler hakkında ileride imzaları bulunan devletler birleşecektir”*, cümlesinin konup ilave olunması isteğinde bulunduğunu bildirmiş ve Ermenilerin menfaatlerinin korunması gerektiğini bu teklifin amacının, derhal ıslahat yapılmasıyla beraber gelecekte de ilerleme sebeplerinin elde edilmesi ve mutlulukları hakkında bunlara ümit ve emniyet vermekten ibaret bulunduğunu eklemiştir [Uras, 1987: 247].

Ardından söz alan Teodori Paşa, boyun eğmemiş olan bazı kabilelerin son savaş sırasında bazı karışıklıklar yapmış olduklarını kabul etmekle beraber, Babiâli'nin haberdar olur olmaz bunlara bir son vermek üzere gereken tedbirleri aldığını belirtmiştir [Türkgeldi, 1987: 86]. Daha sonra, Lord Salisbury'nin teklifinin ise gelecekte alınacak tedbirlere ait gibi görüldüğünü beyan ederek Babiâli'nin hazırladığı ve kabul ettiği tedbirlerin göz önüne alınması ve sözü edilen maddeye *“Babiâli bu konuda alınan tedbirlerin sonucunu altı devlete bildirecektir”* ibaresinin eklenmesini isteyerek bu ibarenin altı hükümeti de memnun etmekle beraber İngiltere temsilcileri

tarafından teklif olunan ibarenin manasını tamamlamış olacağını öne sürmüştür [Sarkissian, 1938: 82].

Kont Shouvalov, Lord Salisbury'nin teklifini tercih ettiğini bildirmiş, ama Babiâli tarafından alınmış olan fakat uygulamaya konulamamış olan tedbirlerden söz etmenin lüzumsuz olacağını ileri sürmüştür. Başkan Bismarck ise, boyun eğmeyen kabileler konusunda yasaklama tedbirleri alınması ve uygulamasının zor olabileceğini söyleyip Lord Salisbury tarafından teklif edilen ekin fiilî etkileri beklendiğini bildirmiştir.

Teodori Paşa açıklamış olduğu ilave üzerinde ısrar etmiş, Lord Salisbury ise asıl ibarede bazı değişiklikler yapılması için müzakerenin geciktirilmesini istemiştir. Sorunun çözülmesi için müzakerelerin gelecek toplantıya bırakılmasına karar verilmiştir [Türkgeldi, 1987: 86; Uras, 1987: 248].

14 Numaralı protokolün yapıldığı 6 Temmuz tarihinde Ermeni heyeti Rus temsilci Gorçakoff ile bir görüşme yapmıştır. 16. madde ile ilgili Ermeni isteklerinin tamamını desteklediğini söyleyen Gorçakoff muhtar bir yönetim isteklerini ise aynı şekilde destekleyemeyeceğini, çünkü Çar'dan aldığı emirde böyle bir şeyin olmadığını bildirmiştir. Size sadece yapabileceğim şeyler hususunda söz verebilirim diyen Gorçakoff sahte vaadlerde bulunmaktan kaçındığı ifade etmiştir. Gorçakoff'un kendileri için çalıştığını düşünen heyet ona sonsuz teşekkürlerini sunarak yanından ayrılmıştır [Sarkissian, 1938: 82]. Görüşmeler devam ediyorken bile Kırimyan kongreden Ermeniler adına olabilecek en iyi sonucun çıkması için geceli gündüzlü çalışmalarına devam ediyordu.

4 Haziran 1878 tarihinde İngiliz elçisi Layard ile Saffet Paşa arasında gizlice imzalanan Kıbrıs Sözleşmesinden kimsenin haberi olmadığı ortaya çıkmıştır. Osmanlı heyetinin bile bu gelişmeden haberdar olmaması ilginçtir [Küçük, 1986: 12]. 7 Temmuz tarihinde bir Fransız gazetesinde Kıbrıs Sözleşmesi'nin kamuoyuna duyurulmasının ardından Ermeni delegesi ve kongreye katılanlar arasında bazı rahatsızlıklar meydana gelmişti [Sarkissian, 1938: 83]. Hatta Ermeni delegeleri çeşitli temsilcilere bu hususta şikayette bulunuyorlardı. Fakat hiç kimsenin onları

dinlememesinin yanı sıra Bismarck ve Salisbury ile görüşme talepleri de kabul görmemişti. Her ikisi de Ermeni delegelerini kabule yanaşmamışlardı. Ermeni heyetine daima yardım eden Waddington bile “*Ermeni istekleri için mücadele ediyorum ama arkadaşlarımı da teklifimi kabul etmeleri hususunda zorlayamam*” [Parsamian, 1972: 290] diyerek durumun vahametini ortaya koymuştu.

6 Temmuz tarihindeki toplantının ardından Ermeni heyeti ile görüşen Kont Shouvalov onlara “*Kongre'nin sizin meselenizle ilgilenecek zamanı yoktur*” demiş, Bismarck'ın kongrenin görevinin temel meseleleri halletmek olduğunu, ayrıntıların ise daha sonraya bırakılması gerektiğini, bu nedenle de kongreyi bitirmek istediğini bildirmiştir [Sarkissian, 1938: 82; Parsamian, 1972: 290]. Shouvalov muhtariyet meselesinde vazgeçmelerini ve ıslahat maddesini kabul etmeleri hususunda delegelere teklifte bulunmuştu. Fakat Ermeni heyeti sonuna kadar isteklerinden vazgeçmeyi düşünmüyordu. En sonunda Shouvalov, Ermeni isteklerini kongreye kabul ettirmeye çalışacağını ama bu olmaz ise kendi teklifini sunacağını söylemiştir [Sarkissian, 1938: 82-83]. Bu gelişmeler üzerine muhtemelen Kırimyan ve arkadaşlarının beklentileri azalmıştı. Heyet kongreden menfi bir sonuç çıkması üzerine neler yapabileceğini düşünüyorken 8 Temmuz 1878 tarihinde yapılan toplantının 15 no'lu protokolünde şu gelişmeler olmuştur:

Başkan Bismarck bazı meselelerden bahsettikten sonra “*Lord Salisbury Ermenilere ait olan on altıncı maddenin müsveddesinin yazılması hakkında Osmanlı Devleti temsilcileri ile görüştükten sonra doğacak sonucu kongreye arz edeceklerini*”, belirtmiş ve ardından İngiltere ile Osmanlı Devleti temsilcileri arasında kararlaştırılan bir müsvedde meydana getirilmiştir [Türkgeldi, 1987: 86; Uras, 1987: 248]. Bu müsvedde şu şekilde kaleme alınmıştı;

“*Babiâli, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslâhat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir*” [Hocaoğlu, 1976: 111; Türkgeldi, 1987: 87]. Kongreye katılan üyeler

hemen bu kararı onayladılar. Ermeniler bu kongreye Ayastefanos'tan daha fazla şeyler kazanmak gayesi ile gelmişlerdi. Ancak kongre sonunda, daha önce kazandıklarının bir kısmından feragat etmek zorunda kalmaları hayal kırıklıklarına sebep olmuştu. Bu karar alınmadan önce Ermeni heyeti son bir çaba olarak Ermenilerin oturduğu yerler ibaresinin yerine “Ermenistan” tabirinin kullanılması için delegelelere başvurdu, fakat hiç kimse bu isteğe önem vermedi [Parsamian, 1972: 291].

Diğer yandan, 61. maddeyi tamamlayan bir de 62. madde vardı ki, bu madde aslında sadece Ermeniler adına hazırlanmış değildi fakat Osmanlı egemenliği altındaki gayri müslimler ile ilgili konuları ele aldığı için, Ermenilerin bu maddeden istifade etmeye çalışacakları ihtimal dahilinde idi [Bliss, 1896: 332]. Söz konusu 62. madde şu şekildeydi:

“Babiâli ayin ve mezhep serbestliği kuralını, tam bir genişlikle beraber, koruma ve devam ettirme arzusunda bulunduğu söylediğinden antlaşmayı imzalayan taraflar bunu senet kabul ederler. Osmanlı ülkesinin her tarafında din ve mezhep değişikliği, hiç kimse için mal, hukuk ve politikada ve genel hizmet ve memuriyete ulaşmada bütün sanayiîni yapımında engel olmayacaktır. Din ve mezhebe bakılmayarak mahkemeler huzurunda hepsinin tanıklığı kabul edilecektir.”

“Ayin yapma ve mezhep serbestliği herkese temin olunacak ve çeşitli toplumların rütbe sırası üzere tertibinde ve ruhani reisleri ile olan ilişkilerine hiçbir şekilde engel olunmayacaktır.”

“Her milletin Avrupa ve Asya Osmanlı ülkelerinde yolculuk eden ruhban ve ziyaretçiler aynı hukuk ve faydalar ve imtiyazlardan istifade edeceklerdir. Osmanlı ülkesinde oturan konsolosların ve politika memurlarının dini kuruluşları ve hayratı resmen korumak hakları onaylanmıştır. Fransa'nın elde etmiş olduğu hukuk açıkça korunup, kutsal yerle statükosunun bozulmayacağı kararlaştırılmıştır” [Erim, 1953: 423; Bliss, 1896: 332-333].

Berlin Antlaşması'nda kabul edilen yukarıdaki bir kaç satırlık madde, daha sonra Büyük Devletlerin Ermenileri ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarının temelini oluşturacaktı. Bu antlaşmadan Birinci Cihan Harbi'ne kadar geçen otuz beş yıl boyunca Büyük Devletlerin Ermeni işine karışmaları hep bu maddeden kaynaklanmıştır [Şimşir, 1986: 212].

Berlin'de bulunan Ermeni heyeti, Ayastefanos'ta elde edilen Rus himayesi yerine Avrupa'nın himayesini kazanmış olduklarından dolayı memnun olmuşlardı. Fakat esas itibariyle bağımsızlık elde edemediklerinden oldukça da üzgün durumda idiler. Kırım'ın başını çektiği grup bundan yeterince tatmin olmamış ve tekrar teşebbüslerde bulunmaya karar vermişti. Paris'teki Rus elçiliğine müracaat ederek Rusya'nın kendilerine arka çıkmasını istemişlerdi [Kılıç, 2000: 212]. Elçilikten Rus siyasetinin Doğu Hıristiyanlığı ile meşgul olmadığı cevabını alan Ermeniler, diğer devletlerin temsilcilerinden de iyi kabul göremeyince, İstanbul Ermeni patriğinden talimat istemişlerdir. Patrik Nerses de heyete bu kararı şiddetle protesto etmelerini bildirmiştir. Bunu üzerine Ermeni heyeti kongreye bir protesto mektubu vermiştir:

“Ermeni temsilciler heyeti, haklı ve aynı zamanda ılımlı olan tekliflerinin kabul edilmemesinden dolayı üzüntülerini arz ederler. Milyonlardan meydana gelen ve şimdiye kadar hiçbir yabancı emeline alet olmayan, Türkiye'deki bütün Hıristiyan milletlerden daha fazla baskılara uğrayan, Türkiye'ye hiçbir sıkıntı vermeyen, hiçbir büyük devletin ırkdaşı olmayan biz Ermeniler, diğer Hıristiyanlar gibi müdafaa edileceğimizi ümit ediyorduk. Yine biz, hiçbir siyasi eğilimi olmayan bizim gibi bir milletin, himayeye kavuşacağını ve Ermenistan'da Ermeni memurlar idaresinde yaşayacağını zannediyorduk. Ermeniler aldandıklarını anladılar, hakları tanınmadı. Çünkü kendileri sakin bir millettir. Kiliselerinde bağımsız bulunmakla, milliyetlerini korumuş olmakla bir şey kazanmadılar.”

“Ermeni heyeti aldığı bu dersi birlikte Doğu'ya götürecektir. Fakat hiçbir zaman Avrupa; isteklerine, davalarına ümit veren bir cevap verinceye kadar da seslerini yükseltmekten vazgeçmeyeceklerdir” [Parsamian, 1972: 291; Uras, 1987: 278; Sarkissian, 1938: 85]. Bu ifadeler Ermenilerin ileride nasıl bir hareket tarzı takip edeceklerini göstermesi açısından önemlidir. Seslerini yükseltme kararı almaları,

sadece dil ve kilise ile birbirlerine bağı olan Ermenileri komiteler kurma yoluna sevk etmiştir [Bliss, 1896: 334]. Berlin'in ardından gelişmeler Ermeni meselesinde üçüncü safhaya yani silahlı mücadele safhasına geçildiğini göstermektedir.

3.3.3. Berlin Kongresi Kararları Karşısında Ermeni Cemaati ve Kırımın

Ermeni cemaati Berlin Konferansı'ndan çok şey beklemişti. Osmanlı'nın hezimetini ile sonuçlanan savaşın sonunda bağımsızlıklarını elde edeceklerini ve Balkanlardaki siyasi emellerini gerçekleştirmeye çalışan Rusların kendilerine de amaçlarını elde etmek için yardım edeceğine inanmışlardı. Fakat kongrenin sonunda muhtar bir Ermenistan yerine Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması ile ilgili bir hüküm çıkınca, Ermenilerin çoğunluğu büyük hayal kırıklığına uğramışlardır. Bunlar, antlaşmanın tamamen yetersiz olduğu ve kongrenin Ermenilere hiçbir şey vermediğini düşünüyorlardı. 16 Temmuz tarihli Ermeni "Masis" gazetesi'nde yayınlanan bir haberde Hıristiyanları koruyacak Rusya'dan başka bir devletin olmadığı, Rusya'nın yardımını elde etmek için de bu devletle ya aynı mezhepten veya aynı ırktan olmak gerektiğini ileri sürmüştür [Küçük, 1986: 15; Kurat, 1968: 159].

3.3.3.1. Ermeni Cemaatinin Tepkileri

Her ne kadar memnuniyetsizlikler olsa da, Ermeniler bu antlaşma ile siyasi açıdan büyük yararlar elde ettiler, ilerideki stratejilerini belirlerken dikkate alacakları bazı dersler aldılar. Her şeyden önce, 61. Madde ile Ermeni sorunu, uluslararası siyasi sistemin gündemine girmiş oldu. İkinci olarak ise, Ermeniler emellerine İngiltere'nin desteği olmaksızın ulaşamayacaklarını anlamış oldular [Öke, 2003: 129]. Patrik Nerses, Kongre'nin kararından pek memnun olmamakla birlikte, yine de önemli bir merhale kat edildiği inancındaydı. 61. Madde ile elde edilenlerin küçümsenemeyeceği gibi, Kıbrıs Antlaşması ile sağlanan İngiliz himayesinin de az bir şey olmadığını belirtmekte idi [Küçük, 1986: 15]. Nerses'e göre, "Ermeni Meselesi", "Şark Meselesi" ile birlikte yeni bir şekil ve durum almıştı [İlter, 1988: 61]. Londra Ermeni Komitesi'ne yazdığı mektupta bugüne kadar Osmanlıdan ayrılan bütün milletlerin onun himayesine sığındıklarından hareketle Rusya'ya güvendiklerini, fakat Asya Hıristiyanları için yapılacak ıslahatın ancak İngiltere'nin onayı ile gerçekleşebileceğini

belirtiyordu [Uras, 1987: 252]. Bu meyandaki görüşlerini Nerses, 21 Temmuz 1878'de on iki milletvekili tarafından verilen soru önergesi üzerine Ermeni Milli Meclisi'nde yaptığı konuşmada açıkça ifade etmiştir. Hayli ilgi çekici olan bu nutukta Patrik, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile ilgili görüşlerini bildirmesinin yanı sıra kongrenin başarısızlığından dolayı kendisini eleştirenlere de şu şekilde cevap vermiştir:

"...Bu kadar çalışmanın, gayretin sonuçsuz kalması nerede, başarısızlık nerede? Talihsizlik, ümitsizlik nerede? Çünkü ilk defa Ermeni milletinin muhteşem ismi bir antlaşmaya girmiş oldu, kaybolan bu mudur? Çünkü bu antlaşma ile Ermeniler zulümden, haksızlıklardan kurtuldular, talihsizlik bu mu? Çünkü Ermenilerin geleceğinin tohumu kuvvetlendi, çalışmamızın sonuçsuz kalması bu mu? Çünkü Avrupa halkı ve hükümetleri Ermeni milletini tanıdılar ve sevdiler, başarısızlık bu mu? Siz bu millet kürsüsünden söz söylediğim bu dakikada ihtimal ki, büyük kürsülerden de Ermeniler hakkında Avrupa devletlerine sorular soruluyor, yüz üstü bırakılmış olmaktığımız, ümitsiz bırakılışımız bu mu?..."

"Mebus Efendiler

"Sorunumuz derhal ve tamamen gerçek alanına çıkmadığını tamamen söylemişim. Bu sebeple burada elçiler ve Berlin'de de temsilciler yanında şikayette bulunmayı gerekli gördüm. Şikayet zayıfın hakkıdır ve çok zaman o suretle kullanılır. Ancak bu durumda değil. Çünkü bunun neticesi de son dakikada, maddenin yazılışı sırasında görüldü. Evet, sorunumuz tamam olarak halledilmedi. Fakat antlaşmanın o maddesiyle elde ettiğimiz de az değildir. Yine kimse de inkar edemez ki, İngiltere'nin özel himayesi de bundan az değildir..."

Konuşmasının son kısmında yukarıda ifade edildiği üzere Berlin'de İngiltere'nin özel himayesini kazandıklarını belirten Nerses, Ermenilere *"Bu gibi işler ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılamaz. Başladığımız işi devam ettirelim, gelecek için hazırlanalım!"* diyerek bütün Ermenileri bu amaç uğrunda birleşmeye ve gayret göstermeye davet etmiştir [Uras, 1987: 264-265].

Kırımyan Hayrik'in başkanlığında Berlin'e giden Ermeni Heyetindeki katip Minas Çeraz, Nerses'e atfettiği ve 21 Eylül 1878 tarihinde yayınladığı "*Berlin Kongresi'nden Ne İstifade Eyledik?*" isimli Ermenice kitabında görüşlerini şu şekilde belirtmiştir: "*Berlin'de Ayastefanos'tan daha fazla hak elde ettik. Ayastefanos maddesi ricalardan doğmuştu. Berlin bunu kararlarıyla kuvvetlendirdi. Ayastefanos, Türkiye Ermenileri için yalnız Rusya'yı görevlendiriyordu. Berlin antlaşmasının maddesinde ise Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Rusya bu sorun için birleşmişlerdi.*"

"*Berlin Kongresi bizim için Ayastefanos'un 16. maddesini 61. maddeye çeviren bir şey olmakla kalmamış, öyle esaslar koymuştur ki, o esaslar üzerine biz vatan ve yurdumuzu ihya edebiliriz. O halde patrik ve murahhasaların çalışması sonuçsuz kalmamıştır*"

"*Ermeniler umutsuzluğa düşmemelidir. Bir yandan Ermenistan'ın, öte yandan Avrupa'nın çalışması gereklidir. İstediklerimize, başka bir deyimle 61'nci maddeye karşı, bize ayrılan bu maddenin önündeki 60. madde tamamıyla uygulandı mı? Her şeyden önce, ilkin güçlü olanlar, haklarını alacaklar, sonra sıra zayıflara gelecek, bu çok acıdır ancak dünyanın temel yapısı böyledir*¹⁴.

Girişinde Nerses'i öven Çeraz bu risale ile, Berlin Antlaşması'nın, Ayastefanos Antlaşması'na nazaran Ermeniler için daha avantajlı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ona göre, ileride kurulacak olan bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin temelleri atılmıştır. Çünkü, kurulacak böyle bir devlet için Anadolu'da reformlar yapılması gerektiği kabul edilmişti [Şimşir, 1986: 346-350]. Risalenin en can alıcı kısmı ise şu şekildeydi: "*Avrupa elimize silahları verdi; paslanmadan önce bu silahları kullanmalıyız. Biz Berlin Kongresi ile bir altın madeni kazandık, bu altını çıkarmak için çalışacak olanlar da biziz*" [İlter, 1999, s. 41-42]. Görüldüğü gibi kitapçıkta, Ermenilere silahlı eylem tavsiye edilerek, arkalarında Avrupa devletlerinin bulunduğu belirtiliyor ve zaman kaybetmeden bu fırsatın kaçırılmaması isteniyordu.

¹⁴ Risalenin özeti için bkz. BOA., Y.PRK. 3/25/123; Şimşir, British Documents I, s. 602-606; Uras, Tarih Ermeniler, s. 268-269; Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, ed. Anita L. Burdett, London, 1988, s. 134-136.

Berlin Konferansı ile istediklerini tam anlamıyla elde edemediklerini düşünen Patrik Nerses ve Ermeni yetkililer, gelecek için yeniden bir plan yapmışlardır. Bir taraftan Osmanlı Hükümeti'yle iyi ilişkiler içine girerek ıslahatların yapılmasını amaçlamışlar, öte yandan da bağımsızlıklarını elde etmek için el altından her türlü çareye başvurmaktan çekinmemişlerdir. Patrik Nerses Varjabedian Berlin Konferansı'nda Ermeni isteklerinin tam anlamıyla elde edilememesinin sebeplerini şu şekilde sıralamıştır:

- a) Türk dostu olan elçi Layard'ın İngiliz hükümetine yanlış bilgi vermesi,
- b) İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti'nden bazı tavizler koparmak için, ikinci derecede kabul ettiği Ermeni sorununa önem vermemiş olması,
- c) Konferansta Türk delegelerinin sert tepki göstermiş olmaları,
- d) Türkiye ile İngiltere arasında gizli bir anlaşmanın bulunması,
- e) Berlin konferansına gönderilen Ermeni delegelerinin yeteneksiz bulunmaları [Sakarya, 1984:47].

Yukarıda görüldüğü üzere Berlin Kongresi'nden çıkan karar Ermeni cemaati arasında farklı şekillerde algılanmıştır. Ama en göze çarpan tepki Kırımyan Hayrik tarafından gelmiştir. Aslına bakılırsa, Nerses tarafından Kırımyan'ın başını çektiği heyetin Berlin'e gönderilmesi, siyasi bir otorite boşluğunun kilise tarafından doldurulması olmuştur [Selvi, 2004: 30; Chakmakjian, 1965: 97-98. 102-103]. Kırımyan İstanbul'a dönüşünde tepkisini vaazıyla ortaya koymuştur.

3.3.3.2. Kırımyan'ın Tepkisi ve Ermenilere Nihâî Çağrısı: “Demir Kepçe”

Berlin Kongresi'ne birlikte giden Minas Çeraz kongre sonunda alınan kararlardan memnun olduğunu belirtirken, Kırımyan bu sonuçtan hiç de tatmin olmamıştı. Ermeni eski Patriği Kırımyan Hayrik, Berlin'den İstanbul'a döndüğü zaman, Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nin kapısında yaptığı bir vaazla fikirlerini Ermeni halkına duyurmuştu [Balakian, 2003:44]. Ermeniler arasında çok muazzam bir etki yapan bu nutukta Kırımyan başarısızlığın nedenlerini edebî bir şekilde dile getirmiştir. Ermeni bağımsızlığı veya en azından Lübnan benzeri bir muhtariyet elde edebileceğini düşünen Hayrik başarısızlığın nedenini Ermenilerin Balkanlardaki gibi isyan edip kan

dökmemesine bağlıyor, bağımsızlık için bu yola baş koyulması gerektiğini ifade ediyordu [Hocaoğlu, 1976: 114]. Öfkesini haykırdığı vaazı şu şekilde idi:

“Kutlu ve Sevgili Ermeniler !

“Şimdi, hepiniz kulak kabartıp, Kırimyan Hayrik’in Berlin Konferansından bizlere ne haberler getirdiğini ve dünyanın güçlü hükümetlerinin Ermeni vilayetlerine bahşettiği 61. madde hakkında neler söyleyeceğini duymak için sabırsız ve endişeli bir şekilde bekliyorsunuz. Söyleyeceklerimi dikkatlice dinleyin. Sözlerimin derin manalarını idrak edin ve daha sonra gidin ve mesajımı uzun uzadıya düşünün.

“Bildiğiniz üzere, Patrik Nerses ve Milli Meclis’in kararı üzerine, Ermeni Meselesini kongrenin büyük devletlerine sunmak üzere Berlin’e gittik. Kongrenin dünyaya barış getireceğine ve kendimizi de içine kattığımız küçük ve baskıya uğramış milletlere özgürlük getireceğine dair büyük ümitlerimiz vardı.

“Kongre toplandı, dünyanın büyük güçlerinin devlet adamları, yeşil örtülü diplomatik masaların etrafında toplandılar. Ve bizler, küçük ve baskı altındaki milletler Kongre salonunun dışında bekledik. Kongrenin ortasında, yeşil örtülü masanın üzerine, büyük ve küçük millet ve hükümetlerin kendi paylarını alacağı içerisinde herise¹⁵ (keşkek-etli pilav) olan büyük bir kase kondu.

“Katılanlardan bazıları Doğuya bazıları Batıya yöneldi ve uzun tartışmalardan sonra, sıra ile, teker teker, toplantıya küçük milletlerin temsilcilerini çağırdılar. Önce Bulgarlar girdi, sonra Sırp ve Karadağlılar. Yanlarından asılan kılıçlarının şingirtisi kongredeki dikkatini çekti.

“Bir süre konuşuktan sonra, bu üçlü, demir kepçeler gibi olan kılıçlarını çekip, kaseye daldırıp heriseden paylarına düşeni alıp gururlu ve çekinmez bir şekilde oradan ayrıldılar.

---

¹⁵ Herise: Çeşitli bölgelerde farklı isimlerle adlandırılan bu yemeğin ana maddeleri tavuk ve buğdaydır. Herise ismi genellikle Doğu Anadolu’da kullanılmaktadır. Keşkek olarak da bilinir. Bu yemek etli pilav olarak tasvir edilebilir. <http://www.ascibasi.net/TarifDetay.asp?ID=12>, 18.12.2004.

“Şimdi sıra Ermeni delegesinde idi. Kâğıt dilekçeyle birlikte Kongre üyelerine doğru yaklaştım, dilekçeyi sundum ve benim tabağımı da heriseyle doldurmalarını istedim. Ardından, kâsenin önünde dikilen memurlar; “Sizin demir kepçeniz nerede?” diye sordular. Doğru, biz burada herise dağıtıyoruz ama demir kepçesi olmayan heriseden alamaz. İleride, eğer bu herise dağıtılacak olursa bir kepçe olmadan asla buraya gelmeyin yoksa yine eli boş dönersiniz.

“Sevgili Ermeni halkı, kağıt kepçeyi herisenin içerisine sokabilir miydim? İslanıp orada kalırdı. Orası silahların konuşup kılıçların ses çıkardığı yer, başvuruların ve dilekçelerin ne önemi var ki?

“Ardından Karadağlı, Bulgar ve diğer delegelerin yanlarında, bellerinden aşağı asılan kılıçlarından kan damlayan birkaç cesur (adam) gördüm. Daha sonra, Zeytun’dan, Sasun’dan Çatak’tan ve diğer dağlık bölgelerden cesur adamlar görecekmış gibi kafamı çevirdim. Fakat onlar neredeydi? Ermeni halkı söyleyin bana, o cesur ruhlar neredeydi? Onlardan bir veya iki tanesi yanımda değildi ki, kanlı kılıçlarını kongre üyelerine gösterip “Bakın, demir kepçelerim burada! burada ve hazırlar” diye haykırabileydim. Fakat kardeşlerim, elimde olan sadece herisenin içerisinde ıslanan bir kağıt dilekçe idi. Ve bizler de elimiz boş döndük. Aslına bakarsanız, kongrenin diğer üyeleriyle beni karşılaştırsalardı, ben daha uzundum, benim yüz özelliklerim daha çekiciydi. Ama neye yarar? Elime bir kılıç değil bir kağıt parçası verildi. Bu nedenle heriseden mahrum kaldık. Tüm bunlara karşın, gelecek için, Berlin Kongresi’ne gitmek faydasız değildi.

“Ermeni Halkı, tabi ki sizler silahın neler yaptığını ve neler yapabileceğini çok iyi anladınız. Ve bundan dolayı, değerli ve kutlu Ermeniler, sizler vatanlarınıza, akrabalarınıza ve arkadaşlarınıza döndüğünüz zaman, silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar, her şeyin üstünde bağımsızlık ümidini ilk önce kendi içinize yerleştirin. Aklınızı ve yumruğunuzu kullanın! İnsan kendi kurtuluşu için mücadele etmeli¹⁶.

¹⁶ Kırmıyan’ın yaptığı bu vaazın çeşitli çevirileri için bkz. Window Quarterly Vol. I, No. 2, 1990, <http://www.sain.org/WINDOW/Documt2.txtv>, 12.08.2003; Parsamian, Istorria Armianskogo Naroda, s.

Kırımıyan'ın bu sözleri, Karadağ, Bulgar ve diğer Balkan milletlerinin kan dökerek bağımsızlıklarını elde ettiklerini, halbuki Ermenilerin isyan edip kan dökmediklerini, Ermeni bağımsızlığının elde edilebilmesi için kan dökmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bağımsız Ermenistan için kan dökmenin lüzumunu ilk defa ileri süren Kırımıyan Hayrik olmasa da, kan dökme ve isyan yolu ile büyük devletlerin müdahalesini kolaylaştırma politikasında geniş ölçüde etkisi bulunduğu gerçeği inkar edilemez [Hocaoğlu, 1976: 115]. Diğer taraftan Rus yanlısı Ermeniler, Türkiye'deki Ermeni ileri gelenlerini, amaçladıklarını elde edebilmek için tek yolun Osmanlı Devleti'ne başkaldırmak ve silahlı mücadeleye başlamak olduğuna inandırmaya çalışmışlardı. Kırımıyan Hayrik de dolaylı olarak bile olsa söylediği bu sözlerle Ermenilerin silahlanmasını desteklemiştir [Şimşir, 1989: XX].

Görüldüğü üzere Berlin Kongresi'nden sonra, Osmanlı topraklarında isyan çıkarmak, kan dökme ve böylece büyük devletlerin müdahalesini kolaylaştırmak isteyen kişilerin başında Ermeni Kilisesi ve mensupları geliyordu. Doğal olarak bunların liderliğini de Nerses, Kırımıyan ve İzmirliyan yapıyordu. Hocaoğlu'nun da belirttiği gibi, Türkiye'de Sultan II. Abdülhamit zamanında çıkan isyanlarda en önemli rolü bu kişilerin oynadığını söylemek zor olmasa gerektir [Hocaoğlu, 1976: 113]. Üstelik bu makamın Osmanlı devleti bünyesinde olduğu da dikkate alınırca, devletin içinde bulunduğu zaafiyet daha iyi anlaşılabilir. Yani Ermenilerin geneldeki muhalif tavrı dışında, Osmanlı Hükümeti devletin bir memuruna dahi söz geçiremiyor, onu kontrolü altına sokamıyordu. Avrupa'nın desteğini elde eden Ermenilerin bu tarihten sonra tamamen kontrol dışına çıktıklarını anlamak zor değildir.

Topcian adlı bir Ermeni yazar, "Genç Türkler ve Ermeniler" isimli eserinde Kırımıyan ve ismi geçen kişilerin Berlin Kongresi'nden sonraki faaliyetleri hakkında şu ifadelere yer vermiştir: "*Berlin'den sonra Kırımıyan vaazları ile halka hürriyet ve bağımsızlık için çalışmak lüzumunu açıklamaya devam ediyordu. Horen Narbey, başarısızlığın nedenini halkın ilgisizliğinde ve çalışmamasında görüyordu. Varjabedian da, bağımsızlık için hazırlanmayı öğütliyordu. Minas Çeraz ve diğer bazıları da yabancılara bel bağlamamak, milletçe hazırlık yapmak gerektiğini söylüyorlardı.*

291-292; Hayrig, s. 23-24; Vigen Guroian, "Armenian Jenocide and Christian Existence", Cross Currents, Fall 91, vol.41, s. 330.

Ermeni şairi Kamar Katiba, Ermenilere boyun eğmemelerini, hürriyeti kimseden dilenmemeleri ve bunun için silaha sarılmaları gerektiğini söyleyerek şiirlerinde ihtilal ruhunu aşıyordu. Raffi de eserleriyle Ermenilere bu hareketler için gereken planları anlatıyordu. Ancak hayat, Ermenileri bu hitaplardan çok, fiili şikayetlere, örgütler kurmaya ve silahlanmaya sevk ediyordu.” [Uras, 1987: 269-270].

Bu doğrultuda Kırımıyan Hayrik’in Berlin Kongresi’nin ardından verdiği diğer ilginç ve ilginç olduğu kadar düşündürücü olan demeci ise şu şekilde idi: “*Kongrenin toplandığı sarayın kapısında şunlar yazılıydı. Hak güçlülerindir, siyasetin menfaati yok, hak kılıcın ucunda, Ermeniler bu demiri sevin kurtuluşunuz ancak ondadır*” [Parsamian, 1972: 292]. Kırımıyan’ın sarf ettiği bu sözlerin de Ermenileri silahlı mücadeleye sevk ettiği ortadadır.

Berlin Kongresi’nden sonra Kırımıyan Hayrik’in Ermenilere devamlı olarak silaha sarılmaları hususunda telkinde bulunduğu görülmektedir. Kendisi kongre esnasında Balkan milletlerinin kan akıtarak bağımsızlıklarını elde ettiğini bu yüzden Ermenilerin de bu faaliyetlere girişmeleri gerektiğine inanıyordu. Bununla birlikte Ermeniler silahlı faaliyetlere girerlerse Avrupalı devletlerin Ermenilere karşı daha duyarlı olacaklarını düşünüyordu. İstanbul’a dönüşünün ardından Van’a tayin edilen Kırımıyan’ın temel gayesi bu hedefler doğrultusunda Ermeniler arasında silahlanmayı sağlamak ve böylece büyük devletlerin önderliğinde bağımsız Ermenistan hayaline kavuşmaktı. 1879 tarihinden itibaren Van’da görev yapan Kırımıyan burada tabi olduğu devlete karşı fesat faaliyetlerine devam edecek, bu yüzden de 1885’te İstanbul’a çağrılacaktır.

4. KIRIMYAN'IN VAN PİSKOPOSLUĞU DÖNEMİ

1879 – 1885

4.1. Kırımıyan'ın Büyük Devletlere Müracaatı

İstanbul eski Ermeni Patriği olan Kırımıyan, 1879 yılında tekrar Van bölgesi ruhani önderliğine tayin olarak bu şehirde ikamet etmeye başlamıştır. 13 Aralık 1879 tarihinde Van' gelen Kırımıyan burada bulunduğu sürede devamlı olarak Avrupa devletleri ve Rusya'ya mektuplar göndermiş ve Berlin Kongresi'nde alınan reform kararlarının yerine getirilmesi için yardım taleplerinde bulunmuştur [Şimşir, 1989: 623]. Özellikle İngiltere ve Rusya merkezli bir siyaset benimseyen Mıgırdıç Kırımıyan, Van ve çevresinin Ermenilere ait olduğunu, bu bölgede kendilerinin çoğunlukta olduğunu belirten ifadeler içeren mektuplar göndermiştir¹. Bununla birlikte mektuplarında sürekli olarak Türk Hükümeti'nin bu bölgedeki halka zulüm ve işkence yaptığından bahsetmektedir. Bu amaçla Kırımıyan ilk olarak Rus Çarı'na daha sonra İngiltere Kraliçesine mektuplar göndermiştir.

4.1.1. Rus Çarı'na Gönderdiği Mektup

Kırımıyan Hayrik, Van'a tayininin ardından Rusya'nın Van Konsolos Vekili Kamsagaran ile ayinler vesilesiyle sürekli olarak görüşmekteydi [OBE., c. V, No: 16]. Rus Konsolos Vekili aracılığıyla Çar'a mektuplar gönderiyor ve Van Ermenileri adına yardım talebinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı Kırımıyan'ın ve Van Ermenilerinin tutumunu ve onların Rusya bağlantılarını göstermesi açısından Çar'a yollanan dilekçelerden birine burada yer vermek uygun olacaktır. Aşağıda sunulan bu dilekçe, Kırımıyan ile birlikte iki Ermeni delege tarafından imzalanmıştı:

---

¹ Van İngiliz Konsolosu Henry Trotter'in Doğu Vilayetleri ile ilgili karşılaştırmalı olarak verdiği nüfus tablosunda, Kırımıyan Van ve Hakkari bölgesindeki nüfusun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu belirtmektedir. Fakat aynı tabloda 1289/1880 yılı Salnamesi durumun böyle olmadığını göstermektedir (Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians Vol. II, 1880-1890, s. 136). Bunun yanı sıra aynı tabloda ismi geçen, Doğu Anadolu'da uzun bir inceleme gezisi yapan ve birçok Ermeni ileri geleni ile görüşen İngiliz Generali Baker, Ermenilerin gelecek için büyük emeller beslediğini, ancak bu emellerin uygulanabilir olmadığını kaydetmiş, bu isteklerin kendileri için tehlikeli olacağı gibi, Ermeni özerklik planının da ne kadar aptalca olduğunu anlatmak için, Ermenilerin azınlıkta olduğu bu ülkeyi tanımak gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, Ermeni nüfusunun bu bölgede Kırımıyan'ın söylediği gibi olmadığı ortaya çıkmaktadır (Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001, s. 109).

“Van Ermenilerinden Çar III. Alexander’a

10 Şubat 1882

Istirabımıza bir son verecek olan Berlin Kongresi’nin 61. maddesince uygulanması gereken reformlar yerine, Türk Hükümeti bize karşı baskıcı yönetimini iyice arttırdı. Rusya’nın insani gayreti ile gerçekleştirilen Berlin Antlaşması’nın imzalandığı andan itibaren Babîali Ermenistan’da yapması gereken reformları yerine getirmeyi reddetmektedir. Aslında, merkezi yönetim Hıristiyan Ermenilere karşı çok şiddetli bir biçimde hareket etmektedir. Bunun yanı sıra bize karşı hem resmi yetkililer, hem de eşkıyalara el vermektedirler.

Şimdi bile, dokuz aylık Ermeni meselesi ve Türk Ermenistanı’ndaki gerekli reformlar hakkındaki müzakerelerin ardından, Sultan Hazretleri Berlin Kongresi tarafından belirtilen 61. maddeye göre yerine getirmesi gereken reformları uygulamamaktadır. Reformları uygulamamak, Ermeni halkının ümitlerini köreltmek ve bu halkı dünya üzerinden silmek için çok çeşitli vasıtalar kullanmaktalar.

Bundan dolayı, majesteleri kudretli insanıyetperver nüfuzu ile gelip bizi kurtarmaz ise –bağımsızlıklarına kavuşan Rumeli’dekileri kurtardığı gibi- eğer bizim sabrımız ödüllendirilemez ise ve eğer Berlin Kongresi’nin 61. maddesi hayata geçirilmez ise, bizler öleceğiz.

İmza: İstanbul Eski Patriği Kırimyan, Horen Hovanissian, Hayrapet Hanzhayan”
[Bournoution, 1998: 448].

Van Ermenileri adına Çar’a yolladığı bu mektupla Kırimyan Berlin Kongresi’ndeki 61. maddenin Rusların yardımıyla elde edildiğini ifade etmektedir. Rumeli’de gerçekleşen isyanların sonucunda Balkanlarda yeni devletlerin oluşturulmasının da Rusların yardımıyla gerçekleştiğini belirten Kırimyan bir yandan Ermeni halkının çok sabırlı olduğunu, bundan dolayı da ödüllendirilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Diğer yandan yukarıda belirtildiği üzere Demir Kepçe adlı nutkunda ise Ermenilere silahlanma çağrısında bulunuyordu. Oysa Ruslara ve İngilizlere yolladığı mektuplarda sadakatten

bahsediyordu. Buradan anlaşıldığı üzere, Kırımyan'ın izlediği siyaset tutarlılık göstermemektedir. Ermenilere verdiği tavsiyeler ile yabancı devletlere yaptığı başvurulardaki iddiaları arasında dikkat çekici çelişkilerin olması Kırımyan'ın nasıl bir yol izlediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu noktadan hareketle içeride Ermenileri kışkırtırken, dışarıya şirin görünerek bağımsız Ermenistan hülyasına kavuşabileceğini düşündüğü söylenebilir.

Kırımyan bu amaçla gönderdiği diğer önemli bir mektupta, İngiltere Kraliçesi'ne başvurmakta ve benzer ifadelerle Osmanlı Hükümeti'ni ona şikayet ederek, yardım istemektedir.

4.1.2. İngiltere Kraliçesi'ne Gönderdiği Mektup

Kırımyan, Van Ermenileri adına Rus Çarı'na mektup göndermesinin ardından daha detaylı bir şekilde kaleme alındığı anlaşılan bir muhtıra ile diğer bir mektubu da İngiltere Kraliçesi'ne göndermiştir. Bu muhtırada da benzer ifadelere yer veren Kırımyan, Van Ermenileri adına İngiltere'den yardım talep etmekte, Osmanlı Hükümeti'nin kendilerini ezdiğini, Kürtleri ve çeteleri kendilerine karşı silahlandığını, bu yüzden Ermenilerin gitgide daha kötü şartlarda yaşamaya mecbur edildiğini ifade etmektedir. Bu muhtıra ve ardından gönderilen mektup, Van Ermenilerinin ve dolayısıyla Kırımyan'ın Osmanlı'ya karşı olan tavrını göstermesi açısından önemlidir:

“27 Nisan 1882 tarihli Ermeni Patriği tarafından bildirilen Muhtıra

Van.

Vasपुरagan İli Ulusal Ermeni Temsilciliği Meclisi bu yılın 22 Şubat tarihli mektubunda aşağıdaki muhtırayı tanzim etmiştir

“Berlin Antlaşması'nın nihayetinden bu yana, Ermenistan'da silahlı soygun ve yağmalama hareketleri ikiye katlanmıştır. Bu antlaşmanın 61. maddesi şimdi hükmü geçmiş bir şekilde kalmış ve bu bölgelerin acınacak durumu kökleşmiş kötülüklerin ve yerel yöneticilerin baskısının (zulmü) sonucunda iyice fena bir hal almıştır.

“Hıristiyanlık önceden zulme uğrayan yegane nesne idi ve Hıristiyan Ermenilere karşı baskın ırk tarafından sürekli kin güdüldü. Sorun olan madde hala günden güne rahatsız edici olmakta, eğer arttıkça artan sıkıntılarımızdan bizi kurtaracak bir yardım eli uzatılmazsa, Berlin Kongresi'nin 61. maddesi'nin bu engin bölgenin mezar kitabesi olması ihtimal dahilindedir. Şikayetlerimiz böyle feci bir kaderi yaşamamış bazıları tarafından hikaye olarak addediliyor.

“Bulgaristan'ın acı çeken insanları sefaletlerinden kurtuldu. Bizim kaderimiz, çobanların sürüyü aç kurtlara terk etmesi gibi, Hıristiyan Avrupa'nın gözü önünde inlemek midir?

Ermenistan kendisine gayretli ve merhametli bir şekilde yardım eli uzatacak olanlara ebediyen müteşekkik kalacaktır” [Şimşir, 1989: 432].

Görüldüğü üzere Kırımıyan devamlı olarak Hıristiyanlığa vurgu yapmakta ve böylece İngiltere'den yardım talep etmektedir. Kırımıyan Hıristiyanlık vasıtasıyla muhtemelen İngiltere Kraliçesi'nin ve dolayısıyla İngiliz kamuoyunun daha kolay bir şekilde kendilerine yardım edeceğini düşünüyordu. Mektuplarında “dındaşlarımız acı çekiyor” temasını işleyen Kırımıyan, Rusya'ya gönderdiği mektuplarda da benzer ifadelere başvurmaktan geri durmamıştır. Bu sadece İngiltere'yi değil, Batı dünyasını da harekete geçirme niyetlerinin bir göstergesidir.

Mektubun devamında Padişaha bağlılıklarının devam ettiğini, onun Ermenilerin durumunu düzelteceğini ümit ettiklerini ifade etmekle birlikte, gelişmelerin daha da kötüye gittiğini ve Berlin Antlaşması'na imza atan devletlerin yardımına başvurmak mecburiyetinde kaldıklarını belirtmiştir. Kırımıyan'ın mektubunun bu kısmındaki ifadelerinin, Hıristiyan İngilizlere karşı duygu sömürüsü amacıyla yazıldığı aşıkardır:

“Haşmetmeap Sultanımız Efendimiz Hazretlerinin, kalbî muhabbetleriyle memleketimizi hızlı bir şekilde yeniden teşkil etmek istediğini, atalarımızın bağlılığı gibi bizim de tahtına bağlı olduğumuzu göz önünde bulundurduğunu ümit etmekteyiz.

Biz dileğimizi Haşmetmeap Sultanımızın pederane iştiyakına ve büyük Hıristiyan devletlerinin yüksek merhametine tevdi ediyoruz. Sultanımızın bizi belirli kimse ve kötü niyetli idarecilerin eline bırakmayacağını ümit etmekle birlikte, Sultanımızın sadık kullarının samimi isteklerini acil bir şekilde yerine getirilmesi için emir buyuracağını, ve büyük Hıristiyan devletlerin bu reformların uygulanmasını teftiş edeceklerini ümit etmekteyiz. Son olaylar bizim yalnız başımıza bırakılmamızdan başka bir şey değildir. Maddenin uygulanması hususuyla ilgili semeresiz görüşmeler devam etmektedir. Biz de tekrardan acınacak halimizi antlaşmaya imza atan büyük devletlerin merhametine sunuyoruz” [Şimşir, 1989: 432-433].

Mektubun bu kısmından itibaren Van bölgesindeki Ermeni nüfusunun bölgedeki diğer halklara oranla daha fazla olduğu rakamlarla ifade edilmiş, Ermenilerin diğer halklardan daha üstün meziyetlere sahip olduğu şu şekilde iddia edilmiştir:

“Son zamanlarda yapılan nüfus sayımları Vaspurakan Ermeni nüfusunun bu geniş bölgenin nüfusunun büyük bir kısmını oluşturduğunu kanıtlamaktadır. Buna istinaden Ermeni nüfusu 137.000, Suriyeli Nasturiler’in nüfusu 86.768, Kürtlerin nüfusu 42.270 ve Türklerin nüfusu da 19.835 düzeyindedir.

Van İngiliz Konsolosu Binbaşı Trotter tarafından ifade edilen Van ve Muş Vilayetlerinin nüfusunu gösteren tablolardaki istatistikler, doğruluktan yoksun ve üzücüdür. Binbaşı Trotter tarafından toplanan istatistikî verilere bakıldığında, bu yanlış açıkça görülebilir. Devletlerin düşündükleri düzeyde, bizler adaletin yekpare bir şekilde uygulandığına hiçbir şekilde inanmamaktayız.

Tüm dünya Van’daki tarım, ticaret, sanat ve endüstrinin Ermenilerin elinde olduğunun farkındadır. Suriyeli Nasturiler ve Kürtlere gelince, Nasturiler hayvancılıkla uğraşırlar ve Çölemerik ile Gevar bölgelerinde toplanmışlardır, Kürtler ise daima adam öldürme ve eşkıyalıkla meşgul olmaktadırlar” [Şimşir, 1989: 433].

Bu bölümde, Ermeni milleti övülmüş, onların daima huzur içerisinde yaşamak isteyen ilerici bir millet olduğu ifade edilmiş ve 61. maddeye rağmen durumlarının daha da

kötüye gittiği belirtilmiştir. Arkasından bu iddiaları doğrulayacağı ifade edilen bir çok örnek sıralanmıştır:

“Sakin ve ilerici bir nüfus haline getirilebilmek için tüm üstünlüklere haiz olan Ermeniler daima tüm haklardan mahrum bırakılmışlardır. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından bu yana ve özellikle son aylarda diplomatik dünyanın gözü önünde yeni bir gelişme olması asabiyle 61. madde sadece duyuruldu, ama hiçbir şey kesin bir şekilde ifade edilmedi ve her şey daha da kötüye gitmeye başladı. Aşağıda, şimdi belirttiğimiz fikri doğrulayacak bol miktarda örnek yer alacaktır.

“Vilayetlerin yönetimi, genel olarak, bölgesel nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Hıristiyan unsuların üstünlüğü göz önüne alınmaksızın Türklere verilmektedir.

“Son zamanlarda Merkezi Hükümet herhangi bir inandırıcı sebep olmaksızın Van Valisi'nin Ermeni müşavirini görevden almıştır. Her yerde de aynı siyaset takip edilmektedir. Çeşitli kurumlardaki bazı Hıristiyan Ermeniler görevlerinden alınıp yerlerine Türkler yerleştirilmiştir. Şimdiki Vali Hasan Paşa tutucu hareketleriyle tanınıyor. Beş yıl önce bu göreve aday olduğundan bu yana, suçlar teşvik edildi ve suçlular desteklendi.

“Vilayetin tüm yönetim mekanizmaları, örneğin, mutasarrıf, defterdar, mektupçu, kadı ve üyeleri, mahkeme reis ve üyeleri tamamen Türk ve Kürt unsurların elinde bulunmaktadır ve özellikle memlekete ve halka musibet getirecek kişiler, örneğin Timuroğlu, Hürşit Bey, Tahir Bey vb. arasından seçilmektedirler. Bundan dolayı, adalet sadece bu suçluların kontrolü altında bulunan gülünç bir ifadeden ileri gitmeyen bir nesnedir” [Şimşir, 1989: 433].

Mektubun bu kısmında Van Ermenilerinin yardım için saraya başvurdukları ve herhangi bir cevap alamadıkları belirtilmekte ve yine Hıristiyan yöneticilerin sebepsiz yere görevden alındığı ifade edilmektedir:

“Adalet isteyen Ermeniler saraya başvurular, bunu burada ifade etmek üzücü ama, açık bir şekilde baskıya uğradılar ve şikayet sahipleri bu itirazlarından vazgeçirmeye

zorlandı. Reformların uygulanması, eğer adalet ve eşitlik temel prensipleri doğrultusunda yapılırsa halkın da güveni kazanılmış olur. Bu bölgelerin yeniden düzenlemesinin etkileri ile alınan önlemlerin insafli bir şekilde uygulandığını hiç bir şey isbat etmemektedir. Ve tersine, çeşitli Hıristiyan yerel yöneticiler daha sonra tüm kurumlardan türlü bahanelerle uzaklaştırılmışlardır.

“Maalesef şunu da ifade etmek gerekir ki halkın sesi vilayetlerin yönetim teşekkülleri esnasında hiç hesaba katılmamaktadır. Mahkeme üyelerinin seçimi ile çeşitli yönetim birimlerine yapılan atamalar tamamen Valinin zevkine kalmıştır.

“Polis Kuvvetlerine seçilecek kişiler istenildiği şekilde ayrıldı ve buna etki eden yükümlü memurlar Kürtlerin zulmüne benzer bir şekilde Hıristiyan nüfusa baskı uyguladılar” [Şimşir, 1989: 433-434].

Muhtıranın ilerleyen kısmında, yöneticilerin vergiler hususunda yaptıkları yolsuzluklardan, hükümetin bu düzensizliklere bir çare bulmak şöyle dursun, bölgedeki Ermeni nüfusunu ortadan kaldırmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Kırımıyan'ın bu iddiaları metin içerisinde çelişiklere neden olmaktadır. Çünkü yukarıda padişaha bağlılıklarının devam ettiğini belirtmesine rağmen, yine padişahın sorumluluğu altında olan hükümetin Ermenileri ortadan kaldırmaya çalıştığını ifade etmektedir. Bu şekilde hareket ederek dolaylı da olsa padişahı İngiltere'ye şikayet ettiği söylenebilir. Buradan anlaşılan Kırımıyan'ın gerçek anlamda padişahı bir şey beklemediğidir. Bu durum muhtıranın ve Kırımıyan'ın tutarsızlığı olarak algılanabileceği gibi, başarılı bir diplomasi yürüttüğü izlenimini de verebilir. Bu şekilde algılansa bile, Osmanlıya bağlılığı ve taleplerinin, diplomasi argümanları olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Mektubun sonuna doğru, Kırımıyan'ın yakınmaları şu şekilde devam etmektedir:

“Vergilerin tahsili ne adil bir şekilde ne de dürüstçe yapılmaktadır. Hıristiyan nüfusun katlandığı zorluk hayli büyüktür. Vergi tahsildarları, ölümleri, göçmenleri hesaba katmadan daha önce yapılmış olan kayıtlar doğrultusunda hareket edip, gerekli

miktarı tahsil etmek için bu nüfusu bunaltmaktadır. Göç edenlerin ödenmemiş borçları, baba evinde kalanlara eşit bir şekilde yüklenmiştir.

“Yetkililer ve azgın göçebeler tarafından icra olunmuş olan cezalandırılmamış fenalıklar o kadar keder vericidir ki, bu durum Hükümetin bu gelişmeleri düzeltmek şöyle dursun, Hıristiyan unsuru azaltmak niyetiyle Ermenistan’ın nüfusunu boşaltmak arzusu içerisinde olduğu fikrini ortaya koymaktadır. Önemli vergilerin tahsili ziyadesiyle adaletsizdir. Bir mülk için ödenen vergi kendi değerinin üstündedir. Bu insafsızlık sadece Hıristiyanların mülklerine uygulanmaktadır.

“Hıristiyanların toprak sahibi olmasına açıkça karşı çıkılmasına rağmen, Türk ve Kürtlere bu hususta yetkililer tarafından yardım edilmektedir.

“Hıristiyanlar, üzerlerinde silah bulundurma ve hatta azgın (vahşi) aşiretlerin saldırılarına karşı kendilerini korumak amacıyla silah taşımalarından dolayı insafsızca suçlanmaktadırlar. Bunun tersine, maalesef eklemek gerekir ki, Türkler ve Kürtlere sınırsız silahlanma hakkı verdiler, hatta bu kişiler mahkemeye bildirilse bile” [Şimşir, 1989: 434].

Muhtıranın sonunda Kırimyan yine Hıristiyanlığa vurgu yapmakta ve Berlin Antlaşması’nın altına imza atan devletlerden yardım beklediklerini ifade etmektedir. Kongre öncesinde, Ermeniler en azından Lübnan veya Doğu Rumeli’ye benzer bir muhtariyet elde etmeyi tasarlamışlardı. Kırimyan mektubun bu son kısmında, bu isteği yinelemekte ve bu uygulama gerçekleşirse, Ermeni halkının huzura kavuşabileceğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Ermenistan’ın acı çeken Hıristiyanlığı’nın kökleşmiş bu derdi, aşikardır ve bu insanlar yüksek merhamete müstahaktır. Biz Tanrının inayetine ve Berlin Antlaşması’nın 61. maddesini imza eden Büyük Devletlerin iştihakına güveniyoruz. Muhtıramızı bitirirken, bu şartlar altında, daha temiz bir hükümetin temellerini atmanın ve can, mal ve şeref hakkının geri verilmesinin mümkün olmadığını ifade ediyoruz. Önlemlerin hiç biri bu geniş alanlardaki bölgesel ihtiyaçları

karşılamayacaktır, fakat Doğu Rumeli veya Lübnan modelini örnek alan organik bir statünün uygulanması ihtiyacı karşılayabilir.

“Vaspurakan Ermenileri, dileklerini Haşmetmeap Sultanımızın ve 1878'deki antlaşmaya imza atan Büyük Devletlerin yüksek merhametine tevdi edip büyük üzüntü içerisinde gün be gün artan aşikar suçlara güçlü bir şekilde müdahalelerini samimiyetle beklemekte ve talep etmektedir.

Van Vilayeti Milli Temsil Heyeti Adına

İstanbul Eski Patriği : imza

Başpiskopos Kırımyan” [Şimşir, 1989: 434-435].

Berlin Kongresi'nin ardından dış müdahaleler olmaksızın istedikleri bağımsız Ermenistan hayaline kavuşamayacaklarını anlayan Ermeni ayrılıkçı fikirlerinin öncüsü Kırımyan Hayrik, bu fikir doğrultusunda yukarıdaki muhtıranın ardından İngiltere Kraliçesi'ne de bir mektup göndererek ondan yardım talep etmiştir. Bu mektupta da yukarıdaki ifadelere benzer cümleler sarf eden Mıgırdıç Kırımyan, Ermenilerin acı çektiğini, 61. maddenin uygulanmadığını, bu yüzden Ermenilerin önlem alınmazsa ortadan kaldırılacaklarını iddia etmiştir. Mektubu şu şekilde kaleme almıştır:

“Büyük Britanya ve Hindistan Prensesi Şevketmeap Kraliçe Hazretlerine,

“Ermenistan ve Van Vilayeti Ermeni nüfusu adına, imza sahipleri şanlı tahtınızın önünde hürmetkar bir şekilde eğilmektedir. 16 Mart tarihinde sunmuş olduğumuz arzuhalin ardından bu ikincisi ile inleyen Ermenilerin acınacak durumları ifade edilmekle birlikte, zulme uğramış insanlar hususunda sizin merhametinizle hayat bulan İnsanlık ve Hıristiyanlık duyguları sayesinde gelecek olan yardımdan ümit kesilmemiştir. Yıkım ve afetin alameti olan bu durum, ve bu mesele bizlerin tekrar imza sahiplerine, Dünya'daki en güvenilir ifadesini siz Haşmetmeap Kraliçe Hazretleri'nde bulan adalet çağrısında bulunmak zorunda bırakmıştır.

“Ermenistan’a reform uygulanmasını içeren Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi, bizim eziyetimize son vermekten çok uzakta, tam tersine en sonunda kesinlikle bizim yok edilmemiz ile sonuçlanacak olan durumu daha da kötüleştirmektedir. Adı geçen antlaşmanın sonucunda olması gereken adaletten bahsedilmiyor ve Bab-ı ali de bu durumdan bahsetmiyor. Hıristiyanlara karşı olan nefret ve merkezi yönetimdeki egemen gücün aşırılığı devam etmektedir. Ve bu durum kanun dışı işlerde suçların epeyce körüklenmesine neden oldu.

“Bir taraftan dokuz aydan bu yana reformların uygulanmasıyla ilgili müzakereler devam ederken diğer yandan da Haşmetmeab Sultan Efendimizin Hükümeti 61. maddenin onlara yüklediği yükümlülüklerle itibar edip etmeme hususunda kararsız görünüyor. Reform meselesi ile ilgili tüm faaliyetler ve yapılan işler Antlaşmada ifade edilen 61. maddenin iyileştirilmesi ile aynı manaya gelen bu idarenin desteklenmesi anlamına gelir [Şimşir, 1989: 437].

Mektubun bu kısmına kadar Ermenilerin kötü durumundan bahseden Kırımın, buradan itibaren İngiltere’nin ve Kraliçe’nin büyüklüğünden bazı ülkelere bağımsızlıklarını bahşettiğinden, aynı şekilde kendilerine de yardım etmesi amacıyla taleplerde bulunmuştur. Mektubuna İngiltere’yi Ermenilerin yegane kurtarıcısı olarak gördüklerini belirterek şu şekilde son vermiştir:

“Tenezzül edin, ey haşmetmeab majesteleri, ülkeleri bağımsızlıklarına kavuşturan İngiltere’yi endişeli bir şekilde bekleyen kederli milyonlarca Hıristiyan Ermeni’nin feryadını ve acılarını duymak için tenezzül edin.

“Tenezzül edin, majesteleri Doğu-Rumeli’ye uygulanan reformları Ermenistan’a da hızlı bir şekilde uygulayarak şanssız kaderimizin değişmesi için tenezzül edin, çünkü bu durumun ertelenmesine daha fazla katlanılamaz. Bazı şeylerin iyileştirilmesi için Majesteleri hükümetinin ve haşmetmeab Sultan Hazretlerinin samimi iradesinin kudretli desteği bu konuda uzun süre mütereddid kalınırsa Berlin Kongresi’nin 61. maddesinin uygulanmamasının sonucunda kaçınılmaz bir şekilde pişman olunacak şeyler meydana gelecektir.

“Ermenilerin tahammüllerinin yegane karşılığı talihsizlik olacaktır. Fakat hayır, Tanrı bunu istemiyor Majestelerinin kişiliğini oluşturan ulu adalet ve insanlık fikri Ermenistan’ın çok büyük bir mezar haline gelmesini istemez. Barış da bunu arzu etmez. Bu kanaatin derin bir şekilde tesir etmesi ve kurtuluş ümidinin güçlenmesi, antlaşmaya imza atanlar ile tüm İngiltere ve kraliyet ailesinin büyük insaniyetperverliğine bağlıdır.

Van Vilayeti Milli Temsil Heyeti Adına

İstanbul Eski Patriği Kırimyan (İmza)

22 Şubat 1882” [Şimşir, 1989: 438].

Bu şekilde Avrupalı devletlere mektuplar göndererek propaganda yapmaya devam eden Kırimyan, onların dikkatini Doğu Anadolu’ya ve Ermenilere çekmeye çalışıyordu. Muhtıra ve mektuplarında genel olarak yaşadıkları bölgelerin kendi anavatanları olduklarını iddia etmekte ve bunu destekleyen bilgiler vererek Avrupalıları kendi davalarına çekmeye çalışmaktaydı. Kendisine merkez olarak seçtiği Van, bir süre sonra Ermeni komitelerinin en önemli merkezlerinden birisi haline dönüşecektir. Kuşkusuz bu durumda Kırimyan’ın ve yetiştirdiği öğrencilerinin büyük katkısı vardır.

4.2. Kırimyan’ın Van’daki Diğer Faaliyetleri

Kırimyan Hayrik bir yandan Avrupalı devletlere muhtıralar gönderiyorken, diğer yandan da Van ve çevresinde hedefleri uğruna yoğun bir şekilde çalışıyordu. Muhtıralarında Van’da yaşayan Ermenilerin baskıya maruz kaldıklarını ifade eden Kırimyan, Osmanlı Hükümeti’nin bu durum için hiçbir önlem almamasından yakınmaktaydı. Fakat Varak (Yedi Kilise) Manastırı arazisine Darbaz adlı bir şahsın tecavüzü ve bu bölgedeki ahaliye baskı yapması üzerine, Kırimyan hükümetten bizzat yardım talebinde bulunmuştur. Bu istek üzerine konunun araştırılarak gerekenin Hakkari Vilayetince yapılmasına karar verilmiştir [BOA., DH. MKT. 1433/34]. Sonuçta, durumun hiç de Kırimyan’ın iddia ettiği gibi olmadığı, en küçük meseleler için bile önlemler alındığı görülmektedir.

Böyle küçük durumlar için bile yardım talebinde bulunan Kırimyan Van'da bağımsızlık ve ihtilal fikirlerinin savunucusu, önderi durumunda idi. Kırimyan'ın bizzat bu faaliyetler içerisinde olduğunu gösteren kesin deliller vardır. Mesela, Sivas'ta kendisinden şüphe edilerek yakalanan Madrios isimli bir Ermeni'nin üzerinde ele geçirilen evraklardan, kendisinin, Osmanlı devletinde Ermenilerle meskun olan mahallerde ihtilal çıkarmak üzere oluşturulmuş, fakat henüz tam olarak ortaya çıkarılmamış bir fesat komitesinin üyesi ve uygulayıcısı olduğu anlaşılmıştı. Ele geçen evraklar arasında bulunan iki adet mühürden birinin ise, Van'da oturan Eski Patrik Kırimyan'a ait olduğu kesin olarak tespit edilmişti [OBE., c. V, No: 19].

Bu sırada Hakkari Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1883 tarihli bir belgede, eski Patrik Kırimyan'ın kilise harabelerini kontrol etmek amacıyla Mahmudiye kazasındaki Ermeni köylerini dolaşarak Başkale'ye geldiği bildirmiştir. Yapılan tahkikatta Kırimyan'ın seyahati esnasında, hududa yakın köylerden biri olan Saray köyünde yapılması planlanan kışlaya muhalefet edilmesi için bu bölgede yaşayan Nasturileri kışkırttığı, bu hususu görüşmek üzere Nasturilerin dini lideri Marşimon'la buluştuğu ifade edilmiştir. Kırimyan'ın Karahisar adlı köyde ise, *"Müslümanlar Ermenilere tercih olunur, uyanınız niçün böyle duruyorsunuz, bizim de sahibimiz var"* diyerek onları galeyana getirmeye çalıştığı, böylece fitne ve fesat faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmıştır [BOA., DH. MKT. PRK., 1340/103].

Öte yandan Kırimyan Efendi ve Horno Bağışliyan Karekin ile bazı Ermeni öğretmenlerin fesat cemiyeti erbabından olduklarının sağlam bir kaynaktan haber alınması üzerine evlerinde bir arama yapılmıştır. Gerekli tedbirler alınıp evlerinde arama yapıldığında, her birinin evinde ihtilal hazırlıkları yaptıklarına dair birtakım evrak bulunmuştur. Ele geçirilen bu evraklardan asıl komite reisinin Karekin olduğu anlaşılmıştır [BOA., DH. MKT. PRK., 1470/87]. Karekin'in evinde ele geçen evraklar arasında Bükreş'te bulunan ve meşhur Portakalyan'ın² adamlarından Vanlı bir Ermeni

---

² Mıgırdıç Portakalyan 1848 yılında İstanbul Kumkapı'da doğmuştur. İstanbul Ermeni okullarında öğrenim görmüş, Ermeni Milli Meclisi komite çalışmalarına katılmıştır. 1867-69 yılları arasında Tokat'ta öğretmen olarak bulunmuş, orada Türkçe konuşan Ermenilere, Altruistic adı verilen Ermenice Pazar kursları açmıştır. Bu faaliyetleri dönemin patriği Mıgırdıç Kırimyan tarafından takdir edilmiştir. 1869'da tekrar İstanbul'a dönen Portakalyan Ararat Cemiyeti'nin en önde gelen üyelerinden biri olmuş, aynı yıl bu cemiyet tarafından Van'a gönderilmiştir. 93 Harbi sırasında Van'da bulunan Portakalyan'ın

tarafından gönderilmiş bir mektup bulunmuştur. Mektupta Karekin'e masrafları karşılanmak üzere bir komite kurması teklif edilmiş, bu konuda kendisinden ümitli olduğu belirtilmiş ve “*Şöhretsiz karı gibi yatakta ölmektense, milletin saadetini temin yolunda bir an evvel ölmenin daha iyi olacağı*” söylenmiştir. Evlerinde yapılan araştırma ve ele geçen muzır evrak dolayısıyla bu kişiler tutuklanmış ve gerekli tahkikatlar yapılmıştır [BOA., Y. A. Hus., 209/18].

Yine 1880'li yılların başından itibaren yani Kırımyan Hayrik'in Van'a gelişinin ardından onun çok yakından tanıdığı Mıgırdıç Portakalyan adlı Ermeni Van'da Ermeni Yurttaşlar Birliği adında gizli bir örgüt kurmuştu. Bu gizli örgüt 1885 sonbaharında yine Van'da Mıgırdıç Avedisyan tarafından yönetilecek olan Armenakan Partisi'nin kuruluş temelini oluşturmuştur [Çelebyan, 2003: 43]. İşbirliği içerisinde hareket eden Kırımyan ve Mıgırdıç Portakalyan Van'da ruhsatsız olarak bir okul ve bir de matbaa kurmuşlardı [BOA., DH. MKT., 1346/77]. Getronagan (Merkezi) adı ile kurulan bu okulda Portakalyan ileride ihtilalci hareketler içerisinde bulacak olan bir çok kişi yetiştirmiştir. Tıpkı Kırımyan gibi Portakalyan'ın okulundan yetişenler de bir çok vilayete giderek kurdukları okullarda ihtilalci öğrenciler yetiştirmiştir [Çelebyan, 2003: 44-45]. Bu gibi zararlı faaliyetler içerisinde bulunan okulun Maarif Nezareti tarafından yapılan tahkikatta ruhsatsız olduğu anlaşılmıştı. Maarif Nezareti kanunlarına uygun olmadığı anlaşılan bu okul 3 Haziran 1885 tarihinde kapatılmıştır. Bunun yanı sıra Kırımyan'ın Eğin Piskoposu ve eski dostu Karakin Srvandztiants ile Varak Manastırı dahilinde kurmuş olduğu matbaanın da ruhsatsız olması ve zararlı yayınlar yapması, kapatılmasına neden olmuştur [BOA., DH. MKT., 1346/77]. Hem Kırımyan, hem de Portakalyan'ın faaliyetlerinin durdurulması, okul ve matbaalarının kapatılması, zararlı faaliyetlerle meşgul olduklarının bir göstergesidir. Aslında Kırımyan, Portakalyan Van'da bulunduğu sürede onu sürekli olarak korumuş ve faaliyetlerini kolaylaştırmıştır [OBE., c. XI, No: 33-34]. Öte yandan Portakalyan'ın yaptığı faaliyetlerde Kırımyan'ı örnek aldığı, eğitime büyük önem verdiği görülmektedir. Buradan Kırımyan'ın onun

---

faaliyetleri engellenmiş, fakat kendisi Tiflis'e geçerek, iki sene önce tanıştığı Rusya Ermeni liderleri ile işbirliğine girişmiştir. Mıgırdıç Portakalyan 1878-1881 yılları arasında tekrar Van'da bulunmuş faaliyetlerinden dolayı buradan uzaklaştırılmış, daha sonra Marsilya'ya gitmiştir. Ağustos 1885 tarihinden itibaren burada “Armenia” adlı bir dergi yayınlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 62-63; Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement, s. 90-95; Çelebyan, Antranik Paşa, s. 43-50.

akıl hocalığını yaptığı söylenebilir. Zaten Ermeniler Kırımıyan'ı milli bilince ulaşmanın atası, Portakalyan'ı ise ilk ihtilalci partinin babası olarak görmekteyirler [Çelebyan, 2003: 49].

1885 yılında kurulan Armenakan Partisi'nin temelini oluşturan Ermeni Yurttaşlar Birliğı'nin tüzük ve genelgesi de, Portakalyan'ın, Kırımıyan'ın takipçisi olduğunu göstermektedir. Soru cevap şeklinde hazırlanmış olan bu tüzük, ileride ihtilalci Armenakan Partisi'nin politik inancının temelini oluşturacaktır. Tüzük özetle aşağıdaki şekildedir:

Soru: Ermenistan'ı kim yabancılardan kurtaracak?

Cevap: Kendisi, Ermeni ulusu Ermenistan'ı yabancılardan temizleyecek.

Soru: Hakiki Ermeni kimdir?

Cevap: Hakiki Ermeni, yürekten Ermenistan'ın bağımsızlığını isteyen ve onun için dürüstçe çabalayandır. Geriye kalanlarsa çürük ve işe yaramaz Ermenilerdir.

Soru: Ermenilerin asaletleri hangileridir?

Cevap: Ermeninin en önemli asaleti, kendi varlığını ve kanını Ermenistan'ın özgürlüğü için verilen kutsal mücadeleye adamaktır.

Soru: Sabah ve akşam Ermeni'nin duası ne olmalıdır?

Cevap: Ermeni her uykudan uyandıığında ve uyumadan önce yalnızca şu duayı etmelidir: Ey iyilik dolu Tanrım, bana Ermenistan'ı kurtarmam için yardım et. Ondan başka hiçbir dua Ermeniye lazım değildir.

Soru: Ermenilerin ilahi sözleri nelerdir?

Cevap: Ermenilerin ilahi sözleri sadece şu üç kelimedir; özgürlük veya ölüm [Çelebyan, 2003: 45].

Bu tüzük Van Ermenilerinin dolayısıyla Kırımıyan ve Portakalyan'ın nasıl bir psikoloji içerisinde olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Temel prensibi ya özgürlük ya ölüm olan ve gayet keskin ifadeler içeren bu tüzüğün, her ne kadar fikir babası olarak Portakalyan gösterilse de Van'da böyle bir bilincin oluşmasına neden olan Kırımıyan'ın faaliyetleridir. Aslına bakılırsa, Armenakan Partisi'nin kurulması ile Kırımıyan uzun yıllar ektiğı tohumların meyvelerini toplamaya başlamıştır.

Mıgırdıç Kırımyan ve Portakalyan'ın bu faaliyetleri, Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekmesinin yanı sıra, Van'daki bazı Ermeniler tarafından da uygun görülüyordu. Piskopos Bogos Efendi taraftarları Portakalyan'ın faaliyetlerini tasvip etmiyor ona ve yandaşlarına karşı açıkça muhalefet ediyorlardı. Ermeni kaynaklarında Bogos Efendi taraftarları Bogosyanlar, diğer kanat ise Abogosyanlar olarak isimlendirilmişlerdir. Bu iki grup arasında çok şiddetli kavgalar olmuştur [Nalbandian, 1967: 93]. Kırımyan ve Portakalyan Van'dan uzaklaştırıldıktan sonra da bu iki grup arasında ciddi olaylar meydana gelmiştir. 1885 yılı Mayıs ayında yapılan ruhani ve cismani meclislerinin seçimleri esnasında Kırımyan taraftarları ile Marhasa Bogos Efendi taraftarları arasında hadiseler baş göstermiştir. Olaylar şiddetlenmeye başladığı esnada mevkii kumandanlığı kuvvet göndererek kiliseyi kuşatmış ve büyük bir kargaşanın çıkmasını engellemiştir. Müdahale esnasında Kırımyan taraftarlarınca atılan taşlardan dolayı birkaç zabıta yaralanmış, bu işin faileri hakkında gerekli işlemler yapılmıştır [BOA., DH. MKT., 1354/54]. Abogosyanlar bir süre sonra seçimi kaybetmelerinin de etkisiyle şiddet hareketlerini arttırmışlardır. Bogos Efendi birkaç Ermeni ihtilalcisinin kurşunları ile ortadan kaldırılmış ve cesedi sokak ortasında parçalanmıştır. Abogosyanların bu hareketlerini eleştiren ve ortadan kaldırmaya çalışan Akdamar Katogikosu da bu kişilerin kurşunlarından nasibini almıştır [Demiroğlu, 1985: 114-15]. Bu olaylar açıkça Abogosyanların yani Kırımyan taraftarlarının bu dönemde şehirde terör estirdiklerinin bir göstergesidir. Bu kişilerin önderi de doğal olarak Kırımyan'dır. Çünkü Ermeni kaynaklarında Abogosyanlar olarak isimlendirilen bu kişiler, hükümetle ve Türklerle iyi geçinme taraftarı olan Bogos Efendi'ye değil Osmanlıya karşı geliyorlardı ve Osmanlıca belgelerde ismi geçen grup "*Kırımyan taraftarları*" olarak adlandırılmaktadır.

Bu gibi faaliyetler içerisinde bulunan Mıgırdıç Kırımyan hakkında Osmanlı Hükümeti'nin bazı tedbirler alması doğaldı. Bu yüzden Patrikhane Kırımyan üzerine baskı yapıldığını ve bunun ortadan kaldırılmasını istemekteydi. Bu amaçla muhtelif zamanlarda İngiltere Elçisine şikayetlerde bulunulmuştu. Patrik Nerses, Sekreteri Minas Çeraz aracılığıyla yedi maddeden oluşan şikayet dilekçesini İngiliz Büyük Elçisi Dufferin'e sunmuştur. Dilekçede, Osmanlı Hükümeti'nin Kırımyan'ın İstanbul'a çağrılması hususunda Patrikhaneye baskıda bulunduğu belirtilmektedir [Şimşir, 1989:

373]. Yine Minas Çeraz, Patrik Nerses'in hazırladığı başka bir şikayet listesini Büyükelçiye sunmuş, aynı şikayeti tekrarlamıştır[Şimşir, 1989: 375].

Patrikhane bir yandan Mıgırdıç Kırımıyan'a baskı yapıldığını belirten şikayet dilekçeleri hazırlayarak İngiltere'ye sunmakta, onun sebepsiz yere suçlandığından dem vurarak yardım talebinde bulunmaktaydı. Diğer yandan sanki hiç böyle bir şikayette bulunmuyormuşçasına Sadarete tezkere vermekte ve Kırımıyan Hayrik için emekli maaşı tahsisi talep etmekteydi. Eski Patrik Mıgırdıç Kırımıyan ile ilgili takrirden kullanılan ifadeler gerçekten ilginçtir. Patrikliği döneminde büyük işler başardığını mezhep ve millet farkı gözetmeksizin herkese yardım ettiğini belirten tezkerenin, yukarıda anlatılan patriklik dönemindeki faaliyetleriyle karşılaştırılabilmesi için, tamamının verilmesi uygun görülmüştür:

“Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi Huzur-i Alisine

Maruz-ı Çakerân-ı Kemineleridir ki

Millet-i çakeranemiz Patrik-i sabık rütbelü Kırımıyan Mıgırdıç Efendi daileri patriklik memuriyeti esnasında ve muahharen dahi muhabere-i zaile-i hengamında olmuş ve millete ifa-yı hüsn-i hizmet ve ibraz-ı müessir-i sadakat ve hamiyet eylemiş ve kaht ve gala esnasında kat'a mezheb ve milliyet farkına bakmayarak ve İslam muhtacini dahi kendi cemaati sırasında tutarak elden gelen muaveneti diriğ etmemiş ve bu vechile elsine-i ammeden dai tedabir ayam-ı umur ve ikbal-i hazreti padişahi isticlabına muvafık olmuş olarak ancak eslaf ve emsaline i'ta ve ihsan buyrulmuş olan me'zuliyet maaşına nail olmamış olduğundan ve saye-i ihsanvaye-i hazret-i tac-ı darîde bu makulebe bendegân-ı sıdk-ı nişan saltanat-ı seniyyenin nail-i mükafat ve atıfet-i seniyye-i hazret-i padişahi olageldikleri meşhud-ı alem bulunduğundan bu yüzden dahi ediyye-i hayriye-i hazret-i padişahi yad ve tekrar kılınmak ve müşarünileyh dailerini bir kat daha minnetdar eylemek üzere merhameten ve ihsanen me'zuliyet maaşının tahsis ve ihsan buyrulması umum millet namına olarak istirham olunur. Ol babda ve herhalde emrû ferman hazret-i menleh'ül emrindir.

Fi 24 Rebiyülevvel 300 ve fi 22 Kanun-ı sani 298

Mühürler

İstanbul ve Tevabii Patrik-i Ermeniyan Nerses

Meclis-i Ruhan-i Millet-i Ermeniyan

Meclis-i Cisman-i Millet-i Ermeniyan" [BOA., İ. HR. 70497/884].

Patrikhane'nin bu isteği üzerine yapılan tahkikatta Kırimyan Hayrik'e emsaline nazaran 20 Mayıs 1883 tarihinde 2500 kuruş aylık verilmesi münasip görülmüştür [BOA., İ. HR. 70497/884]. Osmanlı Hükümeti'ne karşı menfi tutumunu sürdüren Kırimyan için Patrikhanenin yaptığı bu başvurunun kabul edilmesi ve kendisine emekli maaşı bağlanması, Van'da karışıklıkların çıkmasına sebep olan ve Avrupalı devletlere mektuplar gönderen Kırimyan'ın iddialarını bir anlamda çürütmektedir. Zira Kırimyan Osmanlı Hükümeti'nin Ermenileri yok etmeye çalıştığını ve bu yüzden Avrupalıların en kısa sürede yardıma koşmalarını talep etmekteydi. Osmanlı Hükümeti ise yaklaşık on yıl sonra Eski İstanbul Patriği Mıgırdıç Kırimyan'a emekli maaşı vermeyi uygun görmüştü.

Kırimyan Hayrik'in Van'da görev yaptığı dönemdeki diğer önemli bir gelişme ise, kendisinin İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nce katogikosluğa aday gösterilmesi hususudur.

4.3. Kırimyan'ın Katogikosluğa Aday Gösterilmesi

Kırimyan Hayrik Van'da bu şekilde hareket ediyorken, Ermenilerin en önemli ruhani merkezi olan Eçmiyazin'deki katogikosun ölümü üzerine Ermeni ruhani dünyasında yeni gelişmeler olmuş, katogikos seçimi için harekete geçilmiştir. 1866 yılından 1882'e kadar yaklaşık yirmi yıl Eçmiyazin Katogikosu olarak görev yapan IV. Kevork Keresteciyan 6 Aralık 1882 tarihinde ölmüştür. Bu durum üzerine yerini alacak katogikos seçiminin 1883 yılı Aralık ayında yapılması planlanmıştır. Ancak kışın şiddetli bir şekilde geçmesinden dolayı Sinod³ Rus Hükümetinin onayı ile seçimi 1884 yılına ertelemiştir [Maksudian, 1994: 112].

³ Bu tabir, dini meselelerin müzakere edilmesi ve çözüme ulaştırılması için kilise kanununa göre toplanan, papaz veya kilise mensupları meclisi anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Encyclopaedia of Religion and Ethics, James Hastings, ed. Charles Scribner's Sons, Vol. 4, New York,

Ermeni Patriği Nerses Varjabedian katogikosluk seçimi hakkında Patrikhanede yaptığı konuşma esnasında Eçmiyazin Katogikosluğu'nun Ermenilerce çok önemli olduğunu, bununla birlikte bu makama aday olarak gösterilenlerden birinin kendisi olduğunu, fakat Padişah'tan gördüğü ihsan ve inayetten dolayı bu görevi kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Kendisinden başka aday gösterilemeye layık olanlardan birinin, o sırada Eçmiyazin'de bulunan Piskopos Mağar Efendi, diğerinin ise Van marhasası Mıgırdıç Kırımyan olduğunu ifade etmiştir. Ardından Kırımyan Hayrik'in tercih olunacağını tahmin ettiğini söylemiştir [BOA., Y.PRK. BŞK. 7/35].

2 Nisan 1884 tarihinde yapılan toplantıda Ermeni Milli Meclisi, bu şekilde düşünen Nerses Varjabedian'ı birinci, Mıgırdıç Kırımyan'ı ikinci, Melkisedek Muratyan'ı ise üçüncü sırada aday göstermiştir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin adaylarını belirlemesinin ardından Eçmiyazin'deki Sinod, 7 Mayıs 1884 tarihinde 32 delegenin katılımı ile toplanmıştır. 9 Mayıs tarihinde Sinod Nerses Varjabedian'ı birinci aday Piskopos Melkisedek Muratyan'ı ikinci aday olarak seçmiştir [Maksudian, 1994: 112]. Seçimde Nerses 27, Melkisedek 18, Mıgırdıç Kırımyan 13, Kudüs Patriği IV. Yesayi ise yalnızca 8 oy almıştır [The Times, 2 Haziran 1884]. Böylece Nerses Varjabedian Eçmiyazin Başpatriklik Katedralinde yapılan seçimle gıyabında tüm dünya Ermenileri Katogikosluğu görevine getirilmişti. Çar tarafından da onaylanan seçim sonrası sağlık problemlerinden dolayı İstanbul Ermeni Patrikliği'nden istifa eden Nerses Varjabedian 15 Ekim 1884 tarihinde katogikosluk görevinden de istifa etmiş, 26 Ekim 1884 tarihinde ölmüştür [Seropyan, 1993: 91].

Nerses Varjabedian'ın istifası üzerine seçim süreci tekrarlanmış ve Sinod 28 delegenin katılımı ile 19 Nisan 1885 tarihinde tekrar toplanmıştı. İstanbul Ermenileri bu sefer birinci aday olarak Mıgırdıç Kırımyan'ı ikinci olarak Melkisedek Muratyan'ı, üçüncü olarak ise Horen Aşıkyan'ı seçmişlerdir. Sinod'un ilk tercihi oyların tamamını alan

---

1913, s. 185; The Random House Dictionary of the English Language, Second Edition, Random House, New York, 1988, s. 1929; Eçmiyazin'in 1829 yılında Rusların eline geçmesinin ardından Katogikos seçimleri 1836 yılında yayınlanan ve *Polojenya* adı verilen bir kanun çerçevesinde yapılmaktaydı. Daha sonra Çar tarafından da onaylanan ve 1843 yılında Eçmiyazin Sinod'unun belirlediği yeni statü ile *Polojenya* son halini almıştır. *Polojenya* kanununda Sinod'un görevleri detaylı bir şekilde verilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Cumhuriyet, Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü, s. 71-78; Papken Catholicos Gulesserian, (Translated by; Terenig Vartabed Poladian), The Armenian Church, AMS Press, New York, 1970, s. 47-50.

Melkisedek, ikinci tercihi ise 16 oy alan ve Eçmiyazin'de görevli olan Piskopos Mağar Efendi olmuştur. Çar II. Nikola ise 18 Temmuz 1885 tarihindeki fermanı ile Ermeniler arasında memnuniyetsizliğe neden olan kararını açıklamış ve tüm Ermenilerin Katogikosu olarak Mağar Efendiyi seçtiğini ilan etmiştir. Ermenilerin tepkisini çeken bu kararın, Kudüs'teki Saint James Manastırı'nda görevli olan ve Karabağ asıllı Melkisedek Muratyan'ın genç yaşında Rus vatandaşlığı yerine Osmanlı vatandaşlığını tercih etmesinden kaynaklandığı belirtilmektedir [Maksudian, 1994: 112-113]. Mıgırdıç Kırımyan'ın da aday gösterilmesine rağmen ancak 13 oy alarak katogikos seçilememesinin ardında, muhtemelen Rusların siyasetine uygun hareket etmeyeceği düşüncesi yatmaktaydı. Bunda Kırımyan Hayrik'in icraatının yeterli görülmemesinin de etkisi vardır.

Kırımyan 1885 yılının başında yapılan bu seçim esnasında hala Van'da ikamet etmekteydi. 1879 ile 1885 yılları arasında yani Kırımyan Hayrik'in Van Piskoposluğu döneminde buradaki fesat faaliyetlerinin iyice arttığı bir çok kaynakta belirtilmektedir. Dönemin Van Valisi Hamid Paşa oldukça tehlikeli olan bu iş üzerinde durmuş ve ilk iş olarak Kırımyan'ı vilayetten uzaklaştırmıştır [Demiroğlu, 1985: 14]. Osmanlı belgelerinde ise fesatçı oldukları bilinen Kırımyan Efendi ile Vaskal Portakalyan, Arslanyan Karabet adındaki şahıslar Van'dan uzaklaştırıldıktan sonra bölgeye sükunet geldiği şeklinde ifadeler yer almaktadır [OBE., c. VI, No: 33-34]. Van'dan uzaklaştırıldıktan sonra İstanbul'a gelen Kırımyan, Patrikhane'nin kendisine verdiği görevlerle meşgul olmuştur. Ancak İstanbul'da da bu gibi faaliyetlere devam etmesi, Osmanlı Hükümeti'nin kendisiyle ilgili başka tedbirler almasına sebep olmuş böylece Kırımyan Hayrik İstanbul'dan da uzaklaştırılmıştır.

4.4. İstanbul'a Gidişi ve Buradaki Faaliyetleri

1879 ile 1885 yılları arasında Van piskoposluğu görevini yürüten Kırımyan, faaliyetlerinden dolayı İstanbul'a çağrılmış ve Patrikhane tarafından Kuruçeşme Yerevman Surp Haç Kilisesi vaizliği görevine tayin edilmiştir. 1886 ile 1888 yılları arasında Ruhani Meclis başkanlığı ve patrik danışmanlığı görevlerini yürütmüştür [Seropyan, 1999: 584]. Kırımyan İstanbul'da bulunduğu süre zarfında vaizlik görevini yürütmesinin yanı sıra, gizli bir şekilde Ermeni komitecileri ile de görüşmekten geri

durmamıştır. Örneğin Rusya'dan gelen üç Ermeni'nin Beyoğlu'nda Rus askeri zabiteleriyle görüştikleri, bu kişiler hakkında alınan malumatın menfi olduğu ve takip edilmeleri emri verilmiştir. Mıgırdıç Kırimyan ise şüpheli olan bu kişileri Üsküdar'daki evinde misafir etmiştir [BOA., Y. PRK. ZB. 7/9].

Kırimyan'ın başkanlığında Beyoğlu'nda toplanan bir Ermeni cemiyetinde alınan kararlar gerçekten ilginçtir. Toplantıya önde gelen Ermenilerden rahip Karakin ve Nuryan Efendiler de iştirak etmişlerdi. Toplantıda önemli kararlar alınmıştı. Bu kararlardan ilki, Patriklik makamının açıkta bırakılarak bu boşluk anındaki karışıklıklardan faydalanarak Osmanlı Hükümeti'ne her türlü zorluğu çıkarmaktı. Alınan ikinci karar ise daha da önemli bir hususu kapsamaktaydı. Toplantı esnasında Nuryan Efendi, artık Ermeni komitelerinin faaliyetlerinde serbest bırakılmaları gerektiğini belirtmiş ve bu husus da toplantıya katılanlar tarafından kabul edilmiştir [BOA., Y. PRK. AZJ. 17/96]. Gerçekten de bu tarihten itibaren Ermeni komitelerinin terör faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Zira 1890 yılına kadar sadece bir iki önemli olay meydana gelmişken, bu tarihten itibaren yaklaşık yedi yıl içerisinde otuzun üzerinde Ermeni olayı zuhur etmiştir⁴.

Ermeni isyan ve terör olaylarının bu toplantı tarihinden sonra arttığı göz önünde bulundurulursa Mıgırdıç Kırimyan'ın başkanlığında toplanan bu cemiyette alınan kararların ne kadar etkili olduğu da ortaya çıkacaktır. Kısacası, bu toplantı sonucunda Ermeniler silahlı mücadele için serbest bırakılmış, bir anlamda desteklenmiştir.

Bu toplantının ardından kısa bir süre sonra meydana gelen Ermeni olayları ve özellikle Erzurum olayı ile ilgili Kırimyan ile yapılan mülakat kayda değer bilgiler içermektedir. 26 Temmuz 1890 tarihinde Bidayet Mahkemesi azasında Melkon Efendi tarafından yapılan mülakat soru cevap şeklinde gerçekleştirilmiştir. Mülakat esnasında Kırimyan sanki daha önce hiçbir komiteci ile görüşmemiş gibi meydana gelen olaylardan haberdar olmadığını, Erzurum vakası faillerinden Artin'i tanımadığını ifade etmiştir. Bu mülakatın bildirildiği yazının başında Kırimyan ile ilgili verilen bilgiler ise gerçekten ilgi çekicidir. Bu bilgiler şu şekildedir: "*Esbak Patrik Kırimyan çarşıda*

⁴ Bu tarihler arasından meydana gelen Ermeni olaylarının kronolojisi için bkz. Ermeni Sorunu El Kitabı, haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, 2002, s. 23-24.

kahvelerde ve bahçe kapısındaki çaycı dükkânında ve Galata'da sabık-ı sarraf Kulaksızın mağazasında ve sair mahallerde saat onbirden sonra belki bire kadar adi bir papaz gibi gezinip oturup taşralıları kabul ve onların ele başları ile söyleşip tahrik ediyor ve bervech-i istimal-i lisan eyliyor. Şöyle ki bir iki neferi vurup öldürmekten ne faide orada vuracak adamı göremediniz mi? Biz kim geleceğini bilmez idik ki size tarif ederdik ey çocuklar bir kurşun Derviş Paşa'nın göğsüne isyara ediniz. Ahiret kapuları cümleiniz için küşade idi. Yüreğiniz var ama ne eyleyeyim ferasetiniz yok. Gelenler badehu başlarını açarlar ve duasını alırlar” [BOA., Y. PRK. AZN. 4/43].

Bu konuşmadan anlaşılın halkın arasında dolaşan Kırımıyan'ın özellikle komitecileri alınan kararlar doğrultusunda silahlı faaliyetlere yönlendirdiğidir. Kırımıyan'ın bir ruhani olarak yaptığı telkinlerin ne kadar güçlü olabileceği ise yukarıdaki ifadeden anlaşılmaktadır. Nitekim söylediklerini gerçekleştirenler için ahiret kapılarının sonuna kadar açık olduğunu belirtmektedir.

Melkon Efendi'nin mülakat esnasında sorduğu her soruya kaçamak cevaplar veren Kırımıyan gelişen olaylardan hiçbir malumatı olmadığını, kendisinin sadece dini görevlerle ilgilendiğini ifade etmiştir. Kırımıyan konuşmasının sonunda kendisinin İstanbul'a çağrılmasının sebebinin ne olduğunu sorması ilgi çekicidir. Bunu bir pazarlık hususu yapıyormuşçasına siz bana bunun sebebinin söyleyin, ben de Erzurum vakası faillerinden Artin hakkında bildiklerimi anlatayım demiştir⁵.

Mıgırdıç Kırımıyan Van'dan ayrıldıktan sonra burada bir süreliğine de olsa sükunet ortamının meydana geldiği ifade edilmişti. Ancak bir süre sonra Kırımıyan'ın yetiştirdiği komiteciler ve öğrencileri onun kaldığı yerden faaliyetlerine devam etmişlerdir. Eski Ermeni Patriği Kırımıyan'ın biraderzâdesi olan Van murahhasası Serop Efendi ile rahip Arşin'in politika töhmetiyle Van Mahkeme-i İstintakiyesi Müdde-i Umumiliği'nce ifadeleri alınmıştır [BOA., DH. MKT. 1523/107]. Politika töhmetiyle ifadeleri alınan rahip Arşin ve Dibağyan'ın da evrakları arasında yapılan tahkikat üzerine eski Patrik Kırımıyan ve biraderzâdesi Havran ve Hakkari murahhaslığında bulunan Mesrop Efendilerin de haklarında kanuni işlem yapılmasının

⁵ Bu mülakatın tamamı için bzk. BOA., Y. PRK. AZN. 4/43.

gerekli olduğu bildirilmiştir. Adliye ve Mezâhip Nezareti Kırımyan Efendi'nin durumunun Sadaret tarafından iyi bilindiğini daha önce bazı siyasi nedenlerden dolayı takibata alınmadığını, kendilerinin de bu işlemi gerçekleştirmeyip, durumun Sadaret tarafından takip edilmesini talep etmişlerdir.

Kırımyan'ın İstanbul'da bulunduğu bu dönemde Van vilayetinden Sadarete birçok şikâyet gelmekteydi. Bu şikâyetlerde mevzubahis kişilerin ortak özelliği her birinin Kırımyan ile bir süreliğine de olsa ilişkilerinin olmasıydı. Mesela, Londra'daki Ermeni komiteleri tarafından kendisine muzır evraklar gönderilen Vanlı Nişan Marafyan adlı Ermeni'nin daha önce Kırımyan'la ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu kişi Van asıllı olup bir süreliğine Rusya'ya gitmiş, daha sonra Van'a geri dönerek Kırımyan'ın Van murahhaslığı zamanında maiyetinde çalışmıştır. Yapılan tahkikatlarda bu kişinin fesat erbabından olduğu bu nedenle takip edilmesi gerektiği belirtilmiştir [BOA., Y. PRK. BŞK. 14/98].

Yine bu sırada Amerika ve İstanbul'dan gelen bazı Ermeni komitecilerinin Zeytun'da halkı isyana teşvik ederken yakalandıkları haberleri alınmıştır. Bu kişiler arasında bulunan Agopyan adlı Ermeni'nin İstanbul'da Kırımyan'ın kurmuş olduğu komite azasından olduğu halkı isyana teşvik için hareket ettiği belirtilmiş, yakalananlar hakkında gerekli işlemler yapılmıştır [BOA., Y.PRK. HR. 13/39]. Bu bilgiden Kırımyan'ın İstanbul'da bir komite kurmuş olduğu anlaşılmaktadır. Eğer bu komite gerçek anlamda oluşturulmuşsa, Kırımyan'ın Agopyan gibi birçok kişiyi Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderdiği ve giden bu kişilerin halkı isyana teşvik ettiği söylenebilir.

Mıgırdıç Kırımyan'ın tüm bu faaliyetleri Osmanlı Hükümeti'nin kendisi ile ilgili daha ciddi önlemler almasına sebep olmuştur. Kırımyan'ın bu faaliyetler içerisine girmesi dikkatleri iyice üzerine çekmiş, bu nedenle kendisi takibata alınmış ve yaptığı her şey jurnallerle Sadarete bildirilmiştir⁶.

---

⁶ Böyle bir jurnal için bkz. BOA., Y. PRK. ZB. 7/7.

4.5. Kırimyan'ın İstanbul'dan Uzaklaştırılması

Mıgırdıç Kırimyan'ın Ermeni komitelerinin faaliyetlerinde yer aldığı Osmanlı yetkilileri tarafından tespit edilmesinin ardından soruşturmaya alınarak belirlenecek duruma göre cezalandırılması düşünülmüştür. Fakat patriklik mertebesine çıkmış bir kişiye yapılacak böyle bir muamele fesatçılara fırsat vereceğinden Kudüs'e tayin edilmesi ve 100 lirada yolluk verilmesi kararlaştırılmıştır [OBE., c. IX, No: 219]. Sadrazam Kamil Paşa'nın 10 Aralık 1890 tarihli bir yazı ile aldığı bilgiye göre; İstanbul'dan Kudüs'e gidecek ve orada ikamet edecek olan eski Patrik Mıgırdıç Kırimyan'a 10.000 kuruş yollukla, 3000 kuruş da maaş verilmesi uygun görülmüştür. Kırimyan'ın gizlice nezaret altında tutularak, Avrupa'ya gitmemesi hususunun kendisine bildirilmesi istenmiştir [OBE., c. IX, No: 85].

Kırimyan'ın böyle bir karar karşısında Kudüs'e gitmemek için bazı yollara başvuracağı ihtimal dâhilindeydi. Bu sebeple Eçmiyazin Katogikosu'na bir mektup göndererek kendisi resmen Rusya'ya davet ettirmek istemiştir [BOA., Y. Mtv. 47/71].

Kırimyan bu denemeden bir şey elde edememiş ve 1 Ocak 1891 tarihinde Kudüs'e gitmek üzere yola çıkmıştır. Kendisine yardımcı olunması, ancak sezdirilmeden takibata alınarak orada bulunduğu sürece maaşının Kudüs mal sandığından ödenmesine karar verilmiştir [BOA., A. MKT. MHM. 501/45]. Gemi ile Yafa'ya gelen Kırimyan doğrudan buradaki Ermeni kilisesine gitmiş ve bir konuşma yapmıştır. Kürsüye çıkan Kırimyan kısaca şu ifadelerle yer vermiştir: "*Ey evlatlar, Kırimyan kırılmış ve hurde hâş olmuş bir sefineye döndü. Denizin dalgası kendisini taştan taş çarparak nihayet bir karaya attığı gibi şimdi beni de felek Kudüs'e attı. Bakalım daha neler olacak*". Bu kısa konuşmayı yaptıktan sonra Kırimyan "*Oğlum vartabet getir şu arabayı*" diyerek gelen arabayla Kudüs'e gitmiştir.

Kırimyan Kudüs'te Saint James Manastırı'nda ikamet ediyorken, Ermeni işlerinden de uzak kalmış değildi. Bunun yanı sıra, kendisini yazı yazmaya veren Kırimyan, burada en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *Babig u Tornik*'i (Dede ve Torun) kaleme almıştır [Seropyan, 1999: 584]. Osmanlı belgelerinde ise Kırimyan'ın

Kudüs'te bolca enfiye ve sigara çekerek yazı yazmakla, bazı muzır içerikli kitaplar telifiyle meşgul olduğu belirtilmektedir [BOA., Y. PRK. AZJ. 22/99].

Kırımyan sadece edebi faaliyetlerle meşgul olmuyordu. O aynı zamanda Kudüs'e gelen Ermeni komitecileri ile de görüşüyordu. Amerika'dan Kudüs'e gelen bir grup Ermeni komitecisi burada ikamete memur edilen Eznik adlı bir Ermeni'yi kaçırmak üzere harekete geçmişti. On altı Ermeni'den müteşekkil bu grup Kudüs'e gelme nedenlerinin Kırımyan ile görüşmek olduğunu belirtmelerine rağmen, yapılan tahkikatlarda grubun Mamürel-ül aziz'e gidecekleri anlaşılmıştır. Buraya fesat faaliyetlerine girişmek üzere gitme arzusunda olduklarının haber alınması üzerine takip edilmelerine karar verilmiştir [BOA., Y. PRK. ZB. 11/36].

Komitecilerle görüşmekten geri durmayan Kırımyan Kudüs'te yaklaşık bir yıl ikamet ettikten sonra Bursa Ermeni murahhaslığı vekili vasıtasıyla İstanbul Ermeni Patriğine bir arzuhal göndermiştir. İstanbul'a gelmek için müsaade isteyen Kırımyan'ın bu arzuhali Patrik tarafından Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunulmuştur. Yapılan tahkikat sonucunda kendisinin Eçmiyazin katogikosluğuna tayin edilme arzusunda olduğu ve bu nedenle İstanbul'a gelmek istediği anlaşılmıştır. Onun İstanbul'a gelmesi devlet ve saltanat için pek büyük muzırrata sebep olabileceğinden bu istek kabul görmemiştir [BOA., Y. PRK. AZJ. 21/11]. Kırımyan'ın katogikosluğa tayin edilmek istediği bir süre sonra su yüzüne çıkmış olacak, Osmanlı Hükümeti'nin de bu şüphelerinde haksız olmadığı görülecekti.

Zira bir süre sonra katogikosun ölümü üzerine yapılacak seçim için Eçmiyazin'de harekete geçilmişti. Katogikos seçimlerinde son söz Rus hükümetinin olduğu için kendilerine hizmet edebilecek birini tercih edecekleri ortadaydı. Bunun içinde en önemli adaylardan biri olan ve Kudüs'te ikamet eden Kırımyan ile görüşülmesi gerekiyordu. Bu görev Rus Generali İgnatieff'e verilmişti. Kudüs'e gelen general, gizli bir şekilde Kırımyan ile görüşmüştür. Görüşmenin gizli bir şekilde gerçekleştirildiği ise, generalin maiyetindeki Kazaklar ile Rusyalılara ait kiliseyi tetkik maksadıyla buraya geldiğinin bildirilmesinden anlaşılmaktadır [BOA., Y. PRK. AZJ. 23/113].

Rusların Kırımıyan'ı katogikos seçmek istemelerinin çeşitli nedenleri vardı. Bunların en başında katogikosluğun ruhani tesirini kullanarak Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkilerini arttırmak gelmekteydi. Bununla birlikte, Kırımıyan'ın Kürtçe lisanına vukufu, Kızılbaş Kürtler üzerindeki etkisi ve Kürtlerin ona karşı olan muhabbetlerinin de katogikosluğa tayininde etkili olduğu söylenebilir [BOA., Y. PRK. AZJ. 22/99]. Rusya'nın bu şekilde hareket etmesi Anadolu'da etkisini arttırmak istemesinden ileri gelmekteydi. Zira Balkanlarda istediğini elde edememişti. Bu amaçla yapılabilecek en güzel şey Ermeni ve Kürtlerin kontrol altına alınmasıydı. Böylece Rusya Doğu Anadolu'da hakim güç haline gelmiş olacaktı. İşte bu sebeple her iki topluluk üzerinde de büyük etkiye sahip olan Kırımıyan aday listesinin en başına konulmuştur.

5. KIRIMYAN'IN EÇMİYAZIN KATOGİKOSLUĞU DÖNEMİ 1892 – 1907

5.1. Kırımıyan'ın Eçmiyazın Katogikosu Seçilmesi

5.1.1. Katogikosluk Seçimi

Dünya Ermenileri üzerinde çok büyük bir etkiye sahip Eçmiyazın Katogikosu Mağar Efendi Rus siyaseti için uygun bir kişi olarak görülmüyordu. Zira kendisi Ruslara kesinlikle güvenilmemesi gerektiğini, Osmanlı Devleti'ne sadık kalınmasının zaruri olduğunu, Osmanlı'nın da Ermenilere iyi davranması taleplerinde bulunmuştur [Arslan, 2002: 28]. Mağar Efendi ölüm döşeğinde bile Rus Çarı'nın Nisan 1891 tarihinde gönderdiği emirnameyi protesto etmiş ve bu protesto ve nedenleri hakkında rahiplere açıklamalarda bulunmuştur¹.

Rusya'nın istemediği Mağar Efendi'nin 16 Mart 1891'de ölümünün ardından, Eçmiyazın katogikosluğu seçimleri için harekete geçilmişti. Bu haber Rusya için bir fırsat teşkil etmişti. Zira istedikleri şekilde hareket etmeyen Katogikos yerine kendi istedikleri gibi hareket edebilecek birini seçebileceklerdi. Bu sırada Eçmiyazın Katogikosluğu bünyesinde bulunan iki kanat arasında çeşitli sebeplerden dolayı iç çekişmeler meydana gelmiştir. Buna rağmen Sinod seçim için ilk toplantısını 3 Mayıs 1892 tarihinde gerçekleştirmiştir [Maksudian, 1994: 113]. 5 Mayıs 1892 tarihinde yapılan toplantı sonucunda Kırımıyan 72 oy alarak katogikosluğa seçilmiş, ikinci aday olan İzmirliyan ise 50 oy almıştır [OBE., c. XI, No: 30; Maksudian, 1994: 114; Karacakaya, 2001: 10; Şimşir, 1990: 118].

Ermeni kaynaklarında Osmanlı Ermenileri adına Katogikos seçimi için Eçmiyazın'ın giden piskoposlara Kırımıyan'a oy vermemeleri hususunda baskı yapıldığı, ona oy verdikleri takdirde ülkeye geri dönemeyeceklerinin telkin edildiği belirtilmektedir [Maksudian, 1994: 114]. Osmanlı Tiflis Başkonsolosu Hasip Bey'in 20 Temmuz 1892'de Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirdiğine göre Eçmiyazın'deki katogikos seçiminde Türk delegelerinin tamamı oylarını Kırımıyan'a vermişlerdir [OBE., c. XI,

---

¹ Protesto metni için bkz. Ali Arslan, "Eçmiyazın Katogikosluğu'ndaki Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", s. 61-62.

No: 37]. Buradan anlaşıldığı üzere, gerçekten böyle bir baskı olsaydı, en azından delegelerden bir kısmı Kırımıyan'a değil de diğer aday İzmirliyan'a oy verebilirdi.

Gazetelerde yer alan haberlere göre, Kudüs'te bulunan yeni Katogikos Kırımıyan, Kont İgnatieff ile birlikte Viyana üzerinden Aralık ayı sonunda Tiflis'e gidecekti. İgnatieff'in Kudüs'te oluşunun Katogikos meselesi ile olduğu ifade ediliyordu [OBE., c. XI, No: 87; Şimşir, 1993: 202]. Kırımıyan'ın Katogikos seçilmesinden önce *Aravelk* adlı Ermeni gazetesinde çıkan haber yapılacak olan katogikosluk seçimi hakkında ilginç bilgiler ihtiva etmekteydi. Seçimin ardından, yeni katogikosa üç önemli hususta teklif yapılacağı bildirilmekteydi. Bu hususlar özetle şu şekildeydi. Din eğitimi dışında Ermeni okullarının tümünde Rusça eğitim verilecek, Ermenice diğer yabancı diller gibi öğretilecek, Rus okullarında eğitim gören öğrencilerin ellerindeki kitaplar Rusça olacak, Eçmiyazin ve diğer kiliselere ait gayrimenkulların tamamı Rus hükümetine devredilecek, hükümet Ermeni din adamlarına belirli bir maaş bağlayacak ve Katogikos bundan sonra mali konulara karışmayacaktır [Şimşir, 1989: 106-107]. Seçim öncesinde Kırımıyan ile görüşen Rus yetkililerinin bu hususlar hakkında onunla bilgi alışverişinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak Kırımıyan'ın bu isteklerin ne kadarını kabul edip etmediği konusunda kesin bir malumat bulunmamaktadır. Bu haberin yayınlanması üzerine Osmanlı Ermenileri ciddi tepkiler göstermişlerdir. Türk Hükümeti'ne karşı her ne kadar bazı şikâyetleri olsa da, din ve dil konusunda çok büyük bir özgürlüğe sahip olduklarını belirtmişlerdir [Şimşir, 1989: 107]. Osmanlı tabiiyetindeki Ermenilerin büyük tepkisini çeken bu karara Kırımıyan da sert tepki göstermiş olsaydı, Katogikos seçilmesi ihtimali azalmış olacaktı. Bu haberlere rağmen Kırımıyan'ın Katogikos seçilmesi, önerilerin tamamını olmasa da bir kısmını kabul ettiğini gösterir. Zira Kont İgnatieff'le görüşmesinde bu gibi konuların görüşülmediğini iddia etmek pek mümkün görünmemektedir.

Kırımıyan'ın katogikosluğa tayin edilmesi Avrupa devletlerinin dikkatini çekmesinin yanı sıra Amerika'daki Ermeniler tarafından da büyük memnuniyetle karşılanmıştır. Haberin oraya ulaşmasıyla çok tesirli bir vaaz edildiği "Hayranik" adlı Ermeni gazetesinde yayınlanmıştır. Ayrıca büyük bir sermaye elde eden bazı Ermeni

fesatçılarının birer ikişer Osmanlı topraklarına geri dönerek faaliyetlerine devam etmek istedikleri bildirilmiştir [BOA., Y.PRK. AZJ. 22/94].

5.1.2.Katogikosluğunun Onaylanması ve Bununla İlgili Bazı Gelişmeler

Yeni Katogikos Kırimyan'ın 1 Eylül 1892 tarihinden itibaren yeni görevi tasdik olunmuştur. 25 Ekim 1892 tarihinde Tiflis Başkonsolosunun Hariciye Nazırı Said Paşa'ya verdiği bilgiye göre; Kafkasyalı Ermeniler Kırimyan'ın Katogikosluğunun onaylandığını gizli kaynaklardan öğrenmişler ve bu haber kısa bir süre de her tarafa yayılmıştı. Ancak Rus yetkililer verilen emirlere uyararak bu haberi Tiflis'te sansüre tabi tutmuş, yerel basına sessiz kalmaları hususunda kesin emirler vermiştir [BOA., Y. A. Hus. 267/21]. Otoritelerin bu şekilde hareket etmesi birçok yorumun yapılmasına neden olmuştur. Bunların en sonuncusu ve en yaygını yeni Katogikosun İstanbul'dan geçmesinin ciddi problemlere sebep olacağı hususunda olmuştur [Şimşir, 1993: 197].

“Times” Gazetesi'nin verdiği bir habere göre ise, Rusya'nın formülüne uyararak Sultan, Kudüs'te sürgün bulunan Kırimyan'ın bu durumunu dikkate almaksızın Osmanlı tabiiyetini kaldıracağı ve şayet Kırimyan, Eçmiyazin'e giderken İstanbul'dan geçerse Sultan'ın kendisini kabul edeceğinin düşünüldüğünü belirtmiştir [OBE., c. XI, No: 89]. Doğuda neşredilen ve Papalığın yayın organı olan Mulahazat-ı Rumiyye Gazetesi muhabirlerinden Agustino Danosso, katogikos seçilen Kırimyan'ın İstanbul'dan geçerek Sultan'a bir maruzatta bulunmak istediğini, fakat Kırimyan'ın İstanbul'dan geçişi esnasında bazı Ermenilerin gösteriler yapabileceğinden dolayı bu isteğin geri çevrildiği haberini vermiştir [BOA., Y. EE. 140/24].

Tiflis'te yayınlanan “Kavkaze” Gazetesi'nin Fransız bir kaynaktan verdiği habere göre ise Kudüs'te bulunan Kont İgnatieff, katogikosla şehirden ayrılma hazırlığı yapmakta, her ikisinin de İstanbul'dan geçmeleri düşünülmüşse de, Kırimyan'ın patrikliği döneminde İstanbul'da bıraktığı kötü izlenim dolayısıyla Sadrazam tarafından yollarını değiştirmeleri önerilmiş, durum Petersburg'a telgrafla bildirilmiş ancak bu hususta bazı anlaşmazlıkların çıkabileceği belirtilmiştir [OBE., c. XI, No: 63; Şimşir, 1993: 198]. Kırimyan'ın katogikosluğa seçilmesi dolayısıyla “Kavkaze” Gazetesi'nin, İstanbul muhabirine atfen verdiği başka bir habere göre ise; Rus Büyükelçisi Nedilof

iki kez sultanla görüşmüştür. En sonunda Sultan, Kırımıyan'ın vatandaşlığını kaldırmaya razı olmuş ve bir irade neşretmiştir. Fakat İstanbul'dan geçmeyerek, Tiryeste üzerinden görev yerine gitmesini istemiş ve bu istek kabul edilmiştir. Yeni katogikosun alışılmışın dışında böyle bir tutumla karşılanması Ermenileri memnun etmemiştir. Ancak Sultan, Kırımıyan'ın vatandaşlığını değiştirme isteğini veto edebilirdi, ama Çar'ın hatırını saymış ve kabul etmiştir. Rus Çar'ı, Kırımıyan'ın katogikosluğunu onaylamış ve Sultan da teyit etmiştir [OBE., c. XII, No: 186; Şimşir, 1993: 329-330].

Bu sırada, Ermeni Katogikosu seçilen ve Kudüs'te bulunan Kırımıyan ile ilgili olarak İngiliz Avam kamarasında Osmanlı Hariciye Müsteşarı'na birtakım sorular sorulmuştur [Şimşir, 1993: 228]. Hariciye Nazırı Sait Paşa'nın 21 Nisan 1893 tarihinde Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'dan aldığı bilgiye göre; Hariciye müsteşarı, Kırımıyan'ın Rus uyuğuna geçmek arzusuna karşı Berlin Antlaşması'nda böyle bir madde bulunmadığı için Osmanlı Hükümeti'nin itirazda bulunduğunu belirtmiş, bu süre içinde Kırımıyan'ın Kudüs'te kalacağı ve İngiliz hükümetinin buna müdahale etmemesi gerektiği cevabını vermiştir [Şimşir, 1993: 228]. Hariciye Nazırı Sait Paşa da 25 Haziran 1893'te Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya gönderdiği yazıda, Mıgırdıç Kırımıyan'ın Kudüs'te tutuklu olmadığını, hükümetçe kendisine bir maaş bağlandığını, seçimden sonra kendi isteğiyle bu maaşın kesildiğini ifade etmiştir. Vatandaşlığının değişmesi meselesinin ise halen iki hükümet arasında görüşülmekte olduğunu açıklamıştır [BOA., Y. A.Hus. 273/13; Şimşir, 1993: 225].

Yukarıda görüldüğü üzere Kırımıyan'ın vatandaşlık meselesi ile ilgili diplomatik çevrelerde sorular sorulmakta, gazetelerde de çeşitli yazılar yazılmaktaydı. Ancak durum iki hükümet arasında şu şekilde gelişmiştir. Rus Hükümeti Kırımıyan'ın Osmanlı vatandaşlığından çıkarılması için bir çok kez Sultan'a başvurmuştur. Görüşmelerde sürekli olarak katogikosluğun sadece Rusya'daki Ermenilerin değil Hindistan ve Amerika'daki Ermeniler için de çok önemli olduğu, bu nedenle vatandaşlık meselesinin çözülmemesinin hem Osmanlı ve hem de Rusya devletlerinin menfaatine aykırı olacağı belirtiliyordu [BOA., Y. A. Hus. 272/101]. Osmanlı yetkilileri de Kırımıyan'ın her ne kadar müfsit biri olsa da tayinin geciktirilmesinin

Devlet-i Aliyye'nin menfaatlerine aykırı olacağını dile getiriyorlardı. Nitekim Sultan Kırımıyan'ın katogikosluğuna onay vermeyip reddetmesi durumunda Ermeni komitecilerinin hemen harekete geçeceği, hatta İngiltere'de bazı faaliyetlere giriştikleri haberleri bile verilmekteydi [BOA., Y. PRK. BŞK. 30/23]. En sonunda Hariciye Nazırı Sait Paşa, İstanbul Rus Büyükelçisi Nelidof'a 30 Mayıs 1893 tarihinde bir mektup göndererek Sultan'ın kararını bildirmiştir. Mektup şu şekilde kaleme alınmıştı:

“18 Eylül 1892 tarihinde Mr. Jadooursky 655 nolu mektup ile Sultan'dan Gregoryan Ermenilerinin katogikosu seçilen Kırımıyan'ın vatandaşlıktan çıkarılması ve Eçmiyazin'e gitmesi hususunda izin talebinde bulunmuştur. Cevabında, Sultan bu durumun göz önüne alındığını bildirerek Kırımıyan'ın Osmanlı vatandaşlığından çıkarıldığını ve Tiryeste üzerinden Rusya'ya gitmesine ve Eçmiyazin'deki katogikosluk görevine başlamasına izin vermiştir. Böylece durum iki hükümet arasında anlaşmayla sonuçlanmıştır” [Şimşir, 1993: 285].

Sultan'ın bir irade neşrederek Kırımıyan'ı Osmanlı vatandaşlığından çıkardığı ertesi günkü gazeteler de yer almıştı. Reuter Ajansı ise bu gelişmeyi aşağıdaki şekilde duyurmuştur:

“Londra 1 Haziran 1893

Türkiye ve Ermeniler

(Reuter Ajansı)

İstanbul 31 Mayıs

Bu gün bir irade yayınlandı. Geçen yıl mayıs ayında Ermenilerin katogikosu seçilen Kudüs Gregoryan başpiskoposu Mgr. Kırımıyan İstanbul Ermeni Patrikliği makamından Osmanlı Hükümeti'nce azledilmesi üzerine Osmanlı vatandaşlığından çıkarılmıştır. Kırımıyan bir süre sonra Eçmiyazin'de göreve başlayacak” [Şimşir, 1993: 28].

5.2. Kırımıyan'ın Eçmiyazin'e Gidişi ve Katogikosluğu

Kırımıyan'ın vatandaşlık meselesi yaklaşık olarak bir yıl gibi bir süreçte sonuçlanmıştı. Sultan'ın bu izni vermesinin ardından Kırımıyan İstanbul'dan geçememiş Avrupa

üzerinden görev yerine gitmek mecburiyetinde kalmıştır. Sultan'ın bu izni vermemesinde haklı sebepleri vardı. Zira Kırımyan'ın İstanbul'dan geçmesi sırasında büyük gösterilerin yapılabileceği haberleri alınıyordu [BOA., Y. PRK. AZJ. 23/59]. Öte yandan Paris'te yayınlanan Patri Gazetesi İstanbul'daki Ermenilerin bu karara tepki gösterdiklerini ve itirazda bulduklarını belirtmiştir [BOA., Y. A. Hus. 266/19].

Bir yandan bu gelişmeler olurken Kırımyan da yeni Katogikos sıfatı ile faaliyetlerine başlamış ve İngiltere'de yayınlanan "Armenia" adlı gazetede bir makale yayınlamıştır. Yakından tanıdığı Minas Çeraz'ın neşrettiği bu gazetede yayınlanan makalesi Kırımyan'ın İngiltere hükümetinden bazı isteklerde bulunduğunu göstermektedir. İngiliz başbakanına sunulan mektupta Kırımyan, Ermeni Patrikliği döneminde verdiği muhtıra ile "Ermenistan'ın" ıslahatını talep ettiğini belirtmiş, fakat herhangi bir gelişme olmadığını bu yüzden de kendisinin sessiz kaldığını beyan etmiştir. Şimdi ise Katogikos seçilmesi hasebiyle sessiz kalamayacağını çünkü tüm Ermenileri temsil ettiğini bu yüzden de hükümetin hemen ıslahat için harekete geçmesi gerektiğini talep etmiştir [BOA., Y. PRK. AZJ. 22/114; BOA., Y. PRK. AZJ. 22/144]. Bu başvurudan Kırımyan'ın yeni görevi esnasında Osmanlı'ya karşı sürekli olarak menfi bir tutum sergileyeceği sonucu çıkarılabilir.

5.2.1. Kırımyan'ın Avrupa Üzerinden Eçmiyazin'e Gelişi

Kudüs'ten ayrılan yeni Katogikos Mıgırdıç Kırımyan maiyetindekilerle beraber gemi ile Tiryeste'ye gelmiştir. Tiryeste Başşehbenderliğinden verilen habere göre Kırımyan 14 Ağustos 1893 tarihinde buraya vasıl olmuş ve Rus konsolosu tarafından karşılanmıştır [BOA., Y. A. Hus. 279/109; BOA., Y. A. Hus. 279/113].

Müteakibinde trenle Viyana'ya gelen Kırımyan tren istasyonunda çeşitli memleketlerden gelen bir Ermeni heyeti tarafından karşılanmıştır [OBE., c. XV, No: 46]. Katogikos Kırımyan Viyana'da hemen faaliyetlerine başlayarak buradaki büyükelçileri ziyaret etmiştir. Bu sırada Viyana İran Sefiri tarafından Kırımyan adına bir yemek verildiği haberleri yayılmıştır [BOA., Y. A. Hus. 280/10]. Fakat sonradan alınan haberlere göre Kırımyan'ın sadece Viyana Rus Maslahatgüzarı ve İran sefiriyle konuştuğu, Viyana İran Sefiri'nin yemek vermediği anlaşılmıştır [OBE., c. XV, No:

60]. Osmanlı Viyana Sefareti'nden gönderilen bir telgrafnamede ise Katogikos onuruna verilen yemek hususunda detaylı bilgiler verilmiş ve ziyafet akşamı olaylar şu şekilde tasvir edilmiştir:

“Katogikos dün Kont Kolniki’yi ziyaret eylemiş ve müşarünileyh de kartını bırakmak suretiyle iade-i ziyaret etmiştir. Teehür eden ziyafet akşamı “Otel Kontinental”’de keşide olunmuş ve elli kadar müdavin meyanında Rusya maslahatgüzarıyla İran Sefiri hazır bulunmuştu. Katagikos Rusya İmparatoru hazretlerinin sıhhatine dair ikdah eylediği sırada müddet-i hayatının yetmiş üç senesini Memalik-i Şahane’de geçirüb orada milletin terakkisi ve vatani olan Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin husul-i saadethali için kaffe-i mesaisini sarf etmiş ise de efkar ve niyyat-ı hasevesinin ma’at-teessüf ekseriya nazar-ı itibara alınmadığını el-haletü hazihi Rusya tabiyetinde bulunduğunu ve Rusya İmparatoru’nun iki milyon raddesinde olan Ermeni tebaasını himayet ve sehabet etmekte olduğunu ve işte bundan dolayı herkesten evvel imparator müşarünileyhin sıhhat ve afiyetine badenuş olduğunu beyan etmiştir. Bade Rusya maslahatgüzarı yalnız Katogikosun sıhhatine idare-i ikdah ile iktifa eylemiştir. Zeyman Han tarafından dahi idare-i ikdah olunması üzerine cevaben Katogikos İran Şahı hazretlerini lisan-ı sitayişle yad etmiştir ve haşmetlü Avusturya İmparatoru hazretleri alkışlanarak ziyafete hitam verilmiştir. Müşarünileyh Katogikos Hocabey’e müteveccihen bu akşam buradan müfârekat edecektir ” [BOA., Y. A. Hus. 279/163].

Bu konuşmada Kırımıyan kendisinin artık Rus vatandaşı olduğunu belirtmiş ve kadehini Çar’ın sıhhatine kaldırmıştır. Zira Osmanlı vatandaşıyken vatan ve milleti için yaptığı çalışmalarının takdir görmediğini iddia etmiştir. Bu hususla alakalı Viyana’dan çekilen başka bir telgrafta Kırımıyan’ın bu tarihten sonra yalnız kendi hükümdarı bulunan Çar’dan başka kimseden talimat almayacağını söylediği işaret edilmiştir [BOA., Y. PRK. PT. 9/15].

Peşte’de yayınlanan “Redodoryan” adlı gazetenin 24 Eylül 1893 tarihli nüshasında Atina gazetelerinin bu ziyafetle ilgili verdikleri bilgiler derç edilmiştir. Ziyafet esnasında Eçmiyazin Katogikosu Monsinyor Kırımıyan’ın Devlet-i Aliyye’ye karşı gayri münasip bir tavır ve harekette bulunduğu belirtilmiş, bu esnasında katogikosun

sözlerinin tüm Ermenilerin Katogikosu unvanını taşıyan birine yakışmadığı, onun böyle bir lisan kullanmasının yakışsız olduğu ve Rusya'nın emellerine göre hareket edeceği intibasını uyandırdığı ifade edilmiştir [BOA., Y. PRK. TKM. 30/15].

Öte yandan yabancı gazetelerde yayınlanan haberlere göre Kırımyan'ın Viyana'da yarı resmi bir şekilde karşılanması Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız etmiştir [OBE., c. XV, No: 86]. Osmanlı Hükümeti ise bu sebeple ortaya atılan bazı iddiaların tekzibine bile hacet olmadığı kararına varmıştır. Söz konusu iddialara göre, yarı resmi karşılama üzerine Viyana sefiri Ziya Bey hemen İstanbul'a çağırılmıştı [BOA., Y. A. Hus. 280/10; Şimşir, 1993: 416-417].

Yeni Katogikos Viyana'da bulunurken, Ermeni cemaatinin de faal bir şekilde çalışmaya başladığı görülmektedir. Katogikos'un Viyana'dan geçişi esnasında Romanya Ermenilerinin Osmanlı aleyhine çeşitli gösteriler yapacağını haber alınması üzerine Avusturya hariciye nezaretine bu hususla ilgili tedbir alınması hususunda başvuru yapılmıştır [BOA., Y.PRK. HR. 17/70; BOA., Y. A. Hus. 279/20]. Avusturya Hariciye Nazırı bu husus için gerekli tedbirlerin alınacağını Viyana Osmanlı sefirine bildirmiştir [BOA., Y. A. Hus. 279/113].

Yine Katogikos Kırımyan Viyana'dayken, burada bazı Ermeniler ve Ermeni rahipleri tarafından organize edilen bir konferansın yapıldığı "*Daily News*" Gazetesi tarafından duyurulmuştu. Bu konferansta Osmanlı Devleti aleyhine yayınlar yapılması kararlaştırıldığı haberleri verilmiştir. Bunu üzerine Avusturya Hariciye Nezaretine yapılan başvuruda böyle bir durumun olup olmadığı sorulmuştur. Verilen cevapta, merkezi Viyana'da bulunan herhangi bir Ermeni komitesinin mevcut olmadığı belirtilmiştir. Toplantıda bulunan Ermenilerin ise Anadolu'da Ermeni halkına zulüm yapıldığını belirttikleri ve bu haberin tüm Hıristiyan âlemine duyurulması için Londra'da Anglo-Armenian adlı bir gazetenin basılması kararının alındığı bilgisi verilmiştir [BOA., Y. A. Hus. 279/179].

Katogikos'un görev yerine gitmek üzere Avrupa seyahati esnasında bu konuyla ilgili diplomatik çevrelerde ve basında birçok haber çıkmıştır. Örneğin, Eçmiyazın

Katogikosluğu'na Kırımıyan Efendi'nin seçilmesinin Rusya'nın arzusuna hizmet ettiği ve Kırımıyan Ermenilerin bağımsızlığı için çalıştığından Osmanlı Devleti için zararlı olacağı düşünülmekteydi [BOA., Y. PRK. AZN., 6/34]. "Novoie Vremia" ve "Saint Petersburg" isimli Rus gazetelerinde 20 Haziran 1893 tarihinde yer alan haberler bu durumu doğrular niteliktedir. Bu haberlerde yeni Ermeni Katogikosu Kırımıyan'ın Eçmiyazin'e gelir gelmez, Ermeni Kilisesi idarecileri ile Rus sivil idarecileri arasındaki ilişkilerde birçok değişiklikler olacağını tahmin edilmekte olduğu belirtilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 277/90; OBE., c. XII, No: 157]. Roma'da çıkan "Secule" Gazetesi'nin 2 Eylül 1893 tarihli nüshasında yer alan bir başka habere göre ise, Eçmiyazin Ermeni Katogikosu, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin zulüm ve baskı altında bulduklarını dile getirmiş ve bu Ermeniler lehine Rus Çarı'nın müdahalesini talep etmiştir [BOA., Y. A. Hus., 280/33]. Kırımıyan bu tarihten itibaren birçok kereler aynı talepte bulunacaktır.

Kendisi hakkında bu tür yorumlar yapılan Katogikos Kırımıyan, Hocabey'e gitmek üzere yaklaşık yirmi gün kaldığı Viyana'dan 3 Eylül 1893'te ayrılmadan önce yaptığı konuşma Yerköy konsolosu tarafından şu şekilde bildirilmiştir: "*Şimdi padişahın bir şey istemenin sırası değildir, Anadolu'daki Ermenilerin bir silahı olan bunu iki yapmaya çalışmalıdır, Müslümanlardan ileri gelenleri elde etmeye gayret etmeli, ne vakit Osmanlı Devleti yabancı bir devletle savaşa girerse o vakit harekete geçmelidir*". Ayrıca Kırımıyan gizlice Anadolu'ya giden her çeşit silah ve mühimmatın ve zararlı yazıların tüccar eşyası arasında memlekete sokulduğunu da belirtmiştir [OBE., c. XV, No: 189].

3 Eylül 1893 tarihinde Viyana'dan yola çıkan Kırımıyan 5 Eylül tarihinde Hocabey'e gelmiştir. Burada büyük bir törenle karşılanan Kırımıyan, Rus Çar'ı ve ailesini öven bir demeç vermiştir. Daha önce Rusya hükümeti, Katogikos Kırımıyan Rusya'ya vardığında merasim yapılmayacağını beyan etmişti [BOA., Y. PRK. BŞK. 31/14]. Ancak bu tarihten itibaren katogikos gittiği her yerde resmi merasimlerle karşılanmıştır.

Hocabey Baş şebenderliğinden verilen bilgiye göre, 5 Eylül sabahı saat onda Viyana demiryolu katarıyla Hocabey'e gelen Katogikos bazı Rus mebusları ve birçok Ermeni tarafından resmi bir şekilde karşılanmıştır. Gregor adlı bir Ermeni papazının tüm Rus Ermenileri adına hoş geldiniz demesi üzerine Katogikos şu konuşmayı yapmıştır: “*Uzun seyahatlerden sonra Ermenilerin daima mahzar-ı himaye ve muavenet oldukları Rusya toprağına duhul ettiğimden dolayı bahtiyarım*”. Daha sonra Rus adetlerine göre kendisine ikram edilen tuz ve ekmeği kabul etmiş, “*bundan sonra Rusya'nın ekmeğini yiyeceğim gibi hayatımın sonuna kadar Rusya ve Çar hazretlerine hayır dua eyleyeceğim*” demiştir. Bu karşılaşmanın ardından Kırımın kiliseye giderek bir makale irad etmiştir. Konuşmasının sonunda yine Rus Çar ve ailesini öven şu cümleleri sarf etmiştir: “*Mihman nevaz olan Rusya toprağına hinni duhulümde haşmetli imparator ve imparatoriçe ve veliaht prens hazeratıyla bilcümle aza-i hanedan-ı imparatoriynin ezdiyar-ı umur ve ikballeri duasını yad ve teskar etmeyi kendim için bir vazife-yi mukaddese addederim. Şurasını derhatır etmemeliyiz ki Ermeniler Rusya hükümetinin taht-ı himayesinde daima mazhar-ı refah ve saadet olmuşlardır.*” Aynı gün saat beşte Hocabey'deki önde gelen Ermenilerden biri olan “*Asaradof*” tarafından Katogikos onuruna büyük bir ziyafet verilmiştir. Kırımın geldiği günün akşamı da Batum'a gitmek üzere “*Olga*” adlı bir Rus vapura ile Batum'a hareket etmiştir [BOA., Y. A. Hus. 280/18]. Batum'dan Tiflis'e gelen Katogikos Kırımın, Rusya, Tiflis ve İran Ermenilerinden oluşan 2-3 bin kişilik bir kalabalık tarafından karşılanmıştır [OBE., c. XV, No: 97; OBE., c. XV, No: 157].

Öte yandan Kafkasya'da neşredilen “*Novoie Vremia*” Gazetesi'nde yer alan bir haberde, Kırımın gelişini nedeniyle Rusya, Ermenilere şirin gösterilmeye çalışılmış ve şu ifadelerle yer verilmiştir: “*Kafkas Ermenilerinin Rus idaresine geçtikleri zaman acınacak durumda buldukları, giderek yeni haklara kavuştukları, Katogikos Vaham'ın ölümünden sonra Rusya'ya göçün teşvik olunduğu nitekim 1798'de yani Gürcistan'ın Kafkasya eyaletine katılmasından evvel 11.000 Ermeni ailesinin Karabağ'dan ayrılarak Rusya'ya göç ettiği, bütün Kafkasya'da 1 milyon Ermeni bulunduğu bunların şimdi bir millet sıfatı aldıkları, evvelce isimlerine ekledikleri 'ev' ve 'of' takıları yerine 'yan' takısını kullandıkları*” [BOA., Y. A. Hus. 282/75; OBE., c. XV, No: 149].

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirdiğine göre; "Daily News" Gazetesi'nin 30 Eylül 1893 tarihli nüshasında, Viyana'dan alınan bir habere göre; İran'daki Ermeni papazlarından bir heyetin Eçmiyazın'da yeni katogikosu ziyaret ederek, kilisenin ve Ermeni milletinin durumu ve ihtiyaçlarını görüşmek üzere Rusya, Türkiye, Hindistan, Romanya ve Avusturya'dan gelecek Ermeni delegeleriyle Eçmiyazın'da bir Ermeni kongresi kurulacağı hususunda bir haber neşredilmiştir [Şimşir, 1993: 442]. Hariciye Nazırı Sait Paşa bu konu ile ilgili olarak Dahiliye Nezaretine aynı tarihlerde bir yazı göndermiştir. Bu yazıda da, kilisenin ve Ermeni halkının mevcut durumunu görüşmek üzere dünyanın her tarafından gelecek Ermeni delegeleriyle bir kongre kurulacağını, bunun sonucunda Türkiye ve İran'daki Ermenilerin politik durumlarını düzeltileceği söylentileri olduğu belirtilmiştir. Bu bilgi Londra'da bulunan Ermenilerce bütün gazetelere dağıtılmıştır [OBE., c. XV, No: 153; OBE., c. XV, No: 150].

"Daily News" gazetesinde çıkan bu haber üzerine Osmanlı topraklarından Eçmiyazın'e gidecek papazların şiddetle mesul edilecekleri hususu şimdiden Ermeni patriğine tebliğ edilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 281/50]. Bu gazetelerde çıkan haberlerde birçok memleketten gelecek olan Ermenilerin kilise ve mezhep işlerine dair meseleleri görüşmek üzere Berlin'de bir toplantı organize edecekleri belirtilmiştir. Alman Hariciye Nazırı ise böyle bir konferanstan haberdar olmadığını, zaten böyle bir şeye de izin vermeyeceklerini, Almanya'nın Ermenilerin sorunlarıyla kesinlikle ilgilenmediklerini hatta bu haberin Alman gazetelerinde tekzip olunacağını ifade etmiştir [OBE., c. XV, No: 168].

Rus Hükümeti, yeni Katogikos Kırımyan'ın etkisini de hesaba katarak bir yandan Rus Ermenilerine göz açtırmamaya gayret gösteriyorken, öte yandan da Osmanlı Ermenilerini el altından sürekli kışkırtmaya çalışmıştır [OBE., c. XVI, No: 1, 34, 73]. Böylece hem Osmanlı Devleti'nin giderek daha çok zayıflamasını, hem de Ermenilerin istedikleri muhtar idarenin İngilizler tarafından değil kendi idarelerinde olabileceği imajını vermeye gayret göstermişlerdir.

5.2.2. Katogikosluk Görevine Başlaması ve İlk Faaliyetleri

Yeni Katogikos Mıgırdıç Kırımıyan uzun bir yolculuğun ardından Eçmiyazin'e ulaşmış ve 26 Eylül 1893 tarihinde takdis edilerek katogikosluk tahtına çıkmıştır. "Daily News" Gazetesi Kırımıyan'ın tahta çıkışını şu şekilde okurlarına duyurmuştur: "Haşmetmeab Ermeni Katogikosu Kırımıyan dün burada otuz bin kişinin huzurunda katogikosluk payesine erişti" [Şimşir, 1993: 463].

Onun katogikosluk görevine başlamasının ardından yeni bir döneme girildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nden Rusya topraklarına giden bazı Ermeniler ile Rus hakimiyeti altında yaşayan Ermenilerin savaş için hazırlıklara başladığı haberleri duyulmaya başlanmıştır. Tiflis Osmanlı Başkonsolosunun ifadesiyle "merkez-i fesad-ı Ermeniyan olan" Tiflis şehrinde, buraya daha önce Osmanlı topraklarından gelerek Ermeni davası için çalışanlar, orada bulunan Osmanlı Ermenilerini Osmanlı'ya karşı harekete geçirmek için yoğun bir şekilde faaliyet göstermekteydiler [Arslan, 2002: 28-29].

Sadrazam Cevat Paşa'nın 25 Ekim 1893 tarihli yazısında da benzer ifadeler yer almaktadır. Osmanlı ülkesinden Tiflis'e giden Osmanlı Ermenilerinin oradaki komiteleri kandırarak çevredeki Ermenileri silah bulmaya yönlendirdikleri, Rus ordusunda bulunan Ermenilerin de fırsat buldukça fişek çaldıklarını belirtmiş ve bu durumun Eçmiyazin katogikosu tarafından da bilindiğini ifade etmiştir. Yeni katogikos Kırımıyan Eçmiyazin'e ulaştıktan kısa bir süre sonra şekavet hareketleri başlamıştır. Rusya da, Ermenilerin bütün bu faaliyetlerinden haberdar bulunmaktadır. Fransa konsolosunun bildirdiğine göre ise, Kırımıyan bu görevi Rusya hükümetinin tekliflerini kabul ettikten sonra üstlenmiştir. Bu sebeple Rusya hükümetinin de Ermenilerin şekavet maksatlarına münasip bulunduğunu teyit etmiştir [OBE., c. XV, No: 1].

"Daily Chronical" Gazetesi'nin verdiği habere göre böyle bir durumun oluşması ve Anadolu'ya yakın vilayetlerde yaşayan Ermenilerin "huzur ve asayişçe" fesat faaliyetlerine girişmesinin nedeni Mıgırdıç Kırımıyan'ın Eçmiyazin'de ikamet etmekte olmasıdır. Bu nedenle bölgedeki Rus yetkililerin yaptıkları ikaz üzerine Kırımıyan'ın Eçmiyazin'i terk etmek mecburiyetinde kaldığını belirten gazete, "Rusya

memurlarının Rusya hükümetiyle Osmanlı Devleti aleyhine ika'-i şurut ve fesada çalışan Ermeni müfsitleri teskin için Kırımın'ın gereği gibi gayret göstermediğinden şüphe etmekte haklı görünüyorlar" demektedir [BOA., HR. SYS. 2855/34; BOA., HR. SYS. 2755/2; Arslan, 2002: 29].

Bu ihtarlara rağmen Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımın faaliyetlerine devam ediyor, Muş, Bitlis ve Van vilayetlerinden gelen 400 kadar Ermeni'den memleketlerine geri dönmelerini, Kürtlere karşı mücadele ederek karşılık vermelerini istemiş ve kurtuluş vaktinin çok yakın olduğunu beyan etmiştir [BOA., Y. A. Hus., 281/41]. Kırımın'ın, Anadolu'daki Ermeni murahhasalarına muzır evraklar yolladığı haberleri de alınmaktaydı [OBE., c. XVII, No: 36]. Anadolu'nun birçok şehrinde yakalanan komiteci ve ihtilalci Ermenilerin evlerinde ve üzerlerinde yapılan araştırmalar sonucu ele geçen muzır evraklar arasında başta Eçmiyazın Katogikosu Kırımın tarafından yazılmış mektuplar ve evraklar ele geçmekteydi [OBE., c. XXI, No: 36]. Bütün bunlar da katogikosun gerçek fikirlerini ortaya koyar niteliktedir.

Katogikos Kırımın bu dönemde İstanbul Ermeni patriğine de bir mektup yazmıştır. Mektupta; Geçen Eylül ayından beri Rusya'ya göç eden Ermenilere burada verilecek ziraata elverişli bir toprak bulunmadığı belirtilmiştir. Rus Hükümeti'nin bunları iade etmek isteğine rağmen katogikosluğun aracılığıyla iade işlemlerinin bahara bırakıldığı anlatılmıştır. Durum bu şekilde Sultan'a arz edilmelidir denildikten sonra, vilayetlerde kıtlık olduğu yolundaki haberlerin doğru olup olmadığını soran katogikos eğer bu durum gerçekse beraber çare aramalarını talep etmiştir. Katogikos Kırımın tarafından gönderilen bu mektubu Mezahip Nezareti'ne bildiren İstanbul Ermeni Patrikliği, Rus vatandaşı olan Katogikosun Türkiye'deki Ermenilere müdahale etme hakkı olmadığı belirtildikten sonra mektuba cevap verilmeye dahi gerek olmadığı ifade edilmiştir [OBE., c. XIX, No: 19, 39].

Muş Tahkik Heyeti Başkanlığı'na 14 Şubat 1894 tarihinde bir mektup gönderen Serkisyan Strak adlı bir Ermeni de Katogikos Kırımın ve arkadaşları ile ilgili aşağıdaki bilgileri vermiştir:

“Osmanlı-Rus harbi sonunda akdedilen Berlin Kongresine katılıp dönene Katogikos Mıgırdıç Kırımıyan, Minas Çeraz, İstapan Papazyan her şehirde Ermeni okullarının açılmasında, bu okullarda terör eğitimlerinin yapılmasında, saf Ermenileri hükümet aleyhine kışkırtmada, İngiltere’de Armen isimli fesatçı bir yayın organının kurulmasında, cezalı bulunan Muş Ermeni okulu Müdürü Saruyan Natanyan, Portaklayan Mıgırdıç ile işbirliği yapılmasında önyak olarak çalışmıştır.” [OBE., c. XVIII, No: 25].

Eçmiyazın Katogikosu Kırımıyan’ın çok eskiden beri bu gibi faaliyetler içinde olduğu [OBE., c. XX, No: 49], Ermenileri fesada teşvik ve Türkleri tahrik edici içerikte yazılar yazdığı da bilinmekteydi [OBE., c. XX, No: 22, 69]. Aslında ruhani önderliğini kullanarak başta İstanbul Gregoryen Ermeni Patrikhanesi’ni kendisiyle aynı yönde hareket ettirmeye çalışan Kırımıyan, 1894 yılına kadar bunda başarılı olamamıştı. Zira İstanbul Ermeni Patriği olan Horen Aşıkıyan ile arasının açık olmasından dolayı Kırımıyan’ın gönderdiği gontaglar (tamimler) kiliselerde okutulmuyordu [BOA., Y. PRK. ZB. 15/33]. Bu nedenle Kafkasya’da yayınlanan gazetelerde katogikosun gönderdiği tahriratların kiliselerde okutturulmadığı haberleri yayınlanıyordu [BOA., Y. A. Hus. 293/42]. Aşıkıyan’ın patrikliği döneminde Kırımıyan’ın adı dini törenlerde bile anılmamaktaydı. Fakat 1894’te Mateos İzmirliyan’ın İstanbul Patrikliği makamına tayin edilmesinin ardından Katogikos Kırımıyan’ın adı tekrar kiliselerdeki törenlerde okunmaya başlamıştır. Böylece en önemli iki Ermeni Kurumu aynı istikamette çalışmaya yönelmiştir [Arslan, 2003: 349-350]. Katogikos Kırımıyan bundan sonra İstanbul Patrikliğine talimatlar göndermekten geri durmamıştır.

17 Mayıs 1894’te Sadrazam Cevat Paşa’nın Zaptiye Nazırı Nazım Paşa’dan aldığı bilgiye göre; Tiflis’te yayınlanan ve yurda girmesi yasak olan “Nurtar” Gazetesi’nin 24 Nisan 1894 tarihli nüshasında Eçmiyazın Katogikosu Kırımıyan’ın her tarafa ve İstanbul Ermeni Patrikliği’ne bir talimat gönderdiği belirtilmiştir [Arslan, 2003: 350]. Kırımıyan’ın talimatı özetle şu şekildedir: “Geçen Eylül’de Van, Erzurum, Muş bölgesindeki Ermeniler kılık dolayısıyla her şeylerini bırakarak Rusya’ya göç ettiler. Tam sınırı geçecekleri zaman Hamidiye Alaylarının hücumuna uğrayarak, ellerinde ne

varsa gasp edilmiş ayrıca birçok işkenceye de maruz kalmışlardır. Rusya bunları kabul etmediyse de aracılığım üzerine Çar müsaade etti. Baharda yurtlarına dönmek üzere kendilerine sadece bir köy gösterildi. Burada bunlara verilecek toprak yoktur. Durumu ve Hamidiye alaylarının işkencesini Sultan'a arz edin. Kıtığa karşı ne çare alındı? Bunları bilmenizi ve iki taraflı çalışarak milletimizin rahatlığının sağlanmasını istiyorum." [OBE., c. XX, No: 22].

Yeni Katogikos Kırımıyan Hayrik bu gibi faaliyetler içerisindeyken gazetelerde kendisiyle ilgili birçok makale yayınlanmaktaydı. Amerika'da bile Ermenilerle ilgili yazılan makalelerde ondan ve faaliyetlerinden bahsediliyordu. Örneğin, New York'ta yayınlanan Ermenice "Haik" Gazetesi'nin 1 Eylül 1894 tarihli nüshasında "Kurtuluş ve Ölüm" başlıklı bir makalede özetle şu hususlar üzerinde durulmuştur: "Padişahın ülkesindeki Ermenilerin durumu gittikçe kötüleşmekte olup, bu tahriklerin Ermenileri nereye götüreceği anlaşılmıyor. Sosyalistlerin idaresi altında bir Ermeni ihtilal komitesi mevcut olup, bu komitenin Osmanlı ülkesine karşı ihtilalci tahriklerde bulunduğu ve Kumkapı olayından beri anılan komitenin kuvvet ve iktidar kazanarak önemli icraata bulunduğu ve padişah ile hükümetin bundan dolayı korku ve telaşa kapıldıkları söyleniyor. Hatta bu yoldaki sözler New York Ermenileri arasında dahi yayılmış bulunmaktadır. Akıl ve bilgi sahibi bazı Ermeniler bu gibi aptalca fikirlere kapılmayarak hakiki durumu anlamak ve işin hüznü verici yanlarını bilmek istiyorlar." "İşte biz de bu gibilere hitap ederek mütalaamızı bildireceğiz. Bilinmektedir ki, Ermenilerin eğitimi için ilk teşebbüs 1840 tarihinde yapılmış ve o tarihten itibaren Ermeniler arasında bilgili kişiler çoğalmış ve milli işlerin idaresi de soyluların elinden avamın eline geçmiştir. Nihayet idare usulü 1861 tarihinden 1876 tarihine kadar milli teşkilat şeklini almış ve Osmanlı Hükümeti tarafından onaylanmıştır."

"Patrik Kırımıyan, milletin gözünün İstanbul'a bakmadığını hissederek Ermenilerin oturdukları vilayetlere ve Ermeni köylerine kadar eğitimi yaymayı ve Ermenilere yeni tarz yaşamın usul ve kurallarını göstermeyi gerekli görmüştür. 1860'tan 1879 tarihine kadar geçen zaman zarfında İstanbul ile onun civarında oturan Ermeniler, örneği görülmemiş bir surette serbestliğe kavuşmuşlardır. Fakat Ermenilerin oturdukları vilayetlerde Kürtlerin ve idare başında bulunan hükümet memurlarının taarruzları ve

suiistimalleri devam ettiğinden Patrik Kırımıyan ilk defa olarak Babıali'ye etraflı bir layiha takdim etti."

"Fakat İstanbul Ermeni milletinin ileri gelenleri ve bu arada bunların elebaşısı 'Nerses Varjabedyan' Türklerin bu kötülöklere çare bulamayacaklarını bildiklerinden, Ermenilerin oturdukları vilayetlerde istenen ıslahatın yapılmasına değin, Rus askerinin bu vilayetlerde kalmasına dair Ayastefanos Antlaşmasına özel bir madde konulması hususunda gayret sarf etmişlerdir. Bu keyfiyet Rusya'nın nezaretini ve gerektiğinde fiili yardımını içereceğinden anılan hallerin gereğı olarak istenen ıslahatın yapılması beklenmiştir. Fakat Berlin Antlaşması anılan halleri büsbütün değıştirmiş olması karşısında milletin liderleri karamsarlığa uğramışlardır."

"Milleti eğitmek hususunda çalışmaktan geri durmayan liderler şu şekilde düşünmekteydiler: 'Mademki Berlin Kongresi Ermenilerin isteklerini nazarı itibara almamıştır, o halde karışıklık ve isyanlar çıkararak Avrupa'nın dikkatini çekmek gerekir'. Bulgaristan'ın kavuştuğı şans göz önündedir. Ermeniler her ne kadar Berlin Kongresi'nden beklenen himayeye mazhar olamamışlar ise de İngiltere hükümeti bu meseleyi elde tuttukça, Ermeniler yine umutlu olabilirlerdi. Fakat Babıâli, İngiltere Hükümeti'nin dahi Ermeni Meselesi'ni bertaraf ettiğini görünce Ermenilere karşı şiddetli davranmaya kalkıştı. İşte bu kötü muameleler 1881 yılında başlayarak 13 yıl sürdü."

"Ermenilerin oturdukları vilayetler için özerklik elde etmek şöyle dursun, idari işlerde bazı ıslahatların yapılmasında dahi başarı sağlanamayarak patrikhaneye müteallik bazı ayrıcalıklardan bile mahrum olduk. Millet gittikçe zayıflayıp, fakirleşiyor. Eğer bu hal sürececek olursa, 20 yıl sonra Ermeni milleti manen genel bir zayıflığa ve maddeten de fakirlik ve müthiş sefalete uğrayacaktır" [OBE., c. XXI, No: 183].

Göröldüğü üzere Ermeni meselesinin bu tarihe kadarki seyri kısaca anlatılmaktadır. Bu süreç zarfında Katogikos Kırımıyan'ın, patrikliği döneminde milletin gözünü vilayetlere çevirdiğı, eğitime büyük önem verdiği ifade edilmektedir. Bu gazete

haberinde bile Kırımyan'ın önemi vurgulanmakta, dönemin baş rol oyuncularından biri olduğu görülmektedir.

Ermeniler tarafından bu şekilde övgüler almasının yanı sıra Osmanlı ülkesine karşı menfi tutumunu devam ettiren Kırımyan, düzenlediği muzır içerikli bir yeni yıl takvimini dolaylı olarak Türkiye'ye göndermiştir. Odessa İran Konsolosu tarafından İstanbul İran Konsoloslugu'na gönderilen iki paketin şüphe üzerine açılması sonucunda içinden Katogikos Kırımyan tarafından düzenlenen ve yurda girmesi yasaklanmış olan bu takvimler çıkmıştır [OBE., c. XXVII, No: 10].

Bu sırada Bitlis Süryanilerinden biri olan Simonoğlu Hüsrev Kürkçüyan'ın verdiği habere göre; Kırımyan'ın İran'da bulunan ve oraya giden Osmanlı Ermenilerini ihtilale yöreklendirdiği, kendilerine verilmek üzere oradaki Ermenilerin her ay 15 manat vermelerini emrettiği ifade edilmiştir [OBE., c. XX, No: 42]. Aynı zamanda Kırımyan'ın ajanların ellerine dilencilik vesikası vererek Anadolu'ya saldırdığı haberleri alınıyordu [OBE., c. XXVII, No: 47].

Bu dönemde Londra'da yayınlanan Daily News Gazetesi'nde katogikosun bir haberi yayınlanmıştı. İngiliz Ermeni Cemiyeti'ne gönderdiği mektupta katogikos, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin düşar olduklarını, Avrupa ve Amerika'nın bu hususta dikkatini çekmek istediğini belirtmiştir [BOA., Y. A. Hus. 294/104]. Buna rağmen bir süre sonra Daily Chrocile Gazetesi'nde yayınlanan bir haberden Amerika hükümetinin Ermeni işlerine müdahale niyetinde bulunmadığı anlaşılmaktadır [BOA., HR. SYS. 2843/8].

Kırımyan'ın katogikosluğu döneminde Van'da isyanlar çıkmıştı. 1895-1896 yılları boyunca süren bu ayaklanmayı bastırmak için bölgeye gönderilen Sadettin Paşa, o sırada katogikos olan Mıgırdıç Kırımyan'ın kendi milletine dahi acımayan, eli kanlı, yüreği kara bir papaz olduğunu sadarete aşağıdaki şekilde bildirmiştir: "*Van ve çevresi Ermenileri birkaç kişi istisna edildiği halde bir karışıklık çıkaracak Ermeni kalmamış ise de Revan yakınındaki Eçmiyazin Katogikosu Mıgırdıç Kırımyan bir dakika rahat oturur bir adam olmadığından sürekli Van üzerine fesatçı Ermeni sevkinden geri*

kalmamaktadır. Hatta bu durum Van Ermenilerince dahi yakından bilindiğinden sonucu düşünen Ermenilerin ısrarı üzerine Van piskoposu ve Ahtamar Katogikos vekili Eylül 1896 tarihli tercümesi aşağıda bulunan telgrafı Eçmiyazin Katogikosu Mıgırdıç Kırımyan'a çekmişlerdir. 'Van'a girmek üzere asiler İran sınırında toplanıyorlar. Vilayetimizde onların varlığı Ermeni cemaati için zararlı olacaktır. Ermeni milletini tedirgin eden hudut üzerindeki çeteleri dağıtmak üzere İran hükümeti katında çalışmalarımızı, İran'daki ruhani reislerimizi telgrafla davet ederek manevi gücünüzü kullanınız..."

"Bu telgraf şunu ispat ediyordu ki; adı geçen Kırımyan daima adamlar tedarik ederek, silah ve cephanelerini tamamlayıp Van üzerine asi Ermeniler göndermektedir. Van Ermenileri bu durumdan memnun olmadıklarından saygılı bir dille bu fesatçıların Van'a gönderilmemesini telgrafla kendisinden istemişlerdir."

"Kırımyan'ın doğum yeri Van'a bağlı olup, doğduğu ve büyüdüğü ev dahi bugün bu mahaldedir. Van ayaklanması sırasında tahkim olunmuş evlerden birisi de bu evdir. Kendisi aşağı yukarı on beş sene önce Van'da fesat ocağı olmakla meşhur Varak Kilisesi'nde papazlık ederek bütün Ermenilerde isyan fikri uyandırmak üzere gizli gazeteler yayınlamış ve çeşitli zararlı evrak bastırmış, kendisi gibi birçok fesatçı papazlar yetiştirmiş olduğundan on beş sene evvel Van'dan çıkarılıp Dersaadet'e gönderilmişti. Bu fesatçının bu sene içinde altmış bin lira iane topladığı ve Van'da isyan çıkarmak üzere iki yüzer lira karşılığında silah ve çeteci Ermeniler toplayarak Van'a gönderdiği bu çeteler mahvoldukça yerlerine başkalarını seçerek göndermekte bulunduğu..." [Hocaoğlu, 1976: 115-116].

5.3. Eçmiyazin Katogikosu Kırımyan'ın Petersburg Ziyareti

Osmanlı topraklarında Ermenileri örgütlemek ve onlara maddi manevi her türlü yardımlarda bulunmak için elinden geleni yapan Kırımyan, bu toprakların dışındaki Ermenileri örneğin İran, Romanya ve Bulgaristan gibi devletler de bulunan Ermenileri de örgütlemeye çalışıyordu [Arslan, 2002: 33]. 22 Ocak 1895 tarihli "Daily News" Gazetesi'nin verdiği habere göre bu amaçla Kırımyan bir memorandum hazırlamaya karar vermişti. Bu memorandumu Avrupalı devletlere göndererek Ermeniler için

diplomatik girişimlerde bulunacak ve yardım talep edecekti. Buna istinaden Kırımın Rus Çarı ile görüşmek üzere yakında Rusya'ya gideceği söylentileri diplomatik çevrelerde konuşuluyordu [OBE., c. XXVII, No: 49-Ek-9]. Her ne kadar Kırımın Çar'a yapacağı ziyaretin siyasi nedenlerle olmadığı Rus Hariciye nazırı Labanof tarafından St. Petersburg Büyükelçisi Hüseyin Hüsnü Paşa'ya bildirilmişse de [OBE., c. XXX, No: 88] Kırımın yardım amaçlı bir seyahat yapmadığı açıktı. Saint Catherine Kilisesi'nde yaptığı konuşmadan amacının Anadolu'daki Ermenilere gelecekte kurmayı düşündükleri devletleri için Rusya'dan siyasi destek almaktan başka bir teşebbüs olmadığı açıkça anlaşılacaktır. Seyahatin siyasi bir amaçla yapıldığını gösteren diğer bir emare ise Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat projesini henüz kabul etmesinden evvel yapılmasından da anlaşılabilir [Arslan, 2003: 350]. Aslında Kırımın ziyaretini ıslahat projesinin kabulünden önce yaparak projenin kabul edilmesini de hızlandırmıştır diyebiliriz.

Ziyaretinden önce Sason olayları dolayısıyla Rus Ermenileri Katogikos'a başvurarak Türkiye Ermenileri için müdahalede bulunmasını istemişlerdi. Katogikos da sağlığının yerinde olmamasına rağmen bu isteği kabul etmişti [Uras, 1987: 475]. 24 Nisan 1894 tarihli Mabeyn Başkitabeti'ne Sadrazam Cevat Paşa'nın aktardığı bilgiye göre Katogikos Kırımın Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Ermenilerle ilgili talimat almak üzere Petersburg'a giderek Rus Çarı ile görüşmeye karar vermiştir [BOA., Y. A. Hus. 295/53; OBE., c. XIX, No: 61; c. XX, No: 31]. Elde edilen haberlerden Kırımın Kafkasya şehirlerinden bazılarında ve akabinde de Nahcivan'a seyahat etme isteğinde olduğu ve yapılan tahkikatlarda bu seyahatinin siyasi nedenlere dayandığı anlaşılmıştır [BOA., Y. A. Hus. 292/49; BOA., Y. PRK. HR., 18/88]. Katogikos önce Tiflis'e gitmeye karar vermiştir [BOA., Y. A. Hus., 295/53]. Aynı zamanda Saint Petersburg Gazetesi'nde, Katogikos Kırımın böyle bir seyahate çıkma niyetinde olduğunu belirten bir makale yayınlanmıştır [BOA., HR. SYS. 2771/22].

Hariciye Nazırı Sait Paşa Tiflis ve Batum Başkonsolosluklarından aldığı bilgileri 9 Ocak 1895 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa'ya aktarmıştır. Güvenilir kaynaklardan elde edilen bu bilgilere göre Kırımın Tiflis'e doğru yola çıkmış ve orandan da

Petersburg'a gidecektir [BOA., Y. Mtv. 92/69]. Yaptığı bu seyahatin siyasi nedenlere dayandığı da alınan bilgilerden anlaşılıyordu [BOA., HR. SYS. 2770/58]. Bu husustan dolayı Petersburg sefaretinden durumun araştırılması istenmişti. Tiflis'e gelen Kırımın'ın Haçı suya atma yortusundan sonra Petersburg'a gitme niyetinde olduğu Tiflis baş şehbenderliğinden bildiriliyordu [OBE., c. XXV, No: 113]. Bu dönemde Tiflis'te çıkan Ermeni gazeteleri de bu haberi doğruluyorlardı. Bunlardan birinde katogikosun Paskalya Yortusundan sonra Kafkasya şehirlerinden bazıları ile Nahcivan'ı ziyaret etmek istediği haberleri veriliyordu [BOA., Y. A. Hus., 292/9]. Başka bir habere göre ise İngiltere'den gelen bazı Ermeni papazların katogikosla görüşerek Ermeniler için Çar'a müracaat etmesini istemişlerdir [BOA., Y. A. Hus. 300/11].

Bu dönemde bazı söylentilere göre Kırımın Nahcivan-Rostof güzergâhından Petersburg'a gitmişti [OBE., c. XXVIII, No: 51]. Verilen başka bir haberden ise Kırımın'ın Petersburg'a gitmesine izin dahi verilmediği belirtiliyordu [OBE., c. XXVIII, No: 69]. Alınan haberlere göre Rostof'a gelen Katogikos Kırımın'ın Çarı ziyaret etme isteği kabul görmemişti [BOA., Y. A. Hus. 323/123; OBE., c. XXIX, No: 36]. Fakat bu isteğinin kabul edilmediği şeklinde Mayıs ayında çıkan söylentilerin uydurma olduğu ortaya çıkmıştır [BOA., Y. A. Hus. 315/54]. Bu sırada İngiliz Daily Chronicle Gazetesi'nde yayınlanan bir habere göre Çar Osmanlı Hükümeti'nin tepkisinden korkarak katogikosu kabul etmemiştir [BOA., HR. SYS. 2756/42].

Bu seyahat hakkında Petersburg sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa, Rus Hariciye Nazırına çeşitli sorular sormuştur. Alınan cevapta, böyle bir ziyaretin yapılacağı hakkında resmi bir haberin verilmediği ve bu nedenle böyle bir ziyaretin gerçekleşmeyeceği ifade edilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 297/86]. Kırımın'ın Rusya İmparatorunu tebrik için Petersburg'a gitmesine izin verilmemiştir. Buna neden olarak da, imparatorun Ermeni meselesi halledilmeden kendisini kabul etmeyeceğini ve bundan dolayı ne Moskova'ya ne de Petersburg'a gelmesine izin vermeyeceğini bildirmesi gösteriliyordu [BOA., Y. A. Hus., 327/109].

5.3.1. Rostof'a Gidiş

Bütün bu açıklamalara rağmen Kırımıyan seyahati devam ettirmiş ve Nahcivan Ermenilerinin kiraladığı özel bir trenle 2 Mart 1895 tarihinde Rostof'a varmıştır. Rostof'da Nahcivanlı bir Ermeni'nin kendisine hediye ettiği eve yerleşmiştir. İstasyonda Kırımıyan'ı karşılayanlar arasında birçok Ermeni'nin yanı sıra Polis Müdürü ve bir bölük Kazak askeri de hazır bulunmuştu. Kırımıyan Rostof'ta bir ay kadar beklemiş ve Çar tarafından kabul edilmeyi ummuştu. İkameti esnasında şerefine verilen bir toplantı esnasında yaptığı konuşmasında Ermenilere hitaben "*Rus İmparatorunun himayesi altında mesut bir hayat geçirmekte olduğunuzu gördüm, sizin sıhhatinize değil fakat çaresiz olan Ermenilerin sıhhat ve selametine çok üzülüyorum*" demiştir [BOA., Y. A. Hus., 323/123]. Kırımıyan'ın bu seyahati esnasında bazı Rus gazeteleri ile Saint Petersburg gazetesi Nahcivan ve Rostof'ta bulunan Ermeni Komitelerinin Katogikos'u bağımsızlık için hazırladıklarını bildiriyorlardı [BOA., Y. A. Hus., 322/90].

Katogikos Kırımıyan Rostof'ta bulunduğu sırada onu ziyarete gelen Osmanlı Ermenileri kendileri için Rusya imparatoru ile görüşmelerini istemişlerdi. Mesela Erzurum'dan gelen on beş kadar Ermeninin, Katogikos'a kendisi ile birlikte Petersburg'a gitme niyetinde olduklarını belirtmişler, isteklerinin temelinde yatan şeyin ise hem kendileri ve hem de hemşerileri için Rusya tabiiyetine geçme olduğunu belirtmişlerdi. Bu Ermeniler kendileri için Rusya'dan bir miktar arazi talep ediyorlardı. Kırımıyan bu kişilere kendisinden önce Petersburg'a gitmelerini tavsiye etmiştir [BOA., Y. A. Hus., 324/46]. "*Times*" Gazetesi'nde yayınlanan bir habere göre de Kırımıyan'ın Petersburg'a gitme isteğinin nedeni Çar'dan Ermeniler için "Ararat" dağı çevresinde bir miktar arazi talebinde bulunmaktı [BOA., Y. PRK. TKM. 42/14].

Diğer yandan, Rostof'ta bulunan Kırımıyan'ın kendisine hediye olarak verilen yüklü miktarda parayı kabul ettiği Rostof'dan Petersburg Sefareti'ne gönderilen 13 Mart 1895 tarihli tahriratla bildirilmişti [BOA., Y. A. Hus., 323/123].

Rostof'ta bulunan Kırımıyan ilk başta Rus Çarı tarafından Petersburg'a davet edilmemiştir. Daha sonra bir Ermeni olan eski Maarif Nazırı Dalyanov'un kançılarlık

memuriyetine atanması üzerine Kırımıyan Rus Hariciye Nazırı tarafından Petersburg'a davet edilmiştir [BOA., Y. A. Hus., 324/46].

Aldığı davetten çok memnun olan Kırımıyan Petersburg'a gelmiş ve Avrupa devletlerine sunulmak üzere Ermenilerin durumu hakkında bir muhtırayı Rus Çarı'na sunmasının yanı sıra çok sayıdaki Ermeni kaçağına yardımcı olmak amacıyla Çar'dan bağış toplama isteğinde bulunmuştur [OBE., c. XXVI, No: 47].

Tiflis'te yayınlanan 3 Haziran 1895 tarihli "*Novye Abazrenye*" gazetesi'nin haberine göre, Kırımıyan geçtiği yerlerde Eçmiyazın Kilisesi için verilen paraları ve ayrıca Nahcivan'da verilen 50 rubleyi de memnuniyetle kabul etmiştir. 15 Haziran'da Baku'ye gideceği haberi alınan Kırımıyan'a Baku Ermenilerinin de topladıkları 55 bin rubleyi verecekleri bildiriliyordu. Bu paranın 5 bin rublesi Kırımıyan'ın kendisine verilecek, kalan 50 bin rubleyi ise Bakulülerin Eçmiyazın Kilisesi'nin giderleri için harcanmak üzere Kırımıyan'a verme isteğinde oldukları belirtiliyordu [BOA., Y. A. Hus., 332/63].

5.3.2. Petersburg'a Varışı ve Çar II. Nikola ile Görüşmesi

Uzun uğraşlar ve ricalar sonunda Kırımıyan Rus Çarı ile görüşmek üzere yola çıkmış ve Petersburg'a gelmiştir. "*Novosti*" Gazetesi'nin Moskova'dan alıp yayınladığı bir telgrafa göre Kırımıyan öğleden sonra kendisine tahsis edilen özel bir trenle Petersburg'a gelmiş ve kendisi için burada Polis nazırının da hazır bulunduğu bir karşımıla töreni yapılmıştır. Bu tören esnasında kalabalık Ermeni topluluğu tarafından "*Geç Eriks*" sloganlarıyla karşılaşmıştır [OBE., c. XXX, No: 90]. Bu sloganların ardından, Kırımıyan seyahati esnasında Rus Ermenilerinin refah içerisinde yaşadığını hâlbuki Türkiye'deki Ermenilerin ise mezalime ve baskıya maruz kaldıklarını belirten aşağıdaki konuşmayı yapmıştır;

"Rusya dahilinde seyahat ederken Ermenilerin Haşmetli İmparator Hazretlerinin himayesi altında serbestçe ayinlerini icra ettiklerini ve geçimlerinin tedarik eylediklerini gördüm. Hâlbuki Osmanlı ülkesinde yaşayan mezhepdaşlarımız mezalimlere duçar olmakta ve hapishanelerde çürümektedirler. Bu karındaşlarımızın

dahi sizin halinizde yaşamaya ve imparatorunuzun Rus ahalisinin refah ve memuriyetini Cenab-ı Haktan temenni ediniz”[BOA., Y. A. Hus., 332/95].

Katogikos Kırımıyan 31 Mart 1895 tarihinde Peterhof Sarayı’nda Çar tarafından kabul edilmiştir [OBE., c. XXX, No: 109]. Message Official Gazetesi bu seyahatle ilgili bütün detaylar verilmiştir. Katogikos ile refaketinde bulunan bir piskopos ile altı arşimendarit bir başrahip 31 Mayıs tarihinde sabah saat onbirde Petersburg’dan Peterhof’a hareket etmişlerdir. Görüşme esnasında Katogikos İmparatora tahta çıkışından dolayı hem kendi hem de Osmanlı topraklarındaki Ermeniler adına şükranlarını iletmiştir. İmparator da Kırımıyan’ı görmekten memnun olduğunu ifade ederek teşekkür etmiştir [BOA., A. MKT. MHM. 748/24]. Kırımıyan Çar’la yaptığı görüşme esnasında dünyanın dört bir tarafında gelen ve Çar’ın hamiliğini isteyen telgrafları Çar’a iletmiş ve Ermenilerin öldürülmesine kayıtsız kalamayacağını da ifade etmiştir [OBE., c. XXX, No: 63].

“Times” Gazetesi’nin 15 Haziran tarihli nüshasında yer alan bir habere göre; Katogikos Kırımıyan, Rus Çar’ı tarafından kabulü esnasında Osmanlı’daki Ermeniler lehine bir dilekçe vermiştir. Bu haber üzerine durum Petersburg Büyükelçiliğinden sorulmuş, alınan cevapta Rus Hariciye Nazırı Labanof’la görüşen Büyükelçi Hüseyin Hüsnü Paşa, onun kendisine “*dilekçenin hiçbir siyasi mahiyeti olmadığı, Ermeni kilisesindeki vaazının da öneminin bulunmadığı*” söylediğini bildirmiştir [OBE., c. XXX, No: 88].

5.3.3. Petersburg’daki Ermeni Kilisesinde Verdiği Vaaz

Kırımıyan Çar tarafından kabul edilmesinin ardından Saint Catherin Ermeni Kilisesi’nde uzun bir vaaz vermiştir. “Novosti” Gazetesi’nde çıkan 11 Haziran 1895 tarihli haberde, Katogikos konuşmasının başında politikadan söz etmemiş fakat konuşmanın sonunda Ermenilerin eski komşuları olan Asuryalılarla Medyalıların isminin tarih sayfalarında baki kaldığı gibi Ermenilerin oturduğu vilayât-ı şahanede uzun zaman mevcut kalacağını ifade etmiştir. Kırımıyan konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

“Haşmetli Rusya imparatoru hazretlerinin himayesi altında bulunup dünyevi hayatın bilcümle hak ve nimetlerinden hissedar olduğunuzdan dolayı bahtiyarsınız. Hâlbuki Ermenilerle meskun vilayât-ı şahanedeki karındaşlarımız bugün her çeşit dayanılmaz sıkıntıların tehlikeli pençesi altında bulunuyorlar. Ancak yine de ümitsiz olmamalıdır. Ermenilerin çektikleri bu dayanılmaz sıkıntılara son verecek vakit ve zaman artık gelmiştir”.

Kırımyan daha sonra kendisini dinleyenlere, Osmanlı Ermenilerinin içinde buldukları dehşet haline bir son vermek için iltifat etmiş olan Hıristiyan devletlerin yardım ve himayesinden ümitli olmaları tavsiyesinde bulunmuştur.

Katogigos Kırımyan konuşmasını şu şekilde sonlandırmıştır:

“Rusya ve Osmanlı’da yaşayan biz Ermeniler ile doğudaki bedbaht Hıristiyanların yardım istekleri kendisine yönelen haşmetli Rusya imparatorunun kuvvetli himayesi hakkında çok uzun zamandan beri samimi bir inanca sahibiz. Ermenilerin ve Hıristiyanların şikâyetleri, Rus çarları tarafından daima dikkate alınmış ve Hıristiyan Kilisesi düşmanın pisliğinden muhafaza oluna gelmiştir. Binaenaleyh İmparator II. Nikola Hazretleri dahi kilisemiz ile Osmanlı imparatorluğundaki Ermeni karındaşlarımızın duçar oldukları mezalim ve hakarete nihayet vererek böylece ecdadının hatıralarını ebedileştireceğinden emin olup hamimiz olması sıfatıyla Cenab-ı Hak kendisini cihanda mesut ve bahtiyar buyurmasını dua edelim” [BOA., Y. A. Hus., 331/78].

Yine “Novosti” Gazetesi’nin 26 Haziran 1895 tarihli nüshasında, Kırımyan’ın kilisede verdiği vaaz daha detaylı bir şekilde yayınlanmıştır [OBE., c. XXX, No: 87]. Kırımyan kilisede olan Ermenilere hak yolundan ayrılmamalarını tavsiye ederek konuşmasına şu şekilde devam etmiştir:

“Şüphesiz hem cinsimize muavenete mecburuz. Hangi millete mensup olursa olsun aciz halde bulunan kimseye merhamet ve yardım etmeliyiz. Ermenilerle meskun vilayât-ı şahane harap oldu. Bu harap halden kurtulmasına yardım ediniz. Hıristiyan milletlerin bu vilayetlerde meydana gelen vahşi hareketlere kayıtsız kaldıkları Rusya

halkı tarafından bilinmektedir. Rus imparatoru tazyik altında bulunan Hıristiyanlar hakkında daima merhamet ve şefkat ede gelmiş olduğundan Ermeniler ancak Hıristiyanların umumi hamisi olan Rusya imparatoru hazretlerinden başka kimseden ümit etmemelidirler.”

“Sevgili Evlatlarım, malumunuzdur ki bütün Ermenilerin katogikosu sıfatıyla üzerime aldığım pek çok muhtelif vazifeler bulunmaktadır. Cenab-ı Hak tarafından kendisine verilen vazifeleri yerine getirmeye muktedir bir halde bulunmadığını söylemek bir katogikos için büyük bir elemidir. Bazen kendi kendime ‘Ey Rabbim! Sen benim gibi ihtiyar bir adama bu kadar ağır bir yük yükledin. Bari sana karşı şu vazifemi tamamladığıma kanaat ederek, vicdan rahatlığı ile terk-i hayat edebilmek için vazifelerimin ifası hususunda yardımın esirgeme’ diye dua ediyorum. Eçmiyazin’de bulunduğum müddetçe dünyanın her tarafından şu mealde birçok mektup ve telgrafnameler almakta idim. ‘Hayranik uyuyor musun? Artık uyan! Ermenilerin duçar oldukları ıstıraba bir nihayet vermesi için bilcümle Rusların mutlak hakimi olan imparator hazretlerine müracaat et. O, insaniyetperverdir. Hıristiyanlara muhabbeti vardır.

“Ben, bütün Ermenilerin katogikosu olduğum cihetle bu hizmeti ifa eylemek vazifesiyle mükellef idim. Gerçekten de, Beytüllam’daki çocukların katledilmesi, Ermenilerle meskûn vilayetlerdeki Hıristiyanların katline nispeten hiç mesabesinde değildir. Beytüllam’da yalnız çocuklar katledilip peder ve valideleri sağ kalmışlardır. Halbuki bu vilayetlerde peder valide ihtiyar ve sabi olduklarına bakılmaksızın rasgelenler katledilmiştir. Sason’da vukua getirilen katliamlar ilk kez meydana gelmiş değildir. Türkler on seneden beri devamlı Ermenilerin imhasına çalışmaktadırlar. Ben Ermenilerin katline kayıtsız kalamayacağım. Ermenilerin felaket ve sefaletlerine bir nihayet vermek için vakit ve zaman gelip çatmıştır. Osmanlı tebaasından bulunan Ermenilerin hali hakkında Rusya imparatorunun merhamet ve şefkatini celp için imparator hazretlerine yapacağım istirhamların Cenab-ı Hakkın izzetine vasil olacağını ümit ederim ve bundan eminim. İşte katogikosunuzun ümitleri bu merkezde olup sizin dilekeleriniz dahi bu yolda olmalıdır” [BOA., Y. A. Hus., 332/70].

5.3.4. Çar ile Yaptığı Görüşmenin Yankıları

Eçmiyazin Katogikosu olarak Kırımıyan'ın Çar'la yaptığı görüşmenin yankıları birçok gazeteye haber olmuş ve bu görüşme uzun süre gazete sütunlarını işgal ederek gündemde kalmıştır. Bu gazetelerde çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Değerlendirmelerden biri 18 Haziran 1895 tarihli “*Novoie Vremia*” gazetesindeki haber idi. Gazetede yer alan bu haberde şu ifadelere yer verilmiştir; “*Rusya hükümeti Ermenilerin Rusya hakkında düşmanca olan İngiliz politikasını desteklemeye alet olmalarına asla müsaade edemez. Ancak yine de birçok Ermeninin buna alet olmaya meyilli olduğu malumdur*” [BOA., Y. A. Hus., 331/78].

Bu haberin yanı sıra “*Berliner Tageblatt*” Gazetesi'nin Petersburg'dan alarak yayınladığı haberde özetle şu ifadelere yer verilmiştir. Ermeni Katogikosu Kırımıyan'ın Çar'a yaptığı ziyaretten Ermeni ihtilal fırkası ile İngilizler yararlanmak istemişlerdi. Fakat Rusya Hükümeti meselenin tam anlamıyla bir komplodan ibaret olduğunu ve yakında gerçeklerin meydana çıkacağı hususunda düşüncelerini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir [OBE., c. XXX, No: 96].

Kırımıyan'ın Petersburg ziyaretinin ardından bir Rus gazetesi olan “*Biryevie Vedomosti*” adlı gazetede yayınlanan “*Rusya ve Ermeni Meselesi*” adlı yazıda Rusların Ermeni meselesine olan yaklaşımları şu şekilde ifade edilmiştir:

“*Katogikos, St. Petersburg Ermeni Kilisesi 'nde Çar'ı Ermenistan'ın yegane kurtarıcısı olarak ilan etti. Buna göre Londra Ermeni Komitesi, vaktiyle Ermeni Krallığına namzet gösterdiği İngiltere hanedanından Dük de Teck için herhalde kuyumcuya da taç ismarlamıştır.*

“*Türk ve Kürtlerin Ermenileri yok etmesine engel olmak için İngiltere ile Rusya'nın el ele vermesi gerekirken, yazık ki bu iki güç arasında ciddi bir görüş ayrılığı vardır. İngiltere geleneksel politikası doğrultusunda egoistçe hareket etmektedir. Onun, şimdi kendi hedefini gerçekleştirebilmek için bir Ermeni krallığına ihtiyacı vardır. Geçmişteki 1863 Polonyası, Merkezi Asya, Kore, Mısır ve Sudan durumlarında hep bu işler vardır.*

Türkler ile Rusya'nın bütün muamelelerinde asil ve insani hisler büyük rol oynamıştır. Ermeni katogikosu için de mesele aynıdır” [OBE., c. XXX, No: 106].

Rus Sefiri Nelidof, yaptığı bir açıklama ile Ermenistan'ın teşkiline izin verilmeyeceğini ve Eçmiyazin Katogikoslarının siyasete karıştırılmayacağını ifade etmiştir [BOA., Y. PRK. HR., 16/48]. Nelidof'un bu açıklaması yukarıda ifade edilen görüşleri apaçık bir şekilde desteklemektedir.

Aynı tarihlerde Katogikosun Rusya seyahatini ele alan “*Daily Graphic*” gazetesinde yayınlanan makalede Ermeni meselesinde Rusya'nın gayesinin ne olduğu hususunda aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir: “*Rusya'nın Türkiye'nin doğusunu ilhak etmekle buradaki Ermenileri Rus vatandaşı yapmak istediği yolunda Avrupa'daki yaygın inanışa, Kafkasya bölgesi katılmamaktadır. Bu bölge halkı, Rusya'da kafi miktarda Ermeni olduğunu, daha fazlasına ihtiyaç bulunmadığını, Ermenilerin iş metotlarının gerek Rus gerekse Gürcülerce pek beğenilmediğini, binaenaleyh Rusya'nın Ermenileri istemeyeceğini ileri sürüyorlar. Fakat, Ermenileri buldukları Türk arazisinin Ruslar tarafından istenip istenmediği ayrı bir konudur. Ermenileri alt tabakası politika ile daha az ilgilidir. Tiflis'te kafayı çekerler ve sokaklarda Ermeni Krallığı için gösteri yaparlardı. Rus polisi onları yola getiri ve içeri atardı. Her zaman 15-100 kadar Ermeni içeridedir. İhtilalci ayaklanmalar söz konusu olunca Ermeni Katogikosu Kırımyan'ın adı, ilave bir anlam taşırdı. Katogikos; ‘Ermeniler ıstırap çekmektedirler, ancak bu ıstırap en kısa zamanda sona erecektir’ der” [OBE., c. XXVIII, No: 95]. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Katogikos Kırımyan Ermeni ihtilalcileri için çok önemli bir şahsiyetti. Kırımyan'ın amacının ihtilalci ayaklanmalara yardım etmek, elinden geldiği kadar maddi yardımda bulunmak olduğunu yukarıdaki ifadelerden kolayca çıkarabilmek mümkündür. Zira bu haber Reuter muhabiri tarafından bildirilen yani bir Avrupalının bakışıyla verilmiş bir haberdir.*

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla birlikte Ermeni davasını benimsemiş olan Rus siyasetinde mühim bir değişiklik olmuştur. Rus politikaları sonucu ortaya çıkmış olan Romanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan halklarının zamanla Ruslara yüz çevirmesi, Rusya'ya Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inme imkânını kapatmıştı. Rusya aynı hatayı

Anadolu'da da tekrar edip, günün birinde o taraftan da yolunu kesecek bir Ermenistan oluşumunu tehlikeli görmüştür. Rus Hariciye Nazırı Prens Labanof: “*Biz Garptaki hatamızı Şarkta tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz*” demişti. Zira milliyeti Slav ve mezhebi Ortodoks olan Bulgaristan Prenslığı Rusya'ya bu kadar küstahça karşı koymaya cesaret ettiğine göre Slav ve Ortodoks olmayan bir Ermeni hükümetini Rusya'nın itaati ve buyruğu altında tutmak elbette daha zor olacaktı [Kılıç, 2000: 228].

Mıgırdıç Kırımıyan Katogikos olduktan sonra devamlı olarak Eçmiyazin Kilisesi adına yardım paraları toplamıştır. Hem Osmanlı belgelerinde hem de yabancı gazetelerde bu yardım paralarının birçoğunun ihtilalci komitelere gönderildiği ifade edilmektedir. Nitekim Rusya'ya yaptığı ziyaret boyunca kendisine verilen paraları toplamış ve Çar'dan da yardım toplamak için izin talep etmiştir.

Bir Rus gazetesi olan “*Saint Petersburg*”un verdiği haber Kırımıyan'ın topladığı paraları hangi şekilde kullandığını apaçık bir şekilde göstermektedir. Verilen haberde kıtlık yüzünden aç kalan Ermenilerin durumunu düzeltmek için bütün Rusya Ermenilerinden iane toplayabilmek için izin alan katogikos, toplanan bu paraları Ermeni fesatçılara tahsis etmekten geri durmamıştır denilmiştir [OBE., c. XX, No: 22].

Diğer taraftan Tiflis Başkonsolosu Esat Bey'in 15 Haziran 1895 tarihiyle Hariciye Nazırı Turhan Paşa'ya verdiği bilgiye göre Ermeniler tarafından Eçmiyazin'de toplanan 100 bin ruble Katogigos tarafından silah satın almak üzere İngiltere'ye gönderilmişti. Güvenilir kaynaklardan alınan istihbarata göre alınan silahlar Tiflis'te bekletilmekte, oradan da İran üzerinden Türkiye'ye sokulacaklardı [OBE., c. XXX, No: 61].

Alınan bu istihbarat üzerine Sadrazam Sait Paşa gerekli önlemlerinde alınması için talimatlar vermişti [OBE., c. XXX, No: 67]. Katogikos Kırımıyan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı olan düşmanca tavırları Babiâli tarafından çok iyi bir şekilde bilinmekteydi [BOA., Y. PRK. TKM., 30/15]. Fakat her ne kadar birçok uyarı

yapılmış ve önlemler alınmışsa da Kırımıyan'ın bu faaliyetlerine devam etmiş olduğu görülmektedir.

Petersburg Sefaretinden verilen habere göre, kıtlığa uğramış Ermeniler için kıtlığın başladığı günlerden itibaren her sınıf ahaliden yardım maksadıyla vergiler toplanmış, 5 Mayıs 1893 tarihinde toplanan miktar 17 rubleye ulaşmıştı. Fakat toplanan bu miktarın 30 bin rubleye ulaşmasının beklendiği ifade edilmişti. Bu havadislerle ilgili Kafkasya gazetelerinde birçok haber yayınlanmıştı. Bu haberlerden birinde İstanbul'daki Ermenilerin yardım toplama hususunda yeterli gayreti göstermediklerini ve bunun da ilginç bir durum olduğunu belirten yorumlar yapıldığı bildirilmişti [BOA., Y. A. Hus., 305/11].

Kırımıyan iane toplamasının yanı sıra Romanya, Bulgaristan ve diğer bazı yerlerdeki Ermenileri sükûnete davet etmek bahanesiyle buralara papazlar göndermiş fakat giden papazlar Ermeni fesat komitelerinin faaliyetlerine yardım etmekten başka bir şey yapmamışlardı [OBE., c. XXXVI, No: 108; c.XXXVII, No: 158,161]. Katogigos Kırımıyan tarafından çeşitli yerlere gönderilen bu Ermeni rahipleri Ermeni çocukları için okullar açmış, Osmanlı topraklarından Rusya'ya ve Kafkaslara göç eden Ermenilerin teşkilatlanmalarına yardım etmişlerdir [BOA., Y. A. Hus., 325/18]. Eçmiyazin Katogikosu Kırımıyan'ın teşvikiyle padişaha suikast düzenlemek amacıyla bazı Ermenilerin İstanbul'a gelecekleri yolunda istihbaratlar bile alınmıştır [BOA., A. MKT. MHM. 537/26; BOA., Y. PRK. UM., 35/94].

Katogikos Kırımıyan'ın bu sırada Lahey'de yapılacak konferansa sunulmak üzere bir mektup gönderdiği bildirilmiştir. Yapılan tahkikatlarda Otocuyan, Şahnazar ve Baronyan adlı üç Ermeninin Fransız gazetecileriyle birlikte Lahey'e gittikleri belirlenmiştir. Yanlarında Katogikos Kırımıyan tarafından kaleme alınmış olan bir mektup ile bir muhtıranın bulunduğu ve bunları konferansa verme niyetleri olduğu belirlenmiştir [BOA., Y. PRK. KOM. 15/58-8]. Bu haberler üzerine harekete geçen Osmanlı Hariciyesi, Konferans reisi Nelidof nezdinde derhal harekete geçilmesi emrini vermiştir. Başvurunun ardından Nelidof, bu kişilerin hiçbir surette konferansa kabul edilemeyeceklerini ve konferans azalarına da durumu bildireceğini ifade etmiştir. Öte

yandan bu kişilerin Lahey'e gelmesine yardımcı olan Fransız gazeteciler için de Fransa Hariciye Nezaretine başvuru yapılmıştır [BOA., Y. A. Hus. 514/2].

5.4. Ermenilere Yönelik “Ruslaştırma” Çalışmaları ve Kırımın’ın Buna Tepkisi

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Rusya, Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine daha fazla kullanmaya başlamıştı. 1881'de tahta çıkan III. Alexandre gerek Avrupa'daki ve gerekse Kafkasya'daki gelişmelerin etkisiyle yeni bir siyaset belirlemişti. Bu siyaset; “*tahtın dokunulmaz haklarını muhafaza etmek ve Rusya'yı tek bir devlet (Çarlık), tek bir millet (Rus) ve tek bir görüş (Ortodoks)*” haline getirmektir [Kurat, 1993: 360].

Fakat, Rus olmayan milletleri tamamen imha etmenin imkansız olması hasebiyle Ruslaştırma siyaseti tercih edilmişti. Ermenilerin milli duyguları ezilmeye, kiliselerine baskı yapılmaya başlanmıştı. Ayrıca Ermenilere ait bir kısım kültür ve eğitim kuruluşları yasaklanmış, okulları kapatılmıştı [Kılıç, 2001b: 60-61]. Bu amaçla Çar hükümeti Ermenileri Slav unsuru içerisinde eritmek için bazı kararlar almıştır. Bunların en başında geleni Ermeniler arasında Rusçayı yaygınlaştırmak ve Ermenilere Ortodoks mezhebine kabul ettirmektir [North American Review, 1905: 180]. Rusya'nın bu dönemdeki Doğu Anadolu politikası ise açıkça “Rus hududunda Ermenisiz Ermenistan” şeklinde ifade edilmekteydi [Granville, 1967: 58]. Bu manada Rusya, Ermenilere hiçbir zaman büyük bir yakınlık göstermemişti.

1 Kasım 1894'te ölen II. Alexandre'ın yerine geçen II. Nikola da babasından kalan Ruslaştırma siyasetini takip etmiştir. Bu politikanın Kafkasya'da gerçekleştirilmesi işi Kafkasya Genel Valiliğine atanan Grigori Galitzin'e verilmiş, o da kendisinden önce aynı siyaseti takip eden selefi M. von Plehve'nin izlediği siyaseti başarı ile takip etmiştir [Villari, 1896: 248; Swietochowski, 1988: 68].

Bağımsız bir Ermenistan için fesat faaliyetlerinden geri durmayan ve bu hareketleri teşvik eden Ermeni katogikosunun ve Rus Ermenilerinin durumları Türkiye Ermenilerine nazaran hayli kötü bir durumdaydı. Eçmiyazin Katogikosu Kırımın ve Ermeniler hakkında bilgileri ihtiva eden, 1898 tarihinde Kafkas Genel Valisi Prens

Galitzin tarafından Çar'a takdim edilen rapor, Rusların Ermeniler hakkında ne düşündüklerini açıkça ortaya koymaktadır. Raporda Eçmiyazin Katogikosluğu ile ilgili bölüm şu şekilde idi:

“Katogikos ve Eçmiyazin Sinodu: Geçen Eylül'de, Aralık'ta Tiflis'i ziyaret eden katogikosa karşı ziyaret için Eçmiyazin'e gitmişim. Bu iki buluşmada yaşlı katogikosun yargı yeteneğinden yoksun ve inkılâpçı danışmanlarının etkisinde olduğu kanısına vardım. Sorunu yakından inceledim; katogikosa hükümet yetkisi dışında görev yaptırmak için gösterilen uğraştan halka katogikosun ayrıcalıklı nitelikleri olduğu inancını vermek amacı güdüldüğü sonucunu çıkardım. Bunun üzerine, Rusya hükümetince, Katogikos ile sinodun özel yasalara uygun hareket etmeye zorunlu bırakılmaları üzerinde kesinlikle durulması görüşündeyim. Sinodda, bundan sonra çıkacak yolsuzluklara meydan vermemek üzere sinod üyelerinden Vahan Kirkoryans ile rahip Nahabed Nahabedyans'ın cezalandırılmasını emrettim. Bu ikinci rahip, katogikosun özel sekreteridir. Bunların Kafkasya'dan uzaklaştırılmalarını uygun gördüm. Bu görüşümü Çar da onaylarlar” [Ermeni Komiteleri, 2003: 29].

Kafkas Valisi Galitzin'in bu raporu II. Nikola'nın Ruslaştırma siyasetine uygundu ve Kafkasya'da gerçekleştirilememesi için ortada herhangi bir sebep yoktu. Rus Hükümeti de bu siyaseti başlatarak Ermeniler üzerindeki baskıyı gittikçe arttırma yoluna gitmiştir. Doğal olarak ilk hedef en örgütlü ve etkili dini kuruluş olan Eçmiyazin Katogikosluğu olmuştur [Rohrbach, 1898: 190].

Rusya hükümetinin yaptırmış olduğu araştırmalar sonunda Eçmiyazin'deki Ermeni Katogikosluğu tarafından idare edilen Rusya'daki Ermeni kilise manastır ve okullarına ait gelirlerinin büyük bir bölümünün Ermeni komitelerinin faaliyetleriyle silahlanmaları için kullanıldığını tespit etmiştir. Bu nedenle Ermeni kilise ve okullarıyla manastırlarının yönetim mekanizmalarını kendi kontrolüne almaya, gelirlerini de devlet hazinesine aktarmaya karar vermiştir. Aynı zamanda kiliseleri, manastırları, okulları ve yapılacak olan hayır işleri ile ruhban kesiminin maaş ve giderleri hükümetçe ödenmesine karar verilerek, bu durumu Eçmiyazin Katogikosluğu'na tebliği etmiştir [Cengiz, 1998: 180].

Tüm bu gelişmelerin sonunda, 12 Haziran 1903 tarihinde yayınlanan bir Çarlık ukuzu (fermanı) ile Eçmiyazın Ermeni Kilisesi'ne ait bütün emlak ve kilise mallarına el konulmuştur. Kilise tarafından idare edilen bütün okullar kapatılmış ve Ermeni çocuklarının Rus okullarına gitmesi zorunlu hale getirilmiştir. Yine bu ukaz katogikosun sinod üyelerini seçme, evlenmelerini ve hüküm verme yetkilerini de sınırlamıştır. Bununla birlikte Ruslar, Ermeniler üzerindeki baskılarını o kadar arttırmışlardır ki, Eylül 1903 ortalarında Tiflis'teki Ermeni Kiliselerinde çan çalınması bile yasaklanmıştı [North American Review, 1905: 180].

Rusya'nın bütün Ermenilerin yegâne ortak kurumu olan Eçmiyazın Ermeni Kilisesi'nin mallarına el koyması milliyetçi bir tepkinin doğmasına neden olmuştur. 1903 yazında köylüler, zanaatkârlar, işçiler, tacirler ve aydınlar kendiliklerinden ayaklanmışlardır. Direniş, önceleri barışçıl dinsel törenler ve Ermeni köylerinde ağlayan erkek, kadın ve çocukları bir araya getiren cenaze merasimleri biçimineydi. Ancak daha sonra, duygular öfkeye dönmüş, gösteriler büyümüş ve arkalarında birtakım ölü ve yaralıları bırakan çatışmalara yol açmıştır [Minassian, 1995: 51-52]. 1903 yılında Bakü'de Ermeni Kiliseleri kapatıldığında, Müslümanlar Ermenilere yardım etmiş, para almadan silah ve mermi sağlamışlardır. Kilise mallarının gasp edilmesinin protesto işareti olarak Bakü'de düzenlenen gösteri sırasında da Türkler Ermenilere destek olmuşlardır [Yıldırım, 1992: 260].

Eçmiyazın Kilisesi'nin mallarına el koyulması esnasında Kırımıyan ve Rus askerleri arasında çeşitli görüşmeler olmuştur. Çar'ın ukaz'ı (ferman) ile harekete geçen Prens Galitzin, Katogikos'a gelerek kilise mallarına el koyacaklarını bildirmiştir. Kırımıyan bu teklifi reddetmiş ve şu şekilde bir beyanatta bulunmuştur: "*Çar'ın kendisine bağlı olacağıma yemin ettim ve vereceği emirleri yerine getirmek için her an hazırım. Gerekirse, Haç'ı elime almaya ve Çar'ın düşmanlarıyla savaşmak için halkımın önüne düşmeye hazırım, kanımızı dökerek ona bağlı olduğumuzu gösteririz. Fakat aynı zamanda kendi halkıma -dört milyon Ermeni-onlara bağlı olacağım hususunda söz verdim yeminler ettim. Ermeni halkı bir milyon imza ile bana geldi ve Çar'a başvurmamı istedi. Bu başvuruyu yapacağım ve onun yardımını bekleyeceğim*". Bunun üzerine Galitzin Kırımıyan'a malların alınabilmesi için imza atması gerektiğini zira

bunun Çar'ın emri olduğunu belirtmiştir. Katogikos Kırımyan bu ifadenin ardından şu beyanını vermiştir. *“bir canım var, eğer istiyorsanız alın onu, gerisi halkıma kalsın, belgeleri imzalamayacağım”* [North American Review, 1905: 180].

Bu olaydan birkaç gün sonra Erivan Valisi Prens Nakashidze tapu senedilerini müsamereyi nezaret etmek için polis müdürü ile birlikte Eçmiyazine gitmiştir. Katogikos Kırımyan'ın her öğleden sonra gittiği yer olan Rhipsime Kilisesi'nden dönüşünde müsamere olunacağı ona bildirilmiş ve Katogikos manastıra sokulmayarak geceleme için Rhipsime Kilisesi'ne dönmeye zorlamıştır. Bu esnada Erivan valisi ile Katogikos Kırımyan arasında geçen konuşmada, Galitzin ile yapılan görüşmedekilere benzer mahiyette ifadeler gündeme gelmiştir.

Vali evrakların ve tapuların bulunduğu yerin anahtarlarının verilmesini istediğinde, Katogikos Mıgırdıç Kırımyan, *“bu mülk size vereceğim bir malım değil, ben bu mülkü tüm Ermeni ulusu gözetiminde muhafaza ediyorum. Eğer bunu almak istiyorsanız sizi engelleyemem, çünkü siz en güçlüsünüz, fakat bunu asla isteyerek sizi teslim edemem”* diyerek isteklerine karşı çıkmıştır [Villari, 1896: 248].

Eçmiyazın Katogikosu Kırımyan'ın, Ermeniler üzerine yapılan bu baskıları gidermek için çareler aramaya başlaması muhtemeldi. Bu nedenle öncelikle Çar ile bir görüşme yapmak istemiştir. Ancak Çar, bu görüşme talebini reddetmiştir. Bunun üzerine Katogikos, İstanbul'a gelerek Osmanlı Hükümeti'yle görüşmek istemiştir. Kafkasya Ermenilerinin Eçmiyazın'deki Katogikosluk merkezinin Osmanlı Devleti'ne nakledilmesi gibi taleplerde dahi bulunmuştur [BOA., A. MKT. MHM. 699/5]. Ancak katogikosun böyle bir isteğinin padişah II. Abdülhamit tarafından olumlu karşılanması mümkün görünmemekteydi. Zira Padişah Eçmiyazın Katogikosu'nun İstanbul Ermeni Patriği aracılığıyla görüşme isteğini kabul etmemiş, Kırımyan'a *“mevkiinde sebat etmesi”* nin tavsiye edilmesini emir buyurmuştur [BOA., Y. A. Hus. 460/22].

Bu olaylar meydana gelmeden çok kısa bir süre önce Ekim 1903 tarihinde Ermeniler silahlı eylemlere başlamışlardı bile. İşi iyice ileriye götüren Ermeniler Kafkasya Genel Valisi Prens Galitzin'e Tiflis'te suikast teşebbüsünde bulunmuşlardı [North American

Review, 1905: 180]. Üç Ermeni tarafından gerçekleştirilen suikasttan Galitzin yaralı olarak kurtulmuştur. Komite mensubu oldukları anlaşılan kişilerden üçü saldırı esnasında öldürülmüş, ikisi ise yaralı olarak ele geçirilmiştir [Cengiz, 1998: 182].

Ermenilerin terör faaliyetleri yoğunlaşmaya başlamışken, Kırım'ın da bu durumdan kurtulmak için çeşitli çareler aramıştı. Ancak Katogikos'un tüm çabalarına rağmen Erivan valisi asker ve polislerle ve ayrıca marangoz ve demircilerle Eçmiyazin Kilisesi'ne gelmiş, hazinenin demir kapısını kırarak içerisinde bulunan 350.000 ruble ile bazı eski paraları almış ve her şey talan edilmiştir. Bunun yanı sıra bir liste yapılarak kilise mensuplarının ellerinde olan malların da hükümet yetkililerine teslim edilme emri verilmiştir. Buna karşı ne Katogikos ne de rahipler hiçbir tepki göstermemişlerdir [North American Review, 1905: 180].

6. KIRIMYAN'IN ÖLÜMÜ VE ESERLERİ

6.1. Kırimyan'ın Son Günleri ve Ölümü

Katogikos Kırimyan Rus hükümetinin Ruslaştırma çabalarına bu şekilde karşı koyuyorken, Osmanlı Devleti'nde de yeni gelişmeler meydana gelmişti. İttihat ve Terakki Partisi meşrutiyeti ilan etmişti. Kafkasya'da Rus zulmü bütün dehşetiyle sürerken İstanbul'a gelmek isteyen ancak bu isteği kabul görmeyen Katogikos Kırimyan Eçmiyazın'de ikamet etmek zorunda kalmış ve takvimler 29 Ekim 1907 tarihini gösterdiğinde hayatını kaybetmiştir. Katogikos Kırimyan'ın ölümü üzerine mezar yeri konusunda bir ihtilaf zuhur etmişti. Kendisini önce selefi Mağar Efendi'nin yanına defnetme kararı alınmıştı. Ancak bu karar komiteci Ermeniler tarafından büyük tepkiyle karşılanmış ve Nerses'in yanına defnedilmesine karar verilmiştir [Hayrig, 1987: 110].

Bir yandan ölümü ile ilgili törenler yapılırken diğer yandan da Eçmiyazın Katogikosluğu'na kimin seçileceği konusu tartışılmaya başlanmıştır [Arslan, 2003: 354]. 1907 Ekim ayında Kırimyan'ın yerine yeni bir katogikos seçilmesi için Çar'ın iradesi çıkmıştı ve 1908'de yani bir yıl sonra İzmirliyan katogikos seçilmiştir [Hocaoğlu, 1976: 76].

Hayatının sonlarına doğru, ünlü Ermeni yazar Avedik Issahakian Kırimyan hakkında şunları söylemiştir: *"Hayrik kendisini iyi hissetmiyor, çok uzun yaşayamayacak"*. Ardından Katogikos Kırimyan'ın kendisine şunları söylediğini ifade etmiştir: *evet, gideceğim yerde yalnız olmayacağım, Prenslere, Krallarla, kahramanlarla, Khorenatzi, Narekatzi, Victor Hugo ile beraber olacağım...Mezarımı ziyaret edecek misiniz? Merak ediyorum...eğer gelerseniz bir iki damla göz yaşı dökerek misiniz?... belki dökmeyeceksiniz- bu size kalmış. Fakat biliyorum beni özleyeceksiniz. Birisi benim tahtımda oturuyor olacak ve sizinle konuşmak ve şakalarınıza gülmek için o tahtta oturuyor olmayacağım* [Hayrig, 1987: 32].

Issahakian son olarak şunları ifade etmiştir: *Kırimyan Hayrik, 27 Ekim 1907 günü öldü, o belki büyük adamlarla beraber fakat halkı için o en başta ve evvela sevgili bir Baba "Hayrik" idi* [http://www.vasbouragan.org/khirmian/khirmian.htm].

6.2 Kırımyan'ın Eserleri

1892'den 1907'de ölümüne kadar Eçmiyazin Ermeni Katogikosu görevini sürdüren Mıgırdıç Kırımyan¹, pek çok alanda Ermenilere hizmet etmiştir: öğretmen, yazar, şair, papaz, piskopos, İstanbul patriği ve bütün Ermenilerin katogikosu. Mıgırdıç Kırımyan hayatı boyunca bir çok eser kaleme almıştır. Bu eserleri kısaca tanıtmak uygun olacaktır.

6.2.1. Eserleri

1850 *Hravirag Araration* (Ararat'a-Ağrı-Davet): Klasik Ermenicede yazılmış şiirlerdir. Kırımyan, Eçmiyazin'e yaptığı seyahatinden ardından bu kitabı kalem almıştır. Eserde yabancı topraklara yerleşen Ermenilere hitap etmiş ve onları vatanlarına geri dönmeye ve atalarının yurtlarını ziyaret etmeye davet etmiştir. Şiirlerin ana teması ülke ve millet sevgisidir.

1851 *Hravirag Yergreen Avediatz* (Kutsal Kente Çağrı): Kırımyan Bu eserinde 1850'de Kudüs'e yaptığı seyahatini anlatmış ve uzun şiirlere yer vermiştir.

1855 *Artsvi Vaspurakan* (Van Kartalı): Kırımyan'ın önce İstanbul'da daha sonra Van'da yayınladığı gazetedir.

1863 *Artstvik Tarono* (Muş Kartalığı): Kırımyan'ın Muş piskoposluğu döneminde çıkarmış olduğu dergidir.

1866 *Markarid Arkayutyun Yergnitz* (Göksel Krallığın İncisi): Kırımyan'ın İncil eğitimi üzerine yazmış olduğu kitabıdır.

1877 *Vankuyj* (Van'a Ağıt): Van'da meydana gelen yangınla ilgili küçük bir risaledir.

1877 *Haykuyj*: Doğu Bayezid'de meydana gelen olayları konu alan küçük risalesidir.

---

¹ Hayatının son demlerini hastalıklarla geçiren Kırımyan'ın son üç yılındaki faaliyetleri için bkz. V. G. Tunian, *Poslednii Period Patriarshestva Khrimiana*, Erivan, 2003.

1878 *Trakhdi Indanik* (Cennet Ailesi): Kırimyan bu eserinde ideal aile hayatını tasvir etmiştir.

1879 *Sirak yev Samuel*: Bu eseri gençler için yazılmış vaazları içermektedir.

1894 *Babig u Tornig* (Dede ve Torun): Kırimyan'ın bu eserinde bir dede hayat hakkında torununa ders vermektedir. Bu kitap Ermeni çiftçilerinin yaşam tarzlarını, geleneklerini, çalışmalarını ve festivallerini ayrıntıyla tasvir etmektedir. Dede, kendi topraklarında kalmanın ve çalışmanın her nesil için ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır.

Kırimyan'ın bunun dışında 1900 yılında neşredilen *Takavoratz Joğov* (Krallar Toplantısı) isimli şiir kitabı ve ölümünden sonra 1909'da basılan *Parenorokmantz Dzirakir* (Reform Planı) adlı bir eseri daha bulunmaktadır.

6.2.2. Eserlerinden Örnekler

Kırimyan Dede ve Torun adlı eserini Kudüs'te ikamet ettiği dönemde kaleme almıştır. Bu eseri onun en önemli çalışmalarından biri olarak kabul edilmektedir. Hayat hakkındaki görüşlerini, Ermeni cemaatinin nasıl bir yaşam sürmesi gerektiğini bir dedenin torununa anlatması şeklinde yazılmıştır. Kendisinden sonra gelen Ermeni edebiyatçıları özellikle ihtilalcileri hayli etkilemiş olan Kırimyan'ın eserinin bir bölümünün verilmesi uygun görülmüştür.

6.2.2.1. “Dede ve Torun” Adlı Eserinden Bir Bölüm

Ev ve Aile- Bundan dolayı, aile hayatının direkleri, baba ve anne olarak ele alınır. İncil'e göre yavaş yavaş büyüyen büyük bir ağaç olan, dünyanın her tarafına dağılan dallarıyla, evlilik bahçesindeki bu iki hardal tohumu şaşılacak kadar güzeldir. Bundan dolayı aileden bir kültür, kültürden çeşitli milletler doğar ve bunlardan da insanoğlu yasaları ve standartlarının toplamı ve bunun sonucunda da evrensel iletişim ve işbirliği ortaya çıkar. Toplumsal ilişkilerimiz yapılarımızın hepsinin evlilik ve aile kavramı üzerine temellendiğini kolay bir şekilde söyleyebiliriz. (s.205-6)

Ev ve aile, tahtında ebeveynlerin oturduğu küçük bir krallığı temsil eder. Kral olarak baba kraliçe olarak anne. (Bu tahttan) ailenin diğer üyelerine rehberlik ederler. Bu kutsal sarayda ne polis vardır, ne kılıç ne diktatörlük ve nede gücün kötüye kullanılması. Tüm bunların yerine babanın sevgisi, annenin cesareti ve bir öğretim şekliyle akıllı danışmanlar olarak ebeveynlerin ve onların ilişkilerinin yaşayan örnekleri vardır. Örnek gösterilen bu ilişki o kadar önemli ve duyarlıdır ki ışığın bir pencereyi geçmesi kadar yalın (açık)tır. Aynı canlı durum içerisinde bu yaşayan ilişki örneği (çocukların ruhuna) geçer toplumsal ve kültürel ilişkiler içerisinde hareket ettikleri ilk örneği olur. Bunda sonra, aile örneği yayılmaya ve belli bir zamanda ilişki genişlemeye başlar. Sonuç olarak, ailenin iyi ve kötü örnekleri yoluyla (üzerinden) nüfusun genelinin yaşamı ya iyileşir ya da kötüleşir, bu meyil sonucunda toplum ya iyi bir yönde gelişir ya da yok olur. Bu örnekler ya dünyada canlı kalırlar ya da canlı olmalarına rağmen, ölümler ve medeniyet sahnesinden kaybolurlar.(s.206-7)

İnsanlar ve milletler sadece ekmekle hayatlarını sürdüremezler. Yerine, ortaya çıkarıp geliştirdikleri yüksek ahlaki yaşam şekliyle bunu elde ederler. Bu canlı ahlaki hayatı meydana getiren ailedir.

Dikkat edin size bunu açıklayacağım.

Eğer bir insan gelişecekse, onun ilk adımı aile sınırları içerisinde olmalıdır. Eğer o aydınlatılacaksa onun ışığı aile hayatının fenerinden gelmelidir, eğer birleştirilecekse, onun ruhu ve bağları aileninkindendir. Eğer o güçlenirse, onun gücü ailenin gücüdür. Eğer o zengin olursa onun hazinesi ve hazinecisi ailedir. Eğer onun evi ve sofrası zengin ise üretici kaynak ailedir. Eğer cennetin ırmakları onun merkezinden akıyorsa kaynak cennet ailesidir. Eğer onun fiçileri tamamen şarapla doluyorsa içip eğleniyorsa, meyve veren bağ ailedir. Eğer günden güne çocuklarla büyüyor ise onun ana kaynağı ailedir. Eğer çocuklarını çağdaş ve temiz vatandaşlar olarak hazırlamak istiyorlarsa, kültürel eğitiminin ilk üniversitesi ailedir. Eğer mutlu yaşamak istiyorsa, mutlu yaşamının kaynağının aileden olduğuna inanmalı. İncilini ve kilisesini koruyarak bu dünyadan sonra cenneti istiyorsa, evet en sade ve bozulmamış şekliyle bu kutsal gelenekleri koruyan şey ailenin mihrabıdır. İncil'in bu dünyanın yatırım fırsatları

arasında keşfedilmemiş inci olarak tarif ettiği (Matta 13:44-50) hükümet binalarında yapılan toplantılarda keza üniversitelerin bilim merkezlerinde eşit bir şekilde etkili olarak ele alınan ve bu şekilde kalan hazine aile hayatında muhafaza edilir.

Şimdi bir de tersi duruma bakalım ve tanınmış mutsuz toplumun zayıflığının aile yaşamından geldiğini ve bunun tüm insanlığı etkilediğini bilgece fark edelim.

Eğer bir toplum potansiyelini kaybederse, onun dahili bozulma kaynağı ailedir. Eğer yıkıma doğru gidiyorsa, bunun yolu ailede açılır. Eğer biri dış düşmanlardan (ve baskılar) dolayı bunalmış ve atıl hale gelmiş ise, bunun sebebi en yakın düşmanı (ve stres kaynağı) kendi hanesi, kendi evidir.

Eğer biri hayatında dosdoğru bir yol tutmamışsa, bu kişinin kaos ve kafa karışıklığının sebebi ailedir. Eğer çocuklar, kaynakları çok bol olan bir toplumda bile kederli bir şekilde açlığın eline düşüyorlarsa, bu durum, aile hayatının temelini işleyenlerin iyi bir iş yapmadıklarının göstergesidir.

Eğer bir toplum teşkilatlanmaksızın kalmışsa ve gelecek için planlar yapmayarak kaynaklarını ve hazinelerini harcıyorsa, iktisadi savurgan harcamaların başlama noktasının aile olduğunu kim bilmez? Eğer bir ulusun çocukları uygar ve cesur değillerse, bu nesil ailede ortaya çıkan ahlaki bozulmanın kölesi olur.

Eğer (bir toplumun) çocukları ve gençliği bedensel arzularına yenik düşerlerse, onların ölümü ve mezar kazıcısı ailedir. Her şeyin ötesinde, biri toplumdan, dinden, inançtan kiliseden ayrılıp yüreğinden tanrının kutsiyetini ve emirlerini silerse ve Tufan esnasında öne çıkacak yollara meyledip kibirli bir hayat yaşarsa, bozulmanın sebebinin Kabil'in hayat tarzını takip edenlerin yaşam tarzından ileri geldiğine emin olabilirsiniz. Hali hazırda daha söylenecek ve tarif edilecek bir çok şey var... fakat ebeveynler baba ve anne disiplini olmaksızın, pozitif bakış açısına sahip düzenli ve gelişimci hayat tarzına sahip bir ulus ve toplum oluşturmanın imkansız olduğunu çalışın arayıp bulun ve ortaya çıkarın.

Daha sonra toplum ve milleti oluşturacak o nazik ve değerli unsuru yaratacak ve geliştirecek olan ailedir. Size söylüyorum, ailenin oturduğu hanede disiplin ve eğitimi tasarlayan el: Kamu okullarının ışık ve bilgi verdiği doğrudur, fakat faziletli ve muteber hayatın sorumluluğu sadece birinin kendi ailesine bağlıdır. (s. 208-9)

Öyleyse Ermeni ailesinin yaşaması için yegane ümidin bu olduğunu takip edip buna inanalım. İsa'nın taşıdığı hayat öğretisinde olduğu gibi bizi koruyabilmesi için her aile bu öğretiyi taşıyın.

[<http://www.hopeforfamily.org/gg.html>.]

6.2.2.2. Amerika'ya Gönderdiği Kontak'ın Metni

Kırımıyan 1898 yılında Amerika'daki Ermeni cemaatine bir Gontak (tamim) göndermiştir. Bu tamimde Kırımıyan Amerika'ya giden Ermenilere kendi kültürlerini korumalarını, birbirlerine yardımcı olmalarını tavsiye etmiştir. Fikirlerini vermesi açısından bu tamimin de tamamının verilmesi uygun görülmüştür.

Kırımıyan Hayrik'in Mektubu, Amerikan Ermeni Kilisesi Piskoposluğu'nun Kuruluşu Hakkındaki Belgeler:

Mıgırdıç, İsa Mesih'in Hizmetkârı ve Tanrının akıl ermez isteğiyle Başpiskopos ve Tüm Ermenilerin Katogikosu, Kutsal Eçmiyazın Ararat Evrensel Ana Kilisesi'nin Ulusal Yüksek Piskoposluğunun Üstün Patriği.

Mesihe verilen selamlar ve tanrının inayeti hepimizin üzerine olsun, aziz ermeni göçmenleri. Sizler yeni Dünyada, Amerika'da ve onun şehirlerinde Worchester, New York, Boston, Lawrance, Providence, Fresno (California), Chicago, Philadelphia'nın mahallelerinde keza diğer şehirlerde ve köylerde yaşıyor olmanıza rağmen ışığın anası, mukaddes Eçmiyazın Katedralinin evlatları olarak kalın. Efendimiz İsa Mesih'e ve onun cennet düşüncesi öğretisine inananların tümüne selamlar. Muhterem papazlara, muteber mütevellilere, gayretli tüccarlara, çalışkan sanatkârlara, çiftçilere, toprağı işleyenlere, iffetli bayanlara ve her yaştaki Mesih'in inançlı çocuklarına Selamlar. Ermeni ülkesinin ilk aydınlatıcıları, mukaddes havariler Thaddues ve Bartholomew'in

ve ikinci aydınlatıcı Mukaddes papazımız Aziz Gregory'nin tahtında oturanlardan hepinize selamlar.

Kutsal Üçleme'nin - baba Oğul ve kutsal ruh - eşsiz rahmeti, inayeti, sevgisi, barışı ve cömertliği hepinizin üzerine olsun, böylece bu hayatın mihnetinden sarsılmayan iyi hareketler ve başarılı teşebbüsler ile sizler güçlü ve cesur olabilirsiniz. Amin

Aziz Ermeni göçmeleri, selam ve inayetimizden sonra, şimdi sizin anlayabileceğiniz şekilde konuşacağım, beni, babacığınızı, kusurlu bulmayın ve şiir dilini anlamadığınızdan dolayı yakınacağım.

O yabancı memlekette bir çok acınızın olduğunu biliyorum, çok teselliye ve cesaretlendirmeye ihtiyacınız var. O uzak memlekette, anavatan Ermenistan'ın bağrından uzakta, ecdadımıza ait bu kalpten ayrı, latif aile hayatınızın rahatından mahrum bırakılmış, mutluluğu ve teselliyi arıyorsunuz. Bir an için bile böyle şeyler keşke olsa. Ama nasıl olabilirler? Kim, birinin anavatanındaki hayatının tatlılığı ve mutluluğunu, her dakika hayatın acısını ve sefaletini çeken birinin yabancı ülkede var oluşu ile karşılaştırabilir. Orada dil, doğal çevre, ülke ve insanlar yabancıdır. Hatta orada iklim ve su da yabancıdır.

Milletimizin yabancı memleketlerde göçmenler olarak sürgünde yaşıyor olmaları tanrının ilahi takdiridir. Fakat o aynı tanrı Ermenileri ve Ermenistan'ı unutmamıştır. O insanlarımızı nerede yaşıyor olursa olsunlar korumuş onlara başarı bahşetmiş ve anavatanlarında gün be gün sayılarını artırmıştır.

Bu dünyadaki şiddet fırtınası Ermenileri doğdukları memleketlerden alıp dünyanın uzak köşelerine dağıttı. Sadece uzak Amerika keşfedilmemiş kaldı. Fakat işte! Son yıllarda Ermeniler dahi orada toplandı ve çok sayıdalar. Ey Ermeniler, sizleri oraya çeken Amerika'da olan yaşam özgürlüğümü oranın altın madenlerimi yada onların harikulade teknolojisi ve buluşlar mı emin değilim. Belki yalnızca bu kaderdi sizlerin sınırı olmayan denizin diğer tarafına geçmenize sebep olan atalarınıza ait mekanların yıkılması ve acılarınız...

Sebepler ne olursa olsun buradan ayrıldınız ve gideceğiniz yere ulaştınız, şimdi gerçek vaziyeti değerlendirmek için toplanın. Fakat benim size babaca tavsiyem şudur: Kim olduğunuzu bilin. Bu dünyanın acıları ve felaketleri sonsuzdur. Kış ayazını hayat veren bahar takip eder, baharı verimli yaz takip eder, yaz ayını ise insanın çalışması sonucunda ürün aldığı ve beklenen kış için onları depo ettiği zaman olan sonbahar takip eder. Mevsimler değişiyor. Dünya dönüyor. İnsanların bir çoğu da aynı yerde kalmıyor.

Ermenilerin daima zulüm gördükleri ve göç ettikleri doğru olabilir. Fakat Tanrı bizi asla terk etmedi. Ermeniler anavatanlarını, aydınlatıcılarının inanışlarını unutmadıkları sürece -eski gelenekleri huşu içinde ve kutsal bir şekilde koruyarak ana dillerini unutmadıkları sürece, aileye ve ahlaka karşı geleneksel saygıyı korudukları sürece-yabancı memleketlerde büyüyüp çoğaldılar. Fakat birçoğu ise iz bırakmadan kayboldu. Bazıları atalarına ait inançlarını ve dillerini, aile hayatlarını kutsal geleneklerini korumuşlar, yabancıların sanat ve bilimlerini kendi doğal yetenekleriyle kavramışlardır. Bunlar büyüyüp çoğaldılar. Diğerleri kendi dillerini kaybettiler, inançlarını terk ettiler, aile şereflerini ve kutsal geleneklerini yitirdiler, yıkıcı ve zehirli olan yabancıların her şeylerini benimsediler. Bunlar “sonu gelmeyen yıkımlara” sebep oldu; onlar paldır küldür düşüp kayboldular. Geçmişteki tecrübeler, gelecek için bir örnek teşkil etsin ve akıllı adamlar müteyakkız kalsın, gerektiğinde yüksek sesle konuşsun.

Aziz göçmenler, kurtarıcımızın bize verdiği öğretisinin talimatını hatırlayın: emrim şudur ki benim sizi sevdiğim gibi sizde birbirinizi sevin. [John 15:12]. Benim emrimde aynı: benim sizi sevdiğim gibi sizde birbirinizi sevin. Buda benim çocuklarım olduğunuzun işareti olsun. Eğer bir kartalın kanatlarına sahip olsaydım size ok gibi uçar gelirdim; sizinle konuşur ve birer birer teselli ederdim. Maalesef yaşlıyım, ölümlü vücudum prangalarla bağlı ve bir çok sorumluluğum var. Ben sadece basit bir mektupla size karşı olan yükümlülüklerimi yerine getiriyorum.

İncil-i Şerif'te tasdik edilmiş olan sevgi ile birlikte, ben size kurtarıcımızın barışını vasiyet ediyorum: Barışı sizle bırakıyorum; barışımı size veriyorum; dünyanın size

verdiğini değil benim size verdiğimi [John 14:27] Dünyanın barışı istikrarsızdır. Hâlbuki Tanrının barışı ölümsüzdür ve insanoğluna mutluluk verir. Birbirinizle barış ve sevgi içerisinde yaşayın, böylece birçok lisanın konuşulduğu yabancı bir memlekette varlığınızı muhafaza edebilirsiniz. Şerefli yaşam tarzınız ve uygar tavırlarınız Ermeni olmayanların gözünde size saygı kazandırsın. Kimsenin başını belaya sokmayın ya da kimseyi sizden nefret ettirmeyin. Tek yürek olun ve tek amaç edinip işlerinizi bu şekilde yapıp tanrıya dua edin. Lekesiz annenizi, yani, gerçek ve yalın Ortodoks öğretisi ile Kutsal aydınlatıcılarımız ve onların mübarek halefleri tarafından bize miras bırakılan Kutsal Katolik Kilisesini sevin ki o size kutsal vaftiz kurnasıyla çocuk verdi, halis ve saflığı bozulmamış sütüyle sizleri besledi.

Yabancıların gösterişinden ve onların güzel sözlü hür düşüncelerle yapılan vaazlarından gözleriniz kamaşmasın. Ana Kilisenin fakir papazının, İncil'in hayrını, arkadaşları sevmeyi, fakirlere yardımı, tanrıdan korkmayı ve vatanseverlik ruhunu benimseten sade vaaz yoluyla sizlere öğretmesi sizin için yeterli olacaktır. Yüzyıllar boyunca, şiddetli fırtınaların ve sellerin binlercesinin bizim halkımızı vurduğunu hatırlayın. Lakin Ana Kiliseniz temellerinin üzerinde sağlam ve sarsılmamış bir şekilde ayakta kaldı, bu yıkımdan lekesiz inanç ve mukaddes çağrısı ile korundu. Çünkü onun temelleri kayalar üzerine inşa edilmişti.

Kilisenin yanı sıra, cennetten size bir hediye olarak verilmiş olan ana dilinizi sevin ve koruyun. İster kendi memleketlerinde ister yabancı memleketlerde- ve daima kiliselerinde- sizin anneleriniz ve babalarınız bu lisanla konuştular, ibadet ettiler, şarkı söylediler ve feryat ettiler. Onu çocuklarınıza ve varislerinize miras bırakın, böylece unutulmayacaktır. Lakin eğer lisanınızı kaybederseniz her şeyinizi kaybedersiniz. Cetlerinize ait geleneklere bağlı kalın. Yaşamınızın her alanında temiz ve lekesiz bir şekilde kendinizi muhafaza edin. İnsanı mahvolmaya iten her çeşit bağımlılıktan uzak durun. Ahlaklı bir hayatın temelini oluşturan evliliği ve aileyi sevin. Yeni Dünyadaki hayat tüm parlaklığı ve cazibesıyla sizleri aldatmasın. O yabancı memlekette göçmen olduğunuzu unutmayın. Unutmayın, Tanrı bir gün size o yabancı memleketten çıkma fırsatını verecek- İsrail'e yaptığı gibi- ana vatanınıza geri getirecek. Unutmayın ki bir yabancı daima yabancıdır.

Birlikte yaşamak için çaba gösterin. Birbirinize yardım edin. Kötü haldeki kardeşlerinize ve düşmüş arkadaşlarınıza destek olmak için elinizi uzatın. Fakirlere ve yeni gelenlere iş bulun. Hastalara yardım edin. Yetimleri ve kimsesizleri koruyun. Onlara aş ve eğitim verin. İşte çalıştırın. Ve sizin çabalarınızın tümü babalarınızın gerçek çocukları olduğunuzu gösterir.

Aziz insanlar, bu sözleri yeterli bularak bu uyarıcı konuşmama son veriyorum tanrının rahmeti hepinizin üzerine olsun. Tüm anlaşmazlıkların, kavgaların ve sürtüşmelerin sizden uzak durması için ve tanrının selameti ve rikkati hakim olsun diye dua ediyorum. Sorumlu olduğunuz şeylerde başarılı olur; tüm tehlikelerden uzak, Kutsal Katolik Kilisesi, sizlerin gerçek annesi'nin yanında sarsılmamış ve sağlam bir şekilde kalırsınız inşallah. Tanrı nefesleriyle ve ruhlarıyla biçare yaratıklar olan insanların işledikleri günahların hepsine karşılık onlara yeteri derecede merhamet eder inşallah.

Ey Ermeni Halkı: yükümlülüğümde olan görevlerimi yerine getirebilmem için tanrı bana güç vermesin diye, Yaşlı Hayrik (Babacık) için dua etmeyi unutmayın. Ben de sırasıyla ne sizi ne de sizin ve kilisenin birçok ihtiyacı olduğunu unutmayacağım. Çocuklarıma ve iyi yetişmiş olan varislerime karşı olan sevgim uzun vadeli isteklerinizi yerine getirebilmem için bana tatlı sorumluluklar yükledi. Yani, size üst düzeyde, kabiliyetli bir papaz gönderiyorum. İşte! Tanrı takdiri tekrardan ağır boyunduruğu ele aldı. Fırtınanın vurduğu geminin idaresi, tecrübeli ve erdemli kaptan: yani, o yabancı memleketteki ilk çalışkan papazınız, Kardinal piskopos Hovsep Sarajian. Büyük engellerin ve zorlulukların üstesinden gelerek o yabancı memlekette Aydınlatıcıların inancını inşa etmeyi başardı. Ermenilerin Haçını ayağa kaldırdı ve bir Ermeni Kilisesi inşa etti. Gördüm ki o tek başına, Amerika'nın Papazı olarak atanmaya uygun ve buna değer bundan dolayı ben ona Amerika'daki Ermeniler adına Kutsal Piskoposluk derecesini bahşettim.

Şimdi sizler, ey Amerika'nın göçmen Ermenileri, muteber Papazınızın sesine kulak verin, liderinizin yolunu takip edin. İyi dileklerini yerine getirin ve tavsiyelerini dinleyin: göreceksiniz tüm bunlar sizin kendi iyilik ve yararınıza olacak ve asla doğruluk ve mutluluk yolundan ayrılmayacaksınız. Onun tecrübeleri inançlı

insanlarına olan sevgisini göz önünde bulundurarak, siz sevgili çocukların refah ve huzura kavuşması için beklentilerimizi ve güvenimizi boşa çıkarmayacağını ve daima Kilisenin iyiliği için çalışacağını iyi bilerek başpiskopos konumundaki tüm yetkileri ona verdik. Her durumda yeni piskoposunuza yardımcı olun, özellikle, Kutsal Kurtarıcı olan Kilisenizin borçlarını öderken. Sizlerin durumunu göz önüne alarak, ortada olan bazı borçlarınızı hafifletmek için diğer yurttaşlarımıza başvurduk. Fakat büyük kısmı ödemek size kalmış. Onun inşasına katkıda bulunacak olan sizlersiniz ve kalan borçları ödemek için hazırlık yapmalısınız. Para toplanması amacıyla, imza atabilirsiniz diye Kardinal Piskopos Hovsep'e isimlerimizi taşıyan mühürlü bir kitap verdik.

Konuşmamın içerisinde bahsettiğim yaşlı Hayrik'in (babacık) sevgisini ve kalbî şükranlarını kabul edin. Susamış ve endişeli yüreğinizi teskin etmek için aynı cennet misali, Ana Ermenistan'dan, karlı Masis'den, Aydınlatıcıların ibadet edip dinlendikleri yer olan Arakadz dağından, Aras nehrinden ve Kutsal Eçmiyazın'den hayat veren bir çiğ tanesi yolluyorum.

Şimdi ve ilelebet sağlıklı ve kutlu, başarılı ve huzurlu olursunuz inşallah. Amin

Mıgırdıç I, Tüm Ermenilerin Katogikosu

2 Temmuz 1898².

Mıgırdıç Kırimyan'ın yazdığı şiirler Ermeniler arasında oldukça ünlüdür. Yukarıda belirtildiği üzere kitaplarını şiirsel bir dille kaleme almıştır. Babacık lakabıyla tanınan Kırimyan'ın bir çok şiiri internet sitelerinde İngilizceye çevrilmiş bir şekilde yayınlanmaktadır. Kırimyan'ın şiirleri genelde vatan ve millet sevgisi temalarını işlemektedir.

---

² Hayrig, 1987: 19-21.

6.2.2.3. İki Adet Şiiri

Kırımyan'ın kitaplarında birçok şiiri mevcuttur. Çeşitli dergilerde de yayınlanan Kırımyan'ın şiirleri vatan ve millet temalarını işlemiş, ihtilalci Ermenileri yüreklendirmiştir. Kırımyan'ın bu fikirlerini vermesi açısından iki şiirinin verilmesi uygun görülmüştür.

BİR VATANSEVERİN FISILTILARI

Aşk aleviyle yanan ruh, uhrevi ilim ile arif oldu,
Ateşe tapanlarına karşı Acemlerin.
Akıllıca savaştın, sen kendini kurban ettin;
Bu dünyadan ayrıldın; cennet ki senin ödülün.
Evet, büyük irfan ile o değişiklik yapıldı.

Alim Humayag !

Seçilmiş bir çok müessese Ararat'ı salladı,
Tanrı'nın yapısı, anamız Zion!
Masis'in tepesinden kopmuş, sen onu
Ardaz'a indirdin; şiddetli bir darbe vurup yok ettin
Magian inancını
Haçın zaferini arttırdın,
Düşmanımız şeytanın üstesinden gelindi.

Fevkalade Dajad !

[The New Armenia, Vol. XVI, No: 2]

ACINACAK BİR ASKERİN ANITI

Ah, benim için bir mezar olmayacak
Belirgin bir mezar taşı ile
Ölüm tarlasının üstünde ölürüm
İsmim de yok olacak

Ve benim için görkemli bir tabut olmayacak
Veya bir defin töreni
Ne ailem benim için yas tutacak
Ne de cenaze töreni için gelen arkadaşlar

Mezarım, ki kendi ellerimle kazdım
Derin bir hendek olacak;
Binlerce ölünün mezarları
Benimkiyle birlikte bir yığın olacak

Sonra üniformalarımdan mahrum edin beni
Silahların ve namım gururlu
Ve beni bırakın fakat kan lekeli gömleğim
Kefen vazifesi görecek

Bir çukurun içine uzanmış
Askerin cesedine değer verilmez
Bu kalıp, harman yerindeki gibi
Demetler yığılır yükseğe

Biz savaş alanından yola çıktık
Ve huzurumuza vardık
Kan tarlasının yorgun askerleri
Dertsiz bir gönülle uyurlar

Cebrail'in eliyle bizim yığın canlanacak
Ve yeni bir kılık içinde
Kartalların tüyleri yeniden kuvvetlenecek
Biz yeni bir hayata yükseleceğiz

İsa hakim olarak gelecek ve dünyanın bütün tahtları
Tanrının çubuğu konulmadan önce

Kan tarlasının hükmünü
Sadece Tanrı unutmayacak

Hey yaşayan askerler, güle güle
Bu dünyayı terk ediyorum. Artık sıkıldım
Kılıç, kılıçla yok oluyorum
İsa'nın size haber verdiği gibi

Bir çiftçi Tanrı insanı yarattı
Toprak giydirildi ve
Kötü ürünün kontrolündeki lanet
Ona kan dökmeyi öğretti

Bilge insanlar altın çağı önceden söylüyorlar
Barış olduğunda yeryüzü nefes alacak
Krallar barıştığı zaman
Ve kılıçlar kınına sokulmaya yemin edildiğinde

Aslan nazik büyüyecek, kurt
Kuzuyla barış içinde otlayacak
Kan tarlaları taze zambaklarla dolacak
Ve bütün dünya anlaşmazlıkları sona erecek

Bu bir rüya, ona güvenmiyorum
İsa'nın sözleri aklıma gelir
Milletlerin yükselmesine rağmen,
Yeryüzü bir kanlı deniz olacak

O İsa, Kurtarıcı barışı getiriyor!
Dünyamıza geldin ve gördün
İnsanlar çıldırmış, onlar henüz
İncilin kurallarını öğrenemediler

Sevgi meleği insan şekline girdi!
Bütün yaşayan insanlar kardeştir dedin
Bize barışı ver,
Ki bu dñnya veremiyor.

[http://www.hyeetch.nareg.com.au/armenians/poetry_p4.html]

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yakın dönem Türk Tarihi'nin en önemli sorunlarından biri olan Ermeni meselesi, günümüzde de varlığını sürdürmekte ve uluslararası ilişkilerde Türkiye'nin önüne büyük engeller çıkarmaktadır. Ermeniler 1878 yılındaki Berlin Kongresi'nde ileri sürdükleri taleplerle Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda çok zor bir durumda bıraktılar. Üstelik hiçbir zaman çoğunluk teşkil etmedikleri Türk topraklarında "Büyük Ermenistan" kurma hayaliyle harekete geçtiler. Büyük devletlerin de kendi politikaları doğrultusunda Ermenilere destek vermeleri Osmanlı'nın mevcut durumunu daha da kötüleştirdi. Bütün bu Ermeni faaliyetlerinin ortaya çıkması ve gelişmesinde başlıca faktörlerden birisi Ermeni kilisesi oldu. Ermeni kilisesine ait en üst düzey görevlerde bulunmuş olan Mıgırdıç Kırımyan'ın düşünce ve politikaları da kilisenin bu aktif durumunda başlıca rolü oynadı.

1820 yılında Van'da dünyaya gelen Mıgırdıç Kırımyan, hayatının tamamını Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulmasına adanmıştır. Kiliseye intisabından sonra bu yöndeki faaliyetlerini iyice yoğunlaştıran Kırımyan, Osmanlı Devleti'ne karşı menfi tutumundan hiç ödün vermemiş ve bu amaçla bir çok faaliyetlerde bulunmuştur. Van piskoposluğu döneminde Varak Manastırı dahilinde bir okul açmış ve bir gazete yayınlamıştır. Muş'ta ki Surp Garabet Manastırı'na piskopos olarak tayin edildikten sonra da benzer faaliyetlerini sürdürmüştür. 1869 yılına gelindiğinde ünü Ermeni ruhanileri arasında iyice yayılmış olan Kırımyan, İstanbul Ermeni Patrikliğine seçilmiştir. İstanbul Ermenilerinden ziyade taşra Ermenilerinin yanında olmaya özen gösteren Kırımyan, patrikliği döneminde bütün piskoposluklara çeşitli emirler göndererek, şikayetlerini mektuplar halinde kiliseye göndermelerini istemiş ve gelen şikayet yazılarını da bizzat Sadarete sunmuştur. Bu suretle Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden memnuniyetsizliklerinin sözcülüğünü yapmıştır. Ancak İstanbul Ermenileri özellikle onların öncüleri durumundaki amiralar Kırımyan'a cephe almışlar ve baskılar sonucu istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunu müteakiben kendisini edebiyata veren Kırımyan, Ermeni meselesinden yine uzak durmamış bu kez de yazdığı yazılarla Ermenileri devlete karşı kışkırtmayı sürdürmüştür.

Mıgırdıç Kırımıyan “93 Harbi” diye tabir edilen 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı’nın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nda Ermeni isteklerini Ruslara ileten delegelerin arasında yer almıştır. Ardından Berlin’de yapılacak olan kongrede Ermeni isteklerini büyük devletlere sunmak üzere oluşturulan heyetin başkanlığını yapmıştır. Berlin’e gitmeden önce muhtar bir Ermenistan hayalinin gerçekleşmesi için Avrupa başkentlerinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, İtalya, Fransa ve İngiltere’de önemli devlet adamlarıyla görüşmüştür. Bu suretle Berlin Kongresi’nde büyük devletlerin Ermenilere destek vermeleri talebinde bulunmuştur. Kongre’nin ardından istediklerini elde edemeyen ve hayal kırıklığıyla İstanbul’a dönmek zorunda kalan Ermenilerin bu ruhani lideri, İstanbul’daki Ermeni Kilisesi’nde “Demir Kepçe” olarak bilinen meşhur vaazını vermiş ve Ermenileri silahlı mücadeleye çağırmıştır. Arkasından tekrar Van’a dönen ve kendisini Ermenilerin ihtilalci fikirlerinin sözcüsü olarak gören Kırımıyan, zararlı faaliyetlerine burada da devam etmiştir.

Ancak Van’da giriştiği zararlı faaliyetleri, kendisinin İstanbul’a çağrılmasına neden olmuş ve 1885 yılında İstanbul’a gelmek zorunda kalmıştır. “Bağımsız Ermenistan” hayalini gerçekleştirmek isteyen Kırımıyan, devlet aleyhine giriştiği fesat faaliyetlerini sürdürdüğünden dolayı, İstanbul’dan da uzaklaştırılarak Kudüs’e sürgün edilmiştir.

1892 yılında Rus hükümeti vasıtasıyla tüm Ermenilerin Katogikosu tayin edilmiş ve Eçmiyazin’e giderek yeni görevine başlamıştır. Eçmiyazin Katogikosu olarak, Kırımıyan’ın Osmanlı Devleti’ne yönelik menfi durumu burada da sürecek, çeşitli Avrupa devletlerine çağrılar yaparak, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler adına ıslahat yapılması taleplerini yineleyecektir. Kırımıyan, 1907 yılında Eçmiyazin Katogikosu olarak görevinin başında bulunduğu bir sırada hayatını kaybetmiştir. Bu gelişmeler de göstermektedir ki, Mıgırdıç Kırımıyan yaklaşık bir asırlık ömrünün çok büyük bir kısmını Osmanlı Devleti aleyhine çalışarak geçirmiş ve “Büyük Ermenistan” hayalinin gerçekleşmesine adanmıştır.

Mıgırdıç Kırımıyan, Ermenilere yönelik fikirleriyle ve yaptığı çalışmalarıyla onların Ermeni tarihinde önemli bir yer edinmiş ve Hayrik lakabıyla anılmıştır. Hatta “Hayrik” adı bugünkü Ermenistan’da bazı eğitim kurumlarına verilmek suretiyle

yaşatılmaktadır. Ermeniler için “büyük bir vatansever ve kahraman” olan Mıgırdıç Kırımyan’ın, Türk tarihi için önemli bir ihtilalci olduğu tartışılmazdır. Çünkü o, Ermenilerin hiçbir zaman çoğunluk olarak yaşamadıkları ve dolayısıyla bir devlet kurmayı hak etmedikleri Osmanlı topraklarında “Büyük Ermenistan” gibi boş bir hayali gerçekleştirmeye çalıştı. Yaptığı bu faaliyetlerle Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde, devletin mevcut zor durumunu daha da kötüleştirdi. Devleti büyük devletlerin bir müdahale alanına çevirmeye çalıştı. Ve bunu da bir ölçüye kadar başardı. Bu suretle Ermeni meselesinin önemli yapı taşlarından birisi oldu. Ancak ne ilginçtir ki, bu meselede, yukarıda belirtildiği gibi çok önemli bir yeri olan Mıgırdıç Kırımyan bugüne kadar Türkiye’de yapılan herhangi bir müstakil çalışmanın konusunu teşkil etmemiş ve onun Osmanlı Devleti aleyhine giriştiği zararlı faaliyetler ayrıntılarıyla ortaya konulmamıştır. Zaten bu çalışmaya, böyle bir boşluk olduğu gerçeğinden hareketle başlandı.

Türkiye’de bu alanda yapılan çalışmaların doyurucu olmaması ve bazı konuların sürekli tekrar edilmesi önemli bir problemdir. Meselenin arşiv vesikalarıyla, dönemin gazeteleriyle, yerli ve yabancı yayınlar kullanılmak suretiyle ortaya konulması bu aşamada önemli bir hususiyettir. Bu suretle yapılacak çalışmalar, Ermeni meselesinin daha doğru bir şekilde anlaşılmasına vesile olacaktır. Bu konudaki diğer bir husus ise, bu tür çalışmaların ulusal ve uluslararası ortamlarda yayınlanması, Avrupa ve dünya kamuoyuna duyurulmasıdır. Böylece Ermeni meselesinde Türkiye’ye karşı olumsuz bir tavır içerisinde olan batı dünyası da bilgilendirilmiş olacaktır. Bu aşamada yabancı yayınların göz ardı edilmemesi, Türkiye’nin bu konudaki haklılığını göstermesi açısından önem arz edecektir.

Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti, Kırımyan gibi kilise mensuplarının faaliyetleriyle meydana getirilen Ermeni meselesinde bir taraf olarak tabii ki kendi tezini doğru bir şekilde tanıtmak ve uluslararası itibarını korumak için bir eylem planı oluşturmalıdır. Fakat ilk etapta, “Ermeni meselesi” Türk kamuoyuna, eğitim öğretim sürecinde, basın-yayın yoluyla tanıtılmalı ve kavratılmalıdır. Bu konuda, sosyal bilimciler, hukuk uzmanları devamlı olarak motive edilmeli ve meselenin yurt dışında ne şekilde algılandığına bakılmaksızın çalışmalara devam edilmelidir. Yapılacak bu çalışmalar

yabancı dillere çevrilmeli ve dünya kamuoyu doğru bir şekilde bilgilendirilmeye çalışılmalıdır¹.

Günümüzde Ermeni ileri gelenleri, Ermeni varlığının sadece katledileme, sürülme ve intikam duygularıyla ayakta tutulabileceğine inanmaktadırlar. Bu nedenle her yeni kuşakta Türk düşmanlığı daha da ileri gitmekte, sorunun gelecekte çözümlenmesine dair umutlar yok edilmektedir. Dahası Ermenilerin lobi faaliyetleriyle tarihte kendilerini destekleyen ve zaman zaman kullanan devletler de aynı tutumu göstermektedirler. İşte bu nedenle, yukarıda bahsedilen nitelikteki çalışmaların yaygınlaştırılması ve uluslararası kamuoyunun takdirine sunulması, Türkiye için bir zorunluluk teşkil etmektedir. Ermeni meselesinde öncü durumunda olan şahsiyetlere yönelik detaylı biyografi çalışmalarının artması, hem Ermeni meselesinin çözümüne yeni bir boyut kazandıracak ve hem de gerçeklerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

---

¹ Enis Şahin, http://stradigma.com/turkce/nisan2003/makale_02.html, 28 Ağustos 2004.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELRİ

- BOA., A. MKT. MHM. 699/5.
BOA., A. MKT. MHM. 501/45.
BOA., A. MKT. MHM. 614/13,
BOA., A. MKT. MHM. 697/6
BOA., A. MKT. MHM. 748/24.
BOA., A. MKT. MHM. 537/26.
BOA., DH. MKT., 1346/77.
BOA., DH. MKT. 1433/34.
BOA., DH. MKT. 1523/107.
BOA., DH. MKT. PRK., 1340/103.
BOA., DH. MKT. PRK., 1470/87.
BOA., HR. SYS. 2756/42
BOA., HR. SYS. 2771/22
BOA., HR. SYS. 2770/58
BOA., İ.HR. 14248.
BOA., İ.HR. 14283.
BOA., İ.HR. 14537.
BOA., İ.HR. 14503.
BOA. İ.HR. 15608.
BOA., İ. HR. 70497/884.
BOA., Y. A. Hus., 292/9.
BOA., Y. A. Hus. 300/11.
BOA., Y. A. Hus. 323/123.
BOA., Y. A. Hus. 315/54.
BOA., Y. A. Hus., 297/86.
BOA., Y. A. Hus., 327/109.
BOA., Y. A. Hus., 323/123.

BOA., Y. A. Hus., 322/90.
BOA., Y. A. Hus., 324/46.
BOA., Y. A. Hus., 209/18.
BOA., Y. A. Hus. 295/53.
BOA., Y. A. Hus. 292/49.
BOA., Y. A. Hus. 327/109
BOA., Y. A. Hus. 341/121
BOA., Y. A. Hus. 314/70
BOA., Y. A. Hus. 339/12
BOA., Y. A. Hus. 297/86
BOA., Y. A. Hus. 295/26
BOA., Y. A. Hus., 295/53.
BOA., Y. A. Hus., 323/123.
BOA., Y. A. Hus., 324/46.
BOA., Y. A. Hus., 332/63.
BOA., Y. A. Hus., 332/95.
BOA., Y. A. Hus., 331/78.
BOA., Y. A. Hus., 332/70.
BOA., Y. A. Hus., 331/78.
BOA., Y. A. Hus., 305/11.
BOA., Y. A. Hus., 325/18.
BOA., Y. A. Hus. 514/2.
BOA., Y. A. Hus. 460/22.
BOA., Y. A. Hus. 240/24.
BOA., Y. A. Hus. 348/45.
BOA., Y. A. Hus. 340/6.
BOA., Y. EE. 97/82
BOA., Y. EE. 97/89
BOA., Y. EE. 152/2
BOA., Y. PRK.A. 3/25.
BOA., Y. PRK.AZJ. 22/99.
BOA., Y. PRK. AZJ. 17/96.

BOA., Y. PRK. AZN. 4/43.
BOA., Y. PRK. ASK. 67/7.
BOA., Y. PRK. ASK. 120/11.
BOA., Y. PRK. BŞK. 7/35.
BOA., Y. PRK. BŞK. 14/98.
BOA., Y. PRK. HR. 13/39.
BOA., Y. PRK. HR., 18/88.
BOA., Y. PRK. HR., 16/48.
BOA., Y. PRK. KOM. 15/58-8.
BOA. Y. PRK. TKM. 25/1.
BOA., Y. PRK. TKM. 42/14.
BOA., Y. PRK. TKM., 30/15.
BOA., Y. PRK. UM., 35/94.
BOA., Y. PRK. ZB. 7/9.
BOA., Y. Mtv. 47/71.
BOA., Y. Mtv. 92/69.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. III, (3 Mart 1878 - 17 Temmuz 1879), İstanbul, 1987, Belge No: 13, 7.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. V, (7 Nisan 1881 - 7 Aralık 1884), İstanbul, 1987, Belge No: 16; 19.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. IX, (19 Eylül 1890 - 29 Haziran 1891), İstanbul, 1988, Belge No: 85; 219.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XI, (3 Haziran 1892 - 14 Mart 1893), İstanbul, 1988, Belge No:30; 33;34; 37; 63; 87; 89.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XII, (15 Mart 1893 - 30 Haziran 1893), İstanbul, 1988, Belge No: 157.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XV, (1 Ağustos 1893 - 24 Ekim 1893), İstanbul, 1988, Belge No: 1; 46; 60; 86; 97; 149; 150; 153; 157; 168; 189.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XVI, (25 Ekim 1893 - 19 Aralık 1893), İstanbul, 1989, Belge No: 1; 34; 73.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XVII, (20 Aralık 1893 - 25 Ocak 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 36; 117.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XVIII, (27 Ocak 1894 - 31 Mart 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 25.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XIX, (2 Nisan 1894 - 8 Mayıs 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 19; 39; 61.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XX, (8 Mayıs 1894 - 31 Temmuz 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 22; 31; 42; 49; 69.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXI, (1 Ağustos 1894 - 30 Eylül 1894), İstanbul, 1989, Belge No: 183.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXII, (12 Eylül 1894-13 Kasım 1894), İstanbul, 1990, Belge No: 33; 95; 136.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXV, (21 Aralık 1894 - 10 Ocak 1895), İstanbul, 1990, Belge No: 113.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXVI, (11 Ocak 1895 - 7 Şubat 1895), İstanbul, 1990, Belge No: 47.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXVII, (7 Şubat 1895 - 13 Mart 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 10; 47; No: 49-Ek-9.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXVIII, (14 Mart 1895 - 30 Nisan 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 51; 69; 95.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXIX, (1 Mayıs 1895 - 31 Mayıs 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 36.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXX, (1 Haziran 1895 - 8 Temmuz 1895), İstanbul, 1991, Belge No: 61; 63; 67; 87; 88; 90; 96; 106.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXXVI, (26 Ekim 1895 - 8 Kasım 1895), İstanbul, 1992, Belge No: 108.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, c. XXXVII, (9 Kasım 1895 - 26 Kasım 1895), İstanbul, 1992, Belge No: 158; 161.

B. KİTAPLAR

AKÇORA, Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

ARTINIAN, Vartan, The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, İstanbul, 1970.

Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, ed. Anita L. Burdett, London, 1988.

The Armenian People From Ancient to Modern Times, Vol. II, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997.

Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, ed. Richard G. Hovannisian, California, 2001.

Armenian Van Vaspurakan, ed. Richard Hovannisian, California, 2000.

BALAKIAN, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Publishers, New York, 2003.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 1983.

BEBİROĞLU, Murat, *Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul, 2003.

BLISS, Edwin Munsell, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company, New York, 1896.

BOURNOUTIAN, George A., *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889, a Documentary Record, Annotated Translation and Commentary*, California, 1998.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

ÇALIK, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

CHAKMAKJIAN, Hagop A., *Armenian Christology and Evangelization of Islam*, Leiden, 1965.

CUMHUR, Zeynep, Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

ÇELEBYAN, Antranik, Antranik Paşa, çev: Mariam Arpi-Nairi Arek, İstanbul, 2003.

DABAĞYAN, Levon Panos, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul, 2003.

DEMİREL, Muammer, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians, Ankara 2002.

DEMİROĞLU, Faiz, Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.

DRIAULT, Eduard, La Question D'Orient Depuis Ses Origines Jusqu'a Nos Jours, Paris, 1912.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı: Kültür Bakanlığı Yayınları, c. IV-V-VI, İstanbul, 1993.

Encyclopaedia of Religion and Ethics, James Hasting, ed. Charles Scribner's Sons, Vol. 4, New York, 1913.

ERİM, Nihat, Devletlerarası Hukuki ve Siyasi Tarihi Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları I, Ankara, 1953.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilâl Hareketleri (Meşrutiyet'in İlânından Önce ve Sonra), ATASE Yayınları, Ankara 2003.

Ermeni Sorunu El Kitabı, haz. Şenol Kantarcı vd., Ankara, 2002.

EROĞLU, Veysel, Ermeni Mezalimi, 2. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1976.

GRANVILLE, Edgar, arlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları, ev., Orhan Arıman, Ankara, 1967.

GÖYÜNÇ, Nejat, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983.

GULESSERIAN, Papken, (Translated by; Terenig Vartabed Poladian), The Armenian Church, AMS Press, New York, 1970.

GÜRÜN, Kamuran, Ermeni Dosyası, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

HAYRIG, a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987), A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York, 1987.

HIDİRŞAH, Yakup, Massacre of Christians (Syriacs, Nestorians, Chaldens, Armeians) in Mesopotamia and Kurds, Hannover, 1997.

HOCAOĞLU, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

İLTER, Erdal, Ermeni Kilisesi ve Terör, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999.

İLTER, Erdal, Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyânları (1780-1880), Ankara, 1988.

KARABIYIK, Osman, Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü, İstanbul, 1984.

KARACAKAYA, Recep, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), Başbakanlık Basımevi, İstanbul, 2001.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

KARPAT, Kemal H., Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

KILIÇ, Davut, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

KRIKORIAN, Mesrob K., Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London, 1978.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

KURAT, Yuluğ Tekin, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

KÜÇÜK, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

KÜÇÜK, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

LEON, Arpee, A History of Armenian Christianity, From the begining to Our Own Time, Princeton, New Jersey, 1946.

LEON, Arpee, The Awaeking of The Armenian Church, A History of the Armenian Church (1820-1860), Chicago, 1909.

LYNCH, H. F. B. Armenia Travels and Studies, Vol. I, II, London, 1901.

MAKSUDIAN, Krikor Vardapet, Chosen of God the Election of the Catholicos of All Armenians, From the Fourth Century to the Present, ed. Christopher H. Zakian, St. Vartan Press, New York, 1994.

MAZICI, Nurşen, Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878- 1918), İstanbul, 1987.

MC CARTHY, Justin, Muslims and Minorities, the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire, (New York, 1983).

Midhat Paşa'nın Hatıraları, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997.

MINASSIAN, Anaide Ter, Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912), Çev., Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

NALBANDIAN, Louise, The Armenian Revolutionary Movement: The Develepment of Armenian Political Parties throught the Nineteenth Century, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.

NASSIBIAN, Akaby, Britian and the Armenian Question 1915-1923, New York, 1984.

ONUR, Hüdavendigar, Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

ORMANIAN, Malachia, The Church of Armenia, London, 1955.

ÖKE, Mim Kemal, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, İstanbul, 2003.

PAMUKÇUYAN, Kevork, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV, Biyografileriyle Ermeniler, İstanbul, 2003.

PARSAMIAN, Vardan Aramovic, Istorija Armianskogo Naroda 1801-1900 gg. Erivan, 1972.

PASDERMADJIAN, Hrand, Historie de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne, Paris 1964.

ROHRBACH, Paul, In Turan und Armenien auf den Pfaden russischer Weltpolitik, Georg Stilke, Berlin, 1898.

Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu – Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği-, Çev., Mehmet Sadık, Haz: Hamit Pehlivanlı, Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Van, 1997.

SARAL, Ahmet Hulki, Ermeni Meselesi, Ankara, 1970.

SAKARYA, İhsan, Belgelerle Ermeni Sorunu, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.

SALT, Jeremy, Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896, London, 1993.

SONYEL, Salahi R., Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire, Ankara 1993.

SONYEL, Salahi R., The Great War And the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers), Ankara, 2001.

SÜSLÜ, Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara, 1990.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

ŞAHİN, Enis, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.

ŞAHİN, Recep, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988.

ŞAŞMAZ, Muşa, British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897, Ankara 2002.

SELVİ, Haluk, Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu, Sakarya, 2004.

ŞİMŞİR, Bilal N., British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895), Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal N., British Documents on Ottoman Armenians (1895), Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal N., Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes, Vol. I, (1886-1893), Ankara, 1993.

ŞİMŞİR, Bilal N., The Genesis of the Armenian Question, Ankara, 2003.

ŞİMŞİR, Bilal N., Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986.

TAHMAZIAN, K., Turcs et Arméniens, Plaidoyer et Réquisitoire, Imprimerie H. Turabian, Paris, 1919.

The Gladstone Diaries with Cabinet Minutes and Prime-Ministerial Correspondence, Vol. IX, January 1875-December 1880, ed. H.C.G. Matthew, Clarendon Press Oxford, 1986.

The Random House Dictionary of the English Language, Second Edition, Random House, New York, 1988.

TUNIAN, V. G., *Poslednii Period Patriarshestva Khrimiana*, Erivan, 2003.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, c. II, Ankara, 1987.

Türkler-Ermeniler ve Avrupa, Haz, Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Isparta, 2003.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

VAN KÜTÜĞÜ, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi*, Ankara, 1993.

VILLARI, Luigi, *Fire and Sword in Caucasus*, London, 1906.

Yaşayanları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar, Cilt. I, YKY, İstanbul, 1999.

YAVI, Ersal, *1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler*, İzmir, 2002.

C. MAKALELER

ANDREASYAN, Hrant D., “*Aktamar Kilisesi*”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart 1966, Cilt: XVI, Sayı: 21, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.

ARSLAN, Ali, “*Eçmiyazın'de Krimyan'ın Katogigos Dönemi ve Osmanlı-Eçmiyazın İlişkilerinin Bozulması*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 37, İstanbul, 2002.

ARSLAN, Ali, “*Eçmiyazın Katogigosluğu'ndaki Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü*”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), İstanbul, 2001, s. 55-66.

ARSLAN, Ali, “*II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı-Eçmiyazın Katogikosluğu İlişkileri*”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

BALIOZIAN, Ara, “*Khrimian Hayrig (1820-1907)*”, Hayrig, a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987), A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York, 1987.

CAPRIELIAN, Ara, “*Khrimian and Cilicia*”, Hayrig, a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987), A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York, 1987.

CENGİZ, Hayrullah, “*Rusya'nın 1895-1905 yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası – Ermenileri Ruslaştırma Çabaları-*”, Kafkas Araştırmaları IV, İstanbul 1998.

ÇÖHCE, Salim, “*Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları*”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, c. I, Ankara 2003.

DAVISON, Roderic, “*The Secret Report on the Congress of Berlin*”, Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı. 32, Mart 1979, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1979.

DERHOVANESSIAN, Diana, "*The Worlds*", Hayrig, a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987), A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York 1987.

GURIOIAN, Vigen, "*Armenian Jenocide and Christian Existance*", Cross Currents, Fall 91, vol.41, s. 330.

GÜRÜN, Kamuran, "*Türkiye'de Ermeni Sorunu'nun Yaratılışı*", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983), Manisa, 1983.

HAMPIKIAN, Nairy, "*The Architectural Heritage of Vaspurakan and the Preservation of Memory Layers*", Armenian Van Vaspurakan, ed. Richard Hovannisian, California, 2000.

HAYRIG, "*Khrimian Hayrig's Farewell Address*", a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987), A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York, 1987.

HOVANNISIAN, Richard, "*Armenian Van/Vaspurakan An Introduction*", Armenian Van Vaspurakan, ed. Richard Hovannisian, California, 2000.

İLTER, Erdal, "*Ermeni Kilisesi ve Terör*", Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 863.

KARACA, Ali, "*Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)*", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001.

KARACAKAYA, Recep, "*İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Faaliyetleri*", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

- A. KILIÇ, Davut**, “*İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)*”, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2001.
- B. KILIÇ, Davut**, “*Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesi'nin Rolü*”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.
- KOUSHAGIAN, Torkhom**, “*The Character and Spirit of Khrimian Hayrig*”, Hayrig, a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987), A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York, 1987.
- MARANCI, Christina**, “*The Art and Architecture of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*”, Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, ed. Richard G. Hovannisian, California, 2001.
- OSHAGAN, Vahe**, “*Modern Armeninan Literature and Intellectual History from 1700 to 1915*”, The Armenian People From Ancient to Modern Times, Vol. II, ed. Richard G. Hovannisian, New York 1997.
- PEROOMIAN, Rubina**, “*A Call Sounded From The Armenian Mountains of Erzerum*”, Armenian Karin/Erzerum, ed. Richard G. Hovannisian, California, 2003.
- PEROOMIAN, Rubina**, “*The Heritage of Van Provincial Literature*”, Armenian Van Vaspurakan, ed. Richard Hovannisian, California 2000.
- SEROPYAN, Vağarşap**, “*Hrimyan, Mıgırdıç*”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı: Kültür Bakanlığı Yayınları, c. IV, İstanbul, 1993.s. 91.
- SEROPYAN, Vağarşap**, “*Hrimyan, Mıgırdıç*” Yaşayanları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar, Cilt. I, YKY, İstanbul, 1999, s. 568.

SEROPYAN, Vağarşap, "*Varjabedyan, Nerses*", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı: Kültür Bakanlığı Yayınları, c. VI, İstanbul, 1993, s. 368.

SEROPYAN, Vağarşap, "*İzmirliyan, Mateos*", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı: Kültür Bakanlığı Yayınları, c. V, İstanbul, 1993, s. 312.

ŞİMŞİR, Bilal N., "*Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler*", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983), Manisa, 1983.

TEMUÇİN, F. Ertan, "*Ayastefanos'tan Lozan'a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu*", Yeni Türkiye I.

URAS, Esat, "*1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Türkiye'deki Durumu*", Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi: Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler II, İstanbul 1989.

UZUN, Turgay, "*Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler*", Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2001.

WILSON, The Rev. S. G., *The Armenian Church and the Russian Government*, North American Review, 180: I (1905: Jan.).

YILDIRIM, Hüsamettin, "*Ermeni İhtilalci Hareketlerinin Doğuşu ve Gelişiminde Ermeni Dininin Rolü ve Önemi*" Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991), Ankara, 1992, s. 255-262.

D. SÜRELİ YAYINLAR

The New Armenia, Vol. XVI, March-April 1924 No: 2.

The New Armenia, Vol. XVI, January-February 1924 No: 1.

The Times, 2 February 1877.

The Times, 3 April 1878.

The Times, 18 March 1878.

The Times, 20 March 1878.

The Times, 2 June 1884.

E. INTERNET

<http://www.vasbouragan.org/khramian/khramian.htm>

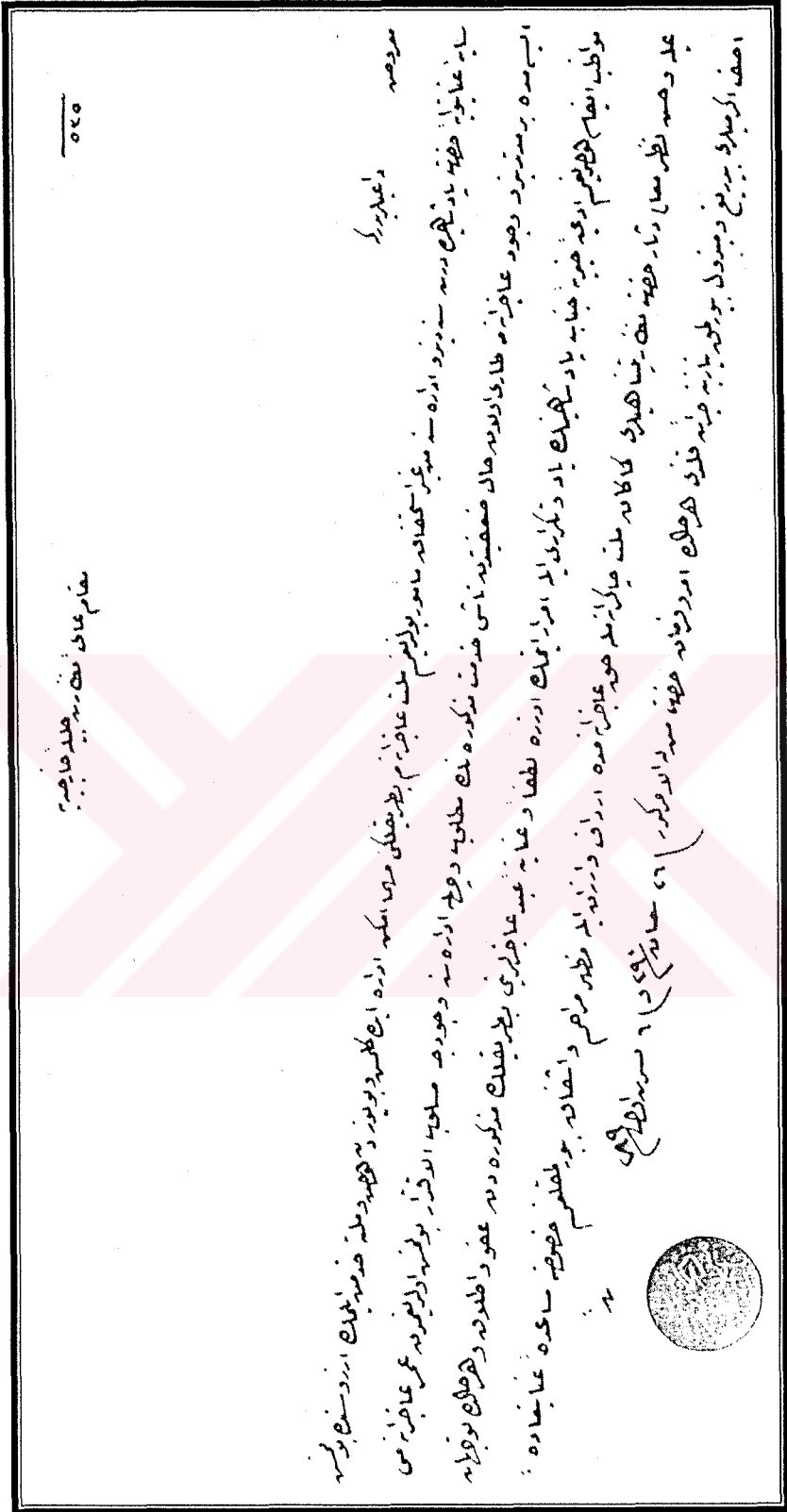
http://stradigma.com/turkce/nisan2003/makale_02.html

<http://www.gidamo.org.tr/van.htm>

<http://www.caia.org.uk/index.html?content/armeniansinbritain.htm&2>

<http://www.ascibasi.net/TarifDetay.asp?ID=12>

<http://www.sain.org/WINDOW/Documt2.txtv>

EK 1: Kırımın'ın İstanbul Ermeni Patrikliği'nden İstifa Dilekçesi

BOA., İ.HR.15608.

عزیز و متکلم تقاضای جلدی و ضروری است

مردم عزیزان کرامت
ملت عزیزان بطریق ما به بنام فریاد معراج آواز و اعلام باریکات ماوری آواز و موافق می نماید زلد هلاله هله و طه ایفای صدمت و بارز نامت صداقت و کینه ایسه و فخر
و عند نامه قضا نهجه و ملیت فرزند با برده و اسلام مجامع نمی کند همان می فرود آید کلامه صادق بیخ ایمانه و بود هر چه انسه غامده و عاقبت زید ایام عزرا اقبال
ظهیر دوشاهی سنجیده مؤخره رسیده هر چه با کجه اختلاف و استاده اعنه و ارضانه بر رسیده او درده مغزینت معاشه نایل اولماسه اولینتیه و سایر اصافیه هفته آنچه زنده بر منقوله پیام صدمه نشانه
لطقت سینه نایل علافاة و عالفه سینه هفته بارشاهی اظهیر کلاکله شهود عالم بولینتیه بویچیزدیه و فی اوجیه ضربه هفته بارشاهی بار و کله قلعوه و سایر اولعیاری بر قارهها مندر ایلام
اورده و عتیه ارضانه مغزینت ما ستمک هفتیسه ارضانه برشاهی مردم ملت آینه هر چه استقام اولور اولیاری و هر حالک اولور نامه هفته سدر اولور کرد

لا اله الا الله محمد و آله و صحبه اجمعین

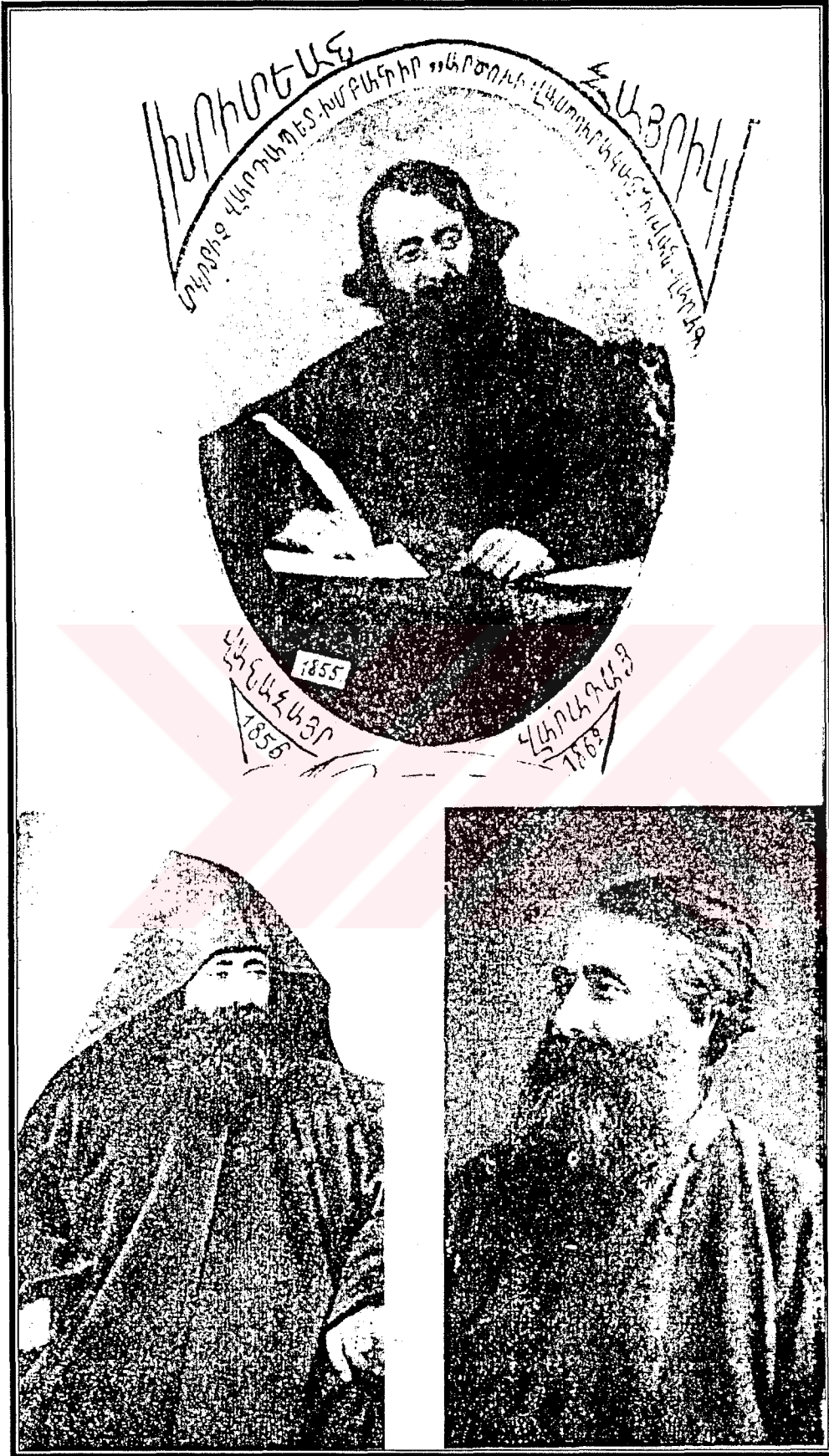

اوله اوله لاله دجه اومه بيه حضرت يادير که ترف منعامه بو يولوريم انعام منظومه بيگنه اينا ايرتيريمک ياينه شکره شادوي نعيم اولدو قاسم
ايک بيگ وديگر بيهک غوره مکان ديريکی نيقيانه واقوره اکلماک يولور هوا نظر منور يولور ايک بيگ بيه غوره ايله وريش ماب کی مصفاه اولدو کونکونده
وار و اولده شکره شکره تقريلا بر بار لفا عرض و نعيم فتنه و لری ادا شيفاج نظر ت شال الالاک شکره مذکوره نعيم مجر جوارح اوقه من الالاک اعلافنه بر بيه
ارشی بطريقه ايمو قزيبانه اظه منزلت مکان تحفيض منعی ارشی بطريقه سندن صيه تقيرک ارا الاله اوقه اقصه خضه بار عليه و نهله نقه جديده
دولتو ادمم حضرتي

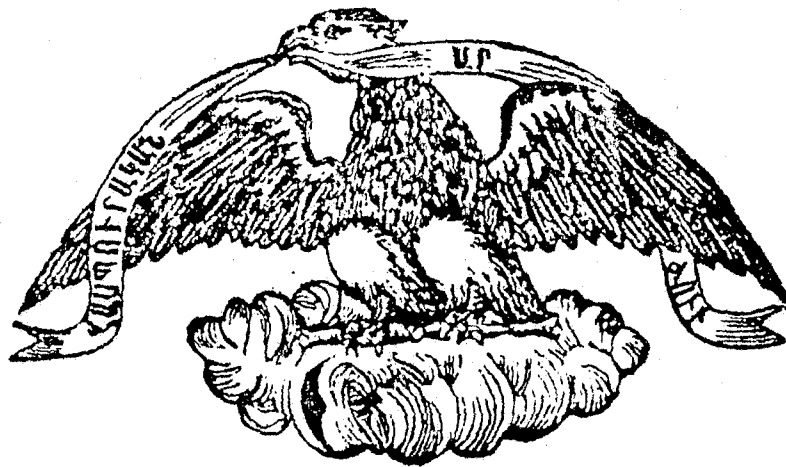
اجتماع اولوراج

۷۷ ۷۸ ۷۹
۲۰۱۱
۲۰۱۲
۲۰۱۳
۲۰۱۴
۲۰۱۵
۲۰۱۶
۲۰۱۷
۲۰۱۸
۲۰۱۹
۲۰۲۰
۲۰۲۱
۲۰۲۲
۲۰۲۳
۲۰۲۴
۲۰۲۵
۲۰۲۶
۲۰۲۷
۲۰۲۸
۲۰۲۹
۲۰۳۰
۲۰۳۱
۲۰۳۲
۲۰۳۳
۲۰۳۴
۲۰۳۵
۲۰۳۶
۲۰۳۷
۲۰۳۸
۲۰۳۹
۲۰۴۰
۲۰۴۱
۲۰۴۲
۲۰۴۳
۲۰۴۴
۲۰۴۵
۲۰۴۶
۲۰۴۷
۲۰۴۸
۲۰۴۹
۲۰۵۰

EK 3: Maaş Tahsisinin Uygun Olduğuna Dair Belge
BOA. İ.HR. 70497-3.

EK 4: Kilisedeki İlk Yılları

ԱՐԾՈՒՒ
ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ

ԹՈՒՌՆԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԹԵՒՕԲ
ՅԱՐԾՐՈՒՆԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԷՆ ՎԱՐԱԳԱՅ

ԽՄԲԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԱՒՕՍ
ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆ

1860

ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԹԻՒ Բ.

ՎԱՆՏՈՍՊ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐԾՈՒՌՅՆ

ՆՎԱՐԱԳ

EK 5: Kirmyan Tarafından Van'da Yayınlanan Van Kartah Adh Gazete

İ C C S E P

U P O N I T I S E P O N O S

ՔՐՈՒՅԵԼԷԼ ԹԵՒՕՐ ԿԸՊՈՒԲԵԼԵՆ ԵՐՈ ՈՒՐՈՆ
Ի ՄԵԼԱԲՈՒՆԵՆ ԵՇԻՍԵՂԷՆ ԵՒՆԵՐԵՆԵՆ ԼԵՐԵՆՑ
Ի ՄԵԼԱՅ ԵՒ ԿԵՐԵՊԵՏԻ ԼՐԵՇԷԼԻ ՈՒՐՏԷՆ

Ը Պ Ր Ի Լ Ի

1 8 6 3

Թ Ի Ի Ի

Ա հարստացանքի ամեն երկու անգամ
արժեքն են ի վնաս
Տարեկան գննել 24 դարս :
Ս կցածնայ գննել 12 դարս :
Ս 64 հարս 40 փարս :

Արժեքն ու գին կարող են ասարացրուի :
Այս քաղաքի մասին և այլ քաղաքի
պիտի ծանոթ :
Այս քաղաքի բերան ծանոթ կամ մեծ իջի
գրանձին առ խմբայի պիտի արգրուի :

ԵՐՈ ՈՒՐՈՆ Թ ՈՒՐՏԷՆԷ
Չ Լ Ե Ր Ո Ւ Ր Ի

Հարստանքի գործն կըրանայ իր
ճանկերը Թախր Տարան, Ըրձուիկ, բայց չո
նարարյա ու կարճիկ Թեւերը, զի գին կը
սուցով գարար փեսաս ընեթով :
Ըստյն թախր պարիտ ամբ :
Ըրձուիկ գու արյին :
Թախր Թախր գու Հայրենաց ղեւ :
Թախր տըր ղից ղից : սար Հայաստանն
գաղտնախն Հայր ընծայի աւետիս նարս
կ պիտի պիտի :
Գու ղ սար Ըրարյին, փուճ ճանանա
կին : փուճ են Շանանան բարեխնով
Ներս թան ՍՈՒԼԻԷՆ ԸՕԵՕ, մեծ
ճանախին : Հայաստան կըրանայ չո
ճանայ ղիցյ իր սիր-ը, առ սար ի ճուեր
սար ղից պարզեթու ճուս :

Ըստ հետեւ ընտիր կ'ընդհին զարար
նեթով կերպ կերպ գոյներով, այսուհետեւ
պարիտները կարարին ղով ղով Ըրեթով
ամեն թախան կ'գրվել ճարգերը, զու էլ
ղի Ըրձուիկ, գու Հայրենաց սիրով ղիյե
ք թեւերը, հարս, ընթով Հայաստանի ըն
նեթը, սար այց հոս հայրենակարս հայե
թան, սար թուց միջմարս ին ճուս հայրեն
այսուհետեւ գու պատգամս քու սուքս
հանգակ պիտի երթառ Հայաստանի բերա
նն, Տարանն, կամ ճայն աղետից կամ ճար
աւետիս' ից սր տեանն ինչ սր ղեւ : առ
նեւ ու ամեն ամեն կույտ պիտի :
«Բա ճանապարհ» ճանապարհի ղ ղիկ,
քո եղանակ' բարեխնան իտեխի ղիյե, ղ
ընթաց' գոս ղու ղիյե, քո ղու ղիյե պատս
թիւն : ք բարրառ' Հայրենակարս ղիյե :
ԸՍՏՈՒՐՈՆ ԵՒ ԸՕԵՕ պիտի կանչես :
այրերց երկինքն ղ խմարնեւ : անգագ սր
Թախեւ անգագ սր մեջեւ Հայրենաց աւե,

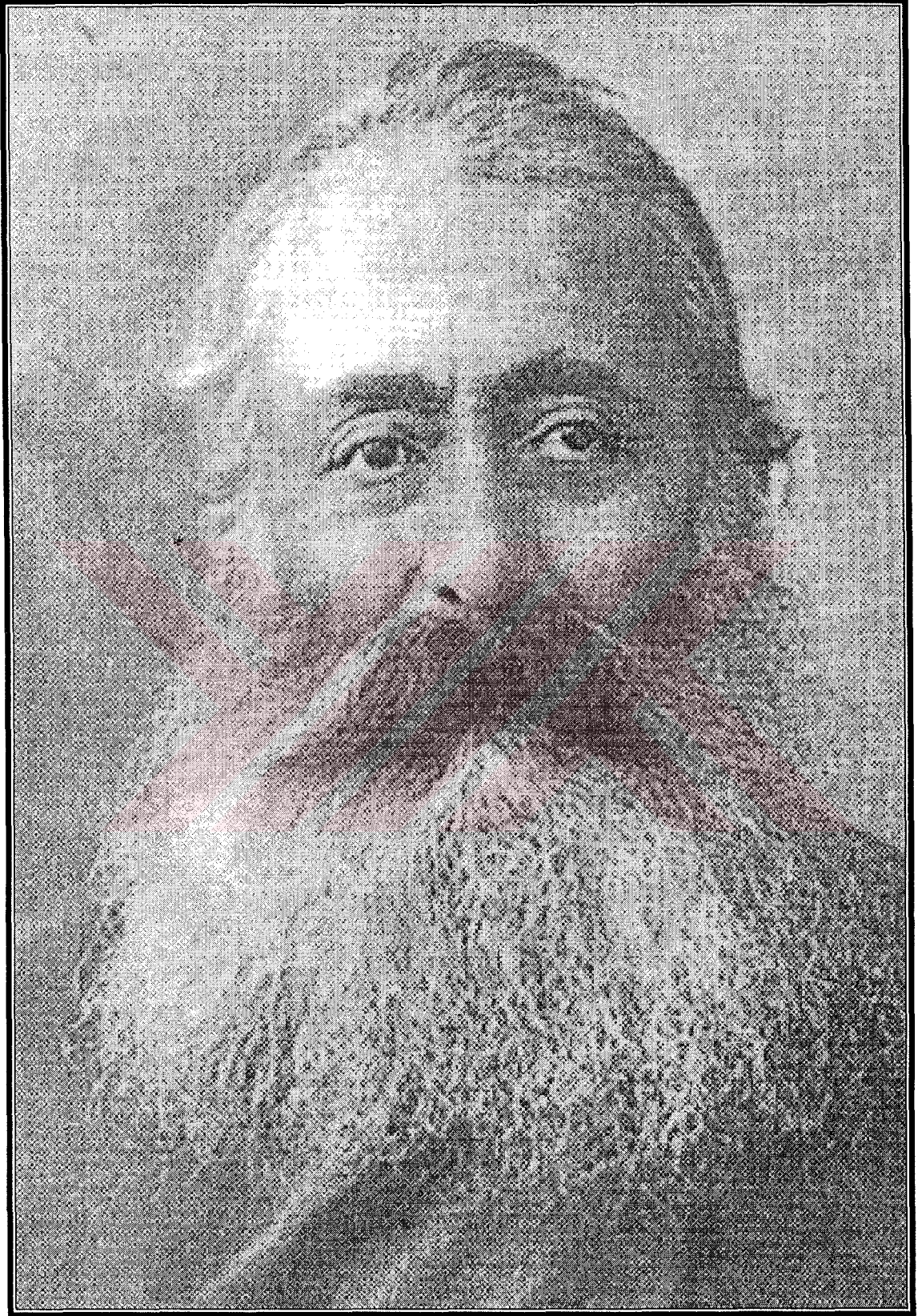
EK 6: Kırimyan Tarafından Muş'ta Yayınlanan Muş Kartaleği Adlı Gazete

EK 7: İstanbul Ermeni Patriği Mıgırdıç Kırımıyan

EK 8: Berlin Kongresi Heyeti

EK 9: Sivil Kıyafetlerle

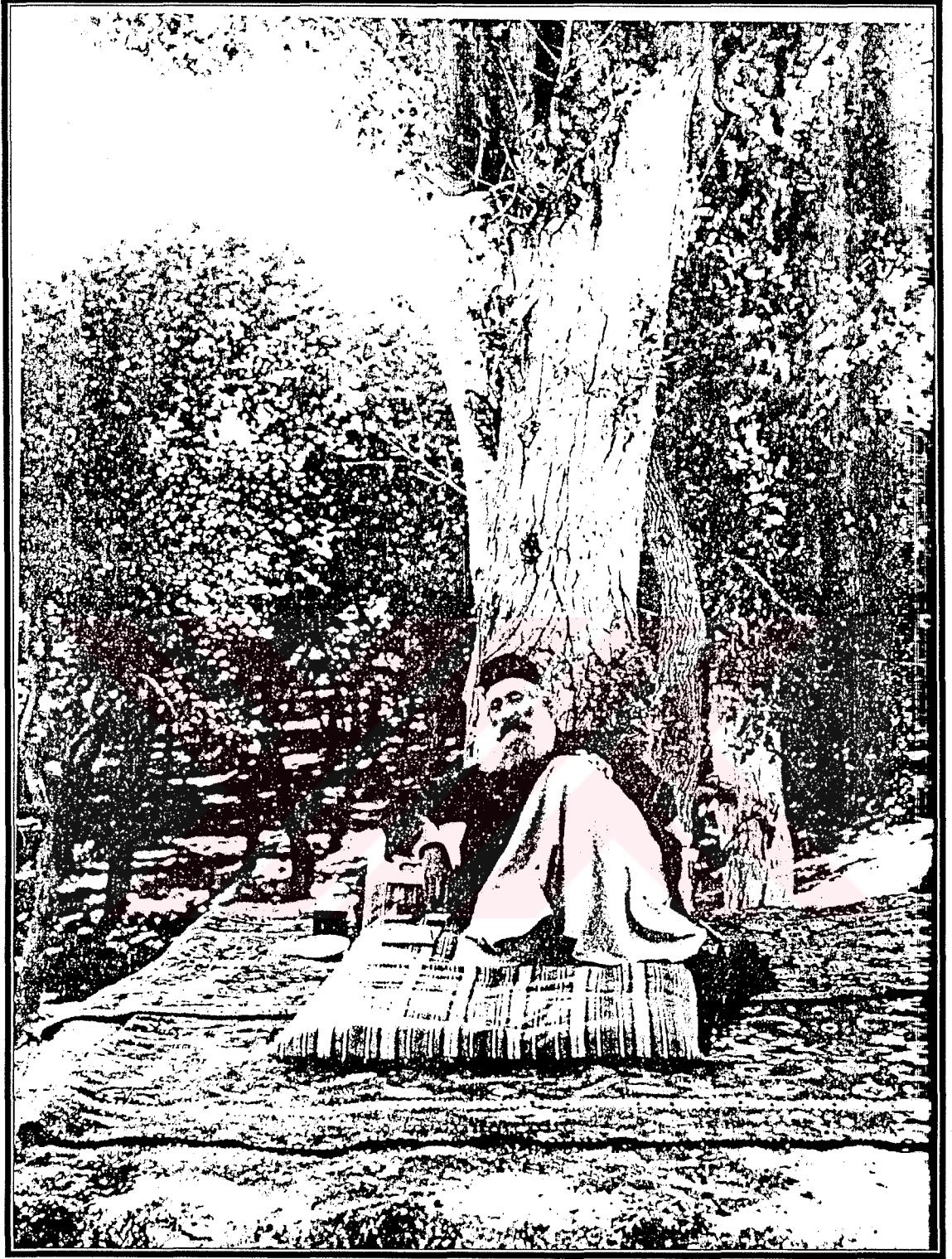
EK 10: Patrik Migirdiç Kırımyan

EK 11: Tüm Ermenilerin Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan

EK 12: Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan

Resim 13: Katogikos Kırmıyan Bir İstirahat Anında

EK 14: Katogikos Kırımian'ın Mezar Resmi

EK 15: Mezar Taşının Kağıda Aktarılmış Hali.

ÖZGEÇMİŞ

Fikrettin YAVUZ, 1975 yılında Erzurum/İspir’de doğdu. Memleketinde başladığı İlk Öğretimini Gebze’ye yerleştikten sonra tamamladı. Aynı ilçede Orta Okul (Darıca Lisesi / Orta Kısım) ve liseden (Gebze Endüstri Meslek Lisesi) mezun oldu. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 2002 yılında “Tarihçi” unvanıyla mezun oldu. 2002 yılında, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2003 yılından itibaren Tarih Bölümü’nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

